

Univerzita Karlova v Praze
Fakulta humanitních studií

Bakalářská práce

Pevnost Josefov a soudobé snahy o její záchranu a rekonstrukci

Petr Wohlmuth

Praha 2011

Vedoucí práce: doc. PhDr. Jan Horský, Ph.D.

Poděkování

Chci předně poděkovat vedoucímu práce doc. PhDr. Janu Horskému, Ph.D. za to, že se ujal tématu, ke kterému mnozí jiní cítili nedůvěru, a poskytl mi mnoho velmi cenných připomínek a rad.

Chci také poděkovat Petru Gibasovi, MSc. a Mgr. et Mgr. Karolíně Pauknerové Ph.D. za důležitou inspiraci v počátcích mého přemýšlení o pevnosti Josefov.

Mé poděkování za vstřícnost si mnohonásobně zaslouží velká skupina lidí. Zejména Milan Libich a ing. arch. Lukáš Hudák ze sdružení Ravelin XIV – Ochránci památek pevnosti Josefov, dále Miroslav Vašata a Vladimír Jirouš ze sdružení Retranchment XVIII a KVH Josefov také z Josefova, dále Karel Kulhavý, člen KVH Josefov, jeden z členů první generace zachránců pevnosti, Mgr. Petr Boháč – administrátor josefovské římskokatolické farnosti, dále PhDr. Olga Mertlíková, ředitelka Městského muzea Jaroměř a PhDr. Pavel Mertlík, vedoucí oddělení kultury a památkové péče Krajského úřadu Královehradeckého kraje.

Cenné informace, zvláště co se týče analogického výzkumu na pevnosti Terezín, který se díky snaze dokončit bakalářskou práci zpomalil, ale stále pokračuje, mi také poskytl Jiří Smutný z Klubu vojenské historie – pevnost Terezín, Mgr. Jolana Tóthová z Národního památkového ústavu (NPÚ), územního odborného pracoviště Ústí nad Labem, Mgr. Jitka Vlčková Ph.D. z Ústředního pracoviště NPÚ, ing. arch. Zdeňka Rákosníková, bývalá pracovnice ÚP NPÚ, PhDr. Vladimír Kupka, předseda Klubu vojenské historie Praha a autor základních prací na dané téma v českém jazyce a Bc. Lukáš Krákora, vedoucí Informačního centra radnice města Terezín.

Chtěl bych také alespoň tímto způsobem poděkovat nadaci CENGAGE Learning za krátkodobé zpřístupnění online databáze Eighteenth Century Collections Online – ECCO, ze které jsem čerpal především prameny, týkající se paradigmatického obléhání pevnosti Bergen-op-Zoom.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně, že jsem citoval veškeré prameny a literaturu a že jsem ji nevyužil k získání jiného ani stejného titulu. Souhlasím s jejím eventuálním zveřejněním v tištěné nebo elektronické podobě.

V Praze, dne 23. 6. 2011

Petr Wohlmuth

Terminologická poznámka:

Problematika raně novověkého dělostřeleckého opevnění a s ním souvisejících dějinných událostí a struktur, je velmi komplikovaná. Dodnes neexistuje jakýkoli uznávaný mezinárodní terminologický standard, který by zakotvil alespoň hlavní pojmy. Týká se to zejména pevnostních prvků, k jejichž označování se používá několik různých pojmů. Běžný termín demilune/demi-lune může v závislosti na kontextu popisovat několik různých pevnostních prvků: ravelin, půlměsíc nebo lunetu. Italská terminologie samotný ravelin popisuje výrazy jako rivellino nebo mezzaluna a bastion jako baluardo.

Otázku sjednocení odborné terminologie z oblasti fortifikačního stavitelství pokládám za velmi důležitou a rozhodl jsem se stejně jako ve své jazykové kvalifikační práci na FHS UK¹ přidržel základní publikace na dané téma – Vladimír Kupka a kolektiv: *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*.² Práce zahrnuje podrobný slovník používaných pojmů, jehož autory jsou V. Kupka, V. Čtverák a M. Lutovský.³ Tuto normu tedy respektuji a v případě možných nejasností použité odborné terminologie odkazuji na podrobná vysvětlení daných pojmů v tomto slovníku.

Během vytváření poznámkového aparátu a odkazů na prameny a literaturu jsem se držel Chicagské normy. Nicméně pro uvádění literatury, pocházející z Eighteen Century Collections Online (ECCO), nadace Gale, Cengage Learning, je výslovně požadována zcela jiná specifická norma, kterou v případě daných titulů respektuji.

¹ Janis Langins, *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution* (Cambridge, Massachusetts a London: The MIT Press, 2004), 1-83. Bakalářský překlad ke zkoušce OJAK na FHS UK (kód předmětu YBZA10000), Praha 2010, zahrnoval úvod, předmluvu a první dvě kapitoly.

² Vladimír Kupka, Vladimír Čtverák, Tomáš Durdík, Michal Lutovský a Eduard Stehlík, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Praha: Libri, 2006).

³ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 416-534.

Obsah

Poděkování

Čestné prohlášení

Terminologická poznámka

1)	Téma a metodologie	3
1.1	Téma	3
1.2	Historická metoda a kvalitativní výzkum	4
2)	Teoretické zakotvení	7
3)	Pevnost Josefov v historickém kontextu	14
3.1	Stav bádání	14
3.2	Raně novověké dělostřelecké opevnění	15
3.2.2	První šok – útok vítězí	16
3.2.3	Trace italienne a převaha obrany	17
3.2.4	Způsoby výkladu	19
3.2.5	Nástup převahy útoku	19
3.2.6	Fenomén Vauban	20
3.2.7	Vaubanovy systémy	23
3.2.8	Vaubanovy slabiny a nástupci	24
3.2.9	Válečné právo a obrana pevnosti	26
3.2.10	Louis de Cormontaigne	26
3.2.11	Mezierská škola	27
4)	Geneze pevnosti Josefov	29
4.1	Dobové koncepční úvahy	29
4.2	Rakouské dědictví	29
4.3	Hlavní pevnost	30
4.3.1	Střední obranné pásmo	31
4.3.2	Vnější obranné pásmo	32
4.3.3	Další části pevnosti	33
4.3.4	Soustava kasemat a protiminový systém	33
4.4	Hodnocení pevnosti	34
5)	Snahy zachránit a rekonstruovat pevnost Josefov	35
5.1	Úvod a výzkum	35
5.2	Analogie – Terezín	36
5.3	Výchozí situace	37
5.4	„Stará garda“	38
5.4.1	Zrod KVH	40
5.4.2	Struktura práce	41
5.4.3	Prohlídkový okruh	42
5.5	Nástup nové generace - Retranchment XVIII	42

5.6	Další vývoj	44
5.7	Ravelin XIV	44
5.7.1	Počátek záchranných prací	45
5.7.2	Celková rekonstrukce ravelinu	46
5.7.3	Střelecká galerie 2003-2008	46
5.7.4	Nároží ravelinu 2009-2011 a další témata	47
5.7.5	Další práce	47
5.7.6	Obecné cíle sdružení	47
5.7.7	Teoretická práce	48
5.8	Bastion IV	48
5.8.1	Model pevnosti Josefov	49
5.8.2	Obecné cíle sdružení	50
5.9	Závěry a obecná situace	50
6)	Pevnost Josefov jako heterotopie	53
6.1	Anomálie pevnostního časoprostoru	54
6.2	Třetí a čtvrtý princip – scéna, čas a skutečnost	56
6.3	Druhý princip heterotopie – disciplinace	60
6.4	Návaznost na první heterotopický princip.	61
6.5	Pátý princip heterotopie a závěr	63

Prameny, literatura a další zdroje

Mapová příloha 1-15

Obrazová příloha 1-35

1) Téma a metodologie

Tato práce se zrodila původně z osobního prožitku. Představuje pokus uchopit to, co by bylo možné konvenčně označit za vojenskou historii, jiným způsobem, který doufám umožní věci lépe porozumět, neboť jsem dospěl k přesvědčení, že „pouze“ vojenská historie nepostačuje.

Onen osobní prožitek se odvozoval z první vcelku náhodné návštěvy pevnostního města Josefov před mnoha lety. Osobní zkušenost s lokalitou, která na mě působila od prvního okamžiku dystopicky, byla určující. Josefov na mě působil na první pohled zdánlivou jinakostí, kterou negoval okolní společnost, jako místo, kde se obrazně řečeno zastavil čas. Postupně jsem začal vnímat zrádnost onoho určitého vydechnutí a spočinutí, které Josefov a ve stejné míře jeho sesterská pevnost Terezín nabízí návštěvníkům, kteří přicházejí z chaotického a agresivně proměnlivého světa na zvláštní téměř nehybné místo, naplněné jasnou strukturou a řádem, vyznačujícím z utilitaristické osvícenské klasicistní vojenské architektury. Možná mé vjemy měly co do činění s urbanistickým konceptem *anxious landscape*. Rychlá, fluidní, nepřehledná, nejistá a smyslu prostá post-industriální společnost, byla náhle postavena proti nečekanému a intenzivnímu prožitku stabilního řádu a klidu.

Postupně jsem došel ke snaze nějakým způsobem porozumět kontextu těchto prožitků a zkoumat Josefov nejen z vojensko-historického hlediska, ale také jako určité „jiné“ místo.

Během další návštěvy jsem zjistil, že na obou místech (Josefov i Terezín) existují skupiny dobrovolníků, kteří se snaží oba pevnostní systémy zachránit a rekonstruovat. Rázem se objevila otázka proč tak činí a co vlastně dělají. Postupně se tak tyto snahy staly východiskem pro téma této práce.

1.1 Téma

Tématem této práce jsou tedy soudobé snahy o záchranu a rekonstrukci pevnosti Josefov. Přestože městská část Jaroměř-Josefov je městskou památkovou rezervací⁴ (dále „MPR“), zachované rozsáhlé pasáže pevnostního systému se dlouhodobě nacházejí v neutěšeném stavu. Pozdější stanovení ochranné zóny sice pevnostní systém zahrnuje⁵ jako památku I. kategorie, ale na údržbu jsou věnovány minimální prostředky a pevnostní systém jakoby stál stranou pozornosti.⁶ Pevnost Josefov představuje jeden z vrcholů vývoje bastionového opevnění a společně s pevností Terezín jediné zhmotnění pozdních konceptů 2. poloviny 18. století. Přestože např. francouzské bastionové pevnosti byly v roce 2008 zařazeny do světového kulturního dědictví UNESCO⁷, pevnostní systém Josefova stojí víceméně na okraji zájmu.⁸

O záchranu a rekonstrukci pevnosti se od roku 1971 snaží zejména skupina členů několika víceméně neformálních občanských sdružení. Po roce 1989 se rozrostla a struktura se ustálila na 2 sdružení, postupně renovující úseky opevnění.⁹ Tato sdružení

⁴ Ministerstvo kultury ČSR vydalo v roce 1971 Výnos MK ČSR č. 4.903/71-II/2 o prohlášení historického jádra města Josefova (dnešní Jaroměř II) za památkovou rezervaci

⁵ Rozhodnutí o určení ochranného pásma městské památkové rezervace Josefov, vydané Okresním národním výborem v Náchodě, odborem kultury pod č.j. Kult./480/87.

⁶ Pevnost Josefov disponuje třípásmovým obranným systémem.

⁷ Projekt Fortifications de Vauban, zařazen 2008. Viz „Convention du patrimoine mondial – Fortifications de Vauban“, UNESCO, navštíveno 27. 3. 2011, <http://whc.unesco.org/fr/list/1283>.

⁸ Christopher Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789: Siege Warfare Volume II*. (London, Boston, Melbourne a Henley: Routledge a Kegan Paul, 1985) nebo Vladimír Kupka, Vladimír Čtverák, Tomáš Durdík, Michal Lutovský a Eduard Stehlík, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (Praha: Libri, 2006).

⁹ Původní sdružení Retranchment XVIII se rozdělilo na dvě: Bastion4 a Ravelin XIV.

kromě záchrany objektů pořádají akce typu living history¹⁰, slavnosti a adorační rituály, přednášky a další podobnou činnost.

Cílem výzkumu je nejprve snaha popsat v širším historickém kontextu soudobé úsilí o záchranu a rekonstrukci pevnosti v rámci těchto sdružení. Následně je to snaha odkrývat smysl, který je v jejich rámci pevnosti a těmto snahám připisován a porozumět tomu, jakou sociálně-symbolickou hodnotu má zachovaná pevnost Josefov pro členy těchto sdružení.

Znamená to tedy zkoumat aktivity, které oceňují pevnostní město hlavně kvůli zachovanému pevnostnímu systému, který chtějí uchovat. Stranou této práce tedy zůstanou aktivity čistě rozvojové, které k Josefově přistupují z hlediska ekonomického a zvláště regionálního rozvoje a pevnostní systém pro ně není naprostou prioritou. O některých rozvojových projektech se nicméně zmiňuji v 5. kapitole, kde jsou důležité pro ilustraci a podporu výkladového konceptu.

1.2 Historická metoda a kvalitativní výzkum

Nejprve je nutné porozumět tomu, čím byla pevnost Josefov v době svého vzniku a aktivní služby a jaké byly souvislosti jejího zrodu, tedy konkrétně „co“ by vlastně mělo být zachraňováno a rekonstruováno. To vyžaduje historickou metodu, konkrétně diachronní, zachycující jedno místo v čase a kontextu. V tomto případě to bude znamenat zachytit kontext historického vývoje raně novověkého dělostřeleckého opevnění včetně základních otázek dobového diskurzu, zasadit do něj genezi pevnosti Josefov a poskytnout popis a základní rozbor její dispozice vzhledem k tomuto kontextu.

Následná část práce, která se zaměří na soudobé snahy o záchranu a rekonstrukci pevnostního systému, bude explorativní zkoumání málo známého fenoménu s cílem se co nejvíce dozvědět.¹¹ Cílem je totiž snaha základním způsobem popsat a uchopit smysl aktivity, dlouhodobě vykonávané v lokálním kontextu malou skupinou.

Zde se jako nutné ukázalo doplnit historickou metodu kvalitativním výzkumem, který je schopen přispět ke snaze získat „*holistický obraz určité skupiny, instituce nebo společnosti*“¹² a porozumět kultuře ochránců pevnosti, proniknout do jejich systému „*sdílených názorů, hodnot, praktik, jazyka, norem, rituálů a materiálních věcí*“.¹³ Kvalitativní výzkum je právě schopný poskytnout bohatší materiál z přirozeného prostředí pomocí emické a ideografické perspektivy.

Tato část výzkumu probíhala v přirozeném prostředí, převážně v Josefově, na mikroúrovni, kde jsem se pohyboval na místě, ve stejném prostředí, které navštěvují ochránci pevnosti v souvislosti se svými aktivitami.

V rámci historické metody i kvalitativního výzkumu jsem propojil dva teoretické koncepty, což blíže popisují v následující kapitole. Jedná se o koncept dlouhého

¹⁰ Living history znamená v podstatě zpřítomnění minulých událostí s pomocí aktérů, rekvizit a různých prostředků.

¹¹ Josefovská sdružení mají charakter zavedeného typu „Klubu vojenské historie“. Jejich výzkum je omezený. Diplomová práce Bc. Dany Pečené z FHS UK z roku 2010 (Bc. Dana Pečená, „Klub vojenství a historie Praha a jeho úloha v bádání o československém předválečném opevnění v době komunistického režimu až do současnosti“ (diplomová práce FHS UK, Pracoviště orální historie – soudobé dějiny: Praha 2010) se věnuje Klubu vojenství a historie Praha a má deskriptivní charakter. Velmi okrajově se tématu (prostředí) dotýká bakalářská práce Filipa Hájka z Přírodovědecké fakulty UK, zpracovávající bývalé vojenské prostory metodikou sociální geografie (Josefov je opuštěné posádkové město), viz Filip Hájek, „Marginální oblasti v Česku: příklad vojenských újezdů“ (bakalářská práce PřF UK, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje: Praha 2010). Zatím ale neexistuje žádná práce, zkoumající téma (skupiny „living history“ vojensko-historického charakteru) a dotýkající se níže popsaných konceptů.

¹² Hendl, *Kvalitativní výzkum*, 117.

¹³ Hendl, *Kvalitativní výzkum*, 118 a 121.

trvání Fernanda Braudela a pak také teorii heterotopie Michela Foucaulta. Během výzkumu jsem postupně rozpoznal, jak Josefov jako ideální pevnostní město, postavené v utilitárním stylu osvěcenského vojenského urbanismu¹⁴, vykazuje řadu abstrahovaných znaků heterotopické struktury dlouhého trvání. Takové teoretické uvažování podle mého názoru přispělo k hlubšímu porozumění kontextu, v němž se odehrávají zmíněné snahy.

...

Tento teoretický přístup jsem vyjádřil ve výzkumných otázkách pro kvalitativní výzkum, který tak vhodně doplnil historickou metodu. Snažil jsem se zjistit, jak ochránci chápou minulost pevnosti a jaké vlastnosti a pojmy jsou pro to typické, jaké hodnoty připisují zrekonstruované pevnosti a bez kvalitativního výzkumu by nebylo možné pokusit se zjistit, zdali a jak jejich aktivity odrážejí teoretickou koncepci heterotopické struktury dlouhého trvání, jak rituály a slavnosti living history zrcadlí principy heterochronie a jestli se podle Foucaulta vtisknutý princip heterotopie, v tomto případě sociální disciplinace, projevuje i v širším josefovském kontextu a jak.

...

Pro získávání dat jsem používal neinvazivní metody, které byly aktéry snadno přijaté. Jednalo se zejména o polostrukturované rozhovory a zúčastněné pozorování (terénní výzkum), kdy jsem používal zejména pozici účastníka jako pozorovatele a pořizoval terénní poznámky. Pozoroval jsem hlavně probíhající rekonstrukční práce a související každodennost a také slavnosti a rituály living history.

S historickou metodou se krylo také analyzování dokumentů, tiskovin a textu na webových stránkách občanských sdružení. To přispělo k teoretickému porozumění jejich činnosti, hlavně co se týče chápání smyslu a hodnoty jejich aktivity a pevnosti jako takové. Zadruhé se zde jednalo o analýzu vizuálních dat, ikonografických pramenů. Získával jsem fotografické a videozáznamy akcí living history. Rozsáhlé vizuální záznamy z akcí living history je jistě možné číst a interpretovat jako text. Za třetí jsem prováděl analýzu fyzických stop, neboli práci s hmotnými prameny. Pomocí práce s hmotnými prameny a jejich ohledávání jsem se snažil kriticky reflektovat kvalitativní výzkum, stejných hmotných pramenů se týkající.

Subjektem pro výzkum byla zejména dvě současná sdružení ochránců pevnosti Retranchment No. XVII a Ravelin XIV a poté pamětníci z první generace, což znamenalo sevřený a homogenní vzorek pro kvalitativní výzkum, co se týče lokality problému a bydliště. Velikost tohoto vzorku nebylo možno předem přesně určit, zaměřoval jsem se na nejaktivnější aktéry a zakladatele sdružení ochránců pevnosti. Výzkum jsem podle fyzických možností i dostupných prostředků prováděl po dobu asi jednoho roku, od jara 2010 až do června 2011.

Analýza zjištění pro mě byla v podstatě průběžná fáze výzkumu, měl jsem k dispozici kromě získaných historických pramenů zejména přepisy polostrukturovaných rozhovorů a terénní poznámky a získané texty a obrazový materiál místní provenience. Ten jsem trianguloval pomocí dostupných vojensko-historických prací, uvedených v seznamu použité literatury. Získaná data jsem následně segmentoval, kodoval a poznámkoval. Pomocí kódování jsem se snažil identifikovat různé jevy, například účast na ochraně pevnosti, postoj k vhodnosti nebo nevhodnosti pevnosti pro disciplinační projekty, znalost klíčových vojensko-historických pojmů nebo přítomnost určitých reflexí a vnímání heterotopických symbolů.

...

¹⁴ Petr Wohlmuth, „Tři témata pro nástin analýzy pevnostních měst Terezín a Josefov“ (kvalifikační esej pro předmět FHS UK Krajinami města: úvod do urbánní antropologie/geografie, Praha 2010).

Co se týče kvality takového výzkumu, interdisciplinárně spojeného s historickou metodou, pak jsem nutně předpokládal nižší reliabilitu, neboť hlavně nebude možné zaručit totožnou ochotu respondentů a pokračující existenci občanských sdružení. Pro působení na místě je také nutná podle mého soudu relativně vysoká míra poměrně specifické vojensko-historické kompetence. Validita výzkumu je podle mého názoru vyšší. Neustále jsem kontroloval, zdali výzkum sledoval svůj cíl a hlavně, zdali se neproměnil na pouhý popis omezeného vojensko-historického fenoménu.

Snažil jsem se udržet emickou perspektivu výzkumu, hlavně v té souvislosti, že historická metoda a uvedení do vojensko-historického kontextu, předpokládá v určité fázi k pevnosti Josefov zaujmout etickou perspektivu – nikoli ale k záchranným a rekonstrukčním snahám.

...

Co se týče etických otázek, skutečnost, že jsem výzkumník, jsem sděloval ihned na počátku. Prováděl jsem neustálou reflexivitu postavení výzkumníka, aby nedošlo k zaujímání hodnotících stanovisek a udržení objektivního odstupu, zejména ve vztahu k fyzickém stavu památky, jejíž vývojové zahraniční ekvivalenty jsou součástí UNESCO a jejíž údržba je financována základním způsobem, přestože je prohlášena za MPR.

Ve vztahu k etice jsem uvažoval také o otázce anonymizace aktérů a informátorů. Dospěl jsem k názoru, že tato by byla nefunkční, neboť předmět výzkumu je tak specifický, že by anonymizace znehodnotila tu část práce, která se opírá o historickou metodu. Kromě toho aktéři a informátoři na místě působí řadu let a zjistil jsem, že jimi projevované postoje jsou projevovány často veřejně a proto během výzkumu nedošlo k odhalení ničeho, co by aktéry mohlo ohrozit. Vposledku jsem se také snažil zabránit tomu, abych práci neproměnil na automatickou obhajobu záchranných a rekonstrukčních aktivit, zvláště s ohledem na to, že historická část práce nutně odkryla skutečnosti, pevnost Josefov velmi vysoce kategorizující.

2) Teoretické zakotvení

Cílem práce je porozumět současným snahám o záchranu a rekonstrukci pevnosti Josefov, jejich průběhu a širšímu kontextu. V prvním plánu to zcela jistě znamená porozumět postavení Josefova v dějinách vojenského inženýrství a specifitěji raně novověkého dělostřeleckého opevnění, čemuž se budu věnovat ve třetí kapitole. Neméně důležitá se ale jeví snaha pochopit, jak s tímto „dědictvím“ zacházejí současní aktéři, jak pevnost chápou, jaký ji připisují smysl a jak se pevnost zrcadlí dnes. Tomu se rovněž věnuji v samostatné kapitole. Je zde ale ještě třetí rovina, která je v mnoha ohledech koncepčně schopná obě dvě předchozí překlenout a osvětlit mnoho soudobých jevů.

Co je to vlastně raně novověká bastionová pevnost? Mohl bych poskytnout konvenční vojensko-historickou odpověď, popisující její fortifikační funkci, strategické zasazení do krajiny a taktickou hodnotu. Taková reakce, ačkoli jistě legitimní, by se ale nedostala k nejhlubší rovině otázky. Jak rozebírám v předchozí kapitole, samotná otázka po smyslu snah, odehrávajících se na malém prostoru v ohraničené sociální skupině, si vyžaduje širší přístup. Nyní ale chci lépe uchopit samotný pojem pevnosti.

Pevnost Josefov je především něčím, co navzdory době svého vzniku a následnému odvíjení dějin, stále trvá, přetrvává. Je mohutnou a dominující konstantou svého místa – a dostanu se později k tomu, že nejen fyzickou konstantou. Porozumět způsobu a následkům jejího trvání je jedním z klíčů k celkovému porozumění a také určitým spojujícím prvkem ke zmíněnému etnografickému terénnímu výzkumu, bez něhož by toto porozumění rovněž nebylo možné.

Právě snaha o uchopení „*historie nebo spíše dialektiky trvání*“, je podle Fernanda Braudela jedním z největších přínosů historie pro její spolupráci se sociálními vědami.¹⁵ Začít uvažovat o trvání se jeví v případě Josefova jako zcela přirozené vzhledem k tomu, že fortifikační systém, postavený na konci 18. století, doslova „přežil“ více než dvoustleté období a jak uvidíme později, stále je velmi významným determinantem. Koneckonců každá pevnost je primárně zamýšlena jako něco, mající co nejodolněji trvat co nejdéle.

Je pravda, že bych mohl začít vyprávěním o stavbě pevnosti jako události, která přirozeně také nepřímo „*vypráví o pohybech, které probíhají velmi hluboko*“, jak se později snažím naznačit s ohledem na sinusoidu vývoje poměru sil obrany a útoku při dobývání pevnosti v raně novověkém vojenství.¹⁶ Takové vyprávění by zcela jistě mohlo být zahrnuto do širšího řetězce příčin a následků a stavba Josefova by si tak mohla jistě přivlastnit „*delší čas, než je její skutečné trvání*“.¹⁷ Obvyklý způsob událostní historie se snaží naznačit právě takové zřetězení a jeho způsobem postihnout trvání svého předmětu. To by ale bylo pouhé navázání mnoha krátkých časů na sebe a nedosáhli bychom žádné nové kvality, stačilo by „*chronologicky procházet jeden dokument po druhém a řetěz událostí se sestaví téměř automaticky znovu*“.¹⁸ Pak by se v onom řetězu dala hledat jakási automatická kauzalita a „historie“ Josefova by mohla být hotova i s ohledem na jeho dvoustleté trvání.

Takový postup by ale podle mého názoru byl iluzivní. Podle Braudela je „*nejcennějším jevem*“ právě „*překročení krátkého času*“ a tím může historie nejvíce přispět spolupráci s ostatními sociálními vědami.¹⁹ V případě Josefova by jistě bylo legitimní tento krátký čas překročit také například pomocí různého sociálně-

¹⁵ Fernand Braudel, „Dlouhé trvání,“ in *Cahiers du CEFRES No 8 – Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie* (Praha: CEFRES, 1995), 4.

¹⁶ Braudel, „Dlouhé trvání“, 4.

¹⁷ Braudel, „Dlouhé trvání“, 4.

¹⁸ Braudel, „Dlouhé trvání“, 5.

¹⁹ Braudel, „Dlouhé trvání“, 5.

ekonomického nebo demografického zkoumání. Čas Josefova je ale ještě delší, než čas, odvíjející se v posledku od různých „sociálních konjunktur“.²⁰

Soustředit se na krátké trvání, určitý výsek reality, zvláště, pokud pro porozumění předmětu předpokládám ještě metodu kvalitativního výzkumu v podobě terénního etnografického výzkumu, by se mohlo jevit více nasnadě. Krátké trvání samo o sobě ale nemá vyšší vysvětlovací schopnost. Vždy jde „jen o jakousi rekonstrukci“, Braudel pochybuje, že by nutně „fotografie současnosti byla 'pravdivější', než historický obraz minulosti“.²¹

Pokud ovšem zkoumáme dlouhé trvání, pak jsou údajně mrtvé dokumenty stejně hodnotné jako údajně živá svědectví a ostatně, smysl by kvalitativní, etnografický výzkum v Josefově měl stejně pouze ve srovnání – takže by horizont krátkého trvání byl tak jako tak překročen. Pro vědu, je, podotýká Braudel, krátký čas stejně neuspokojivý a nestabilní a „žádnou sociální studii nelze situovat mimo čas dějin“.²² I z tohoto důvodu se mi jeví dříve diskutované současné a vzájemně se podporující použití historické metody a etnografie jako vhodné.

Josefov jako struktura

Zdá se mi nosné postupovat od Braudelem zdůrazněného pojmu „struktura“. Ten zůstává jasnou „dominantou problematiky dlouhého trvání“ a jako strukturu zde budu chápat „uspořádání společnosti, logické vazby, pevnější vztahy mezi sociální realitou a masami“.²³ Taková struktura je skutečností s „neobyčejně dlouhým časovým projevem“.²⁴ Josefov je strukturou, prvkem, který byl stabilní po mnoho generací a stal se zároveň stabilizujícím prvkem dějin i překážkou jiného vývoje na místě.

Pevnost budu chápat obecně jako strukturu dlouhého trvání, vymezující nejen svým obvodem hranice, „z nichž se člověk se svou zkušeností nedokáže vymanit“.²⁵ Není to jen podle Braudela jasný geografický rámec, ale je to i rámec myšlenkový. Uvažuje-li Braudel o příkladu geografického rámce dlouhého trvání například o přístavu, výhodně položeném na určitém místě pobřeží, potom je jeho „suchozemským“ ekvivalentem jasně pevnost, vystavěná na stejné příhodném místě na soutoku dvou řek.²⁶

Co ale znamená pevnost v kulturní oblasti nejen v raném novověku, ale obecněji? Je to nejen stavba, ale i koncepce, mající tendenci utvářet myšlení, chování, víru. Důvodem je nejen její naprosto evidentní mocenská vojenská funkce a také sociálně-disciplinační funkce pro desetitisíce vojáků a obyvatel, systematicky vměstnaných do normalizovaných kasárenských a ubytovacích objektů. Braudel používá v této souvislosti velmi příhodný termín „vykonstruovaný svět“, který do starého železa přijde až za „dlouhý čas, teprve až doslouží“.²⁷

Josefov jako *bastionovou pevnost* tedy chápu jako Braudelem vymezenou strukturu dlouhého trvání. K jejímu chápání nemohu přistoupit pomocí pouhého rozšíření záběru událostní historie, nechci hromadit fakta o jejím provozu a klíčové je to, že musím „počítat se změnou stylu a přístupu, jiným způsobem myšlení a novou koncepcí sociální“, v případě pevnosti jako struktury dlouhého trvání jde přesně o to, „užít se do času, který se někdy zpomaluje až na hranici nehybnosti“.²⁸

²⁰ Braudel, „Dlouhé trvání“, 6.

²¹ Braudel, „Dlouhé trvání“, 10.

²² Braudel, „Dlouhé trvání“, 11.

²³ Braudel, „Dlouhé trvání“, 11.

²⁴ Braudel, „Dlouhé trvání“, 11.

²⁵ Braudel, „Dlouhé trvání“, 7.

²⁶ Metuje a Labe, pozn. aut.

²⁷ Braudel, „Dlouhé trvání“, 8.

²⁸ Braudel, „Dlouhé trvání“, 8.

Zde je nutné se dotázat, co je to vlastně pevnost? Pokud se pokusím co nejjednodušeji definovat tento pojem, tak dojdou k tomu, že pevnost je imploze sociálního časoprostoru, snaha jej maximálně zpomalit. Nehybnost a trvání je jejím nejvlastnějším smyslem, proto bývá stavěna.

Z vojenské funkce bastionové pevnosti především vyplývá, že je složitě strukturovaným prostorem, sofistikovaným a téměř vědeckým způsobem určeným k co nejdražší – tedy nejpomalejší - a nejobtížnější směně za čas. V raně novověkém vojenství, které mohlo využívat pouze sílu lidí a zvířat a v omezeném rozsahu vodní dopravu, byl čas drahocenný. Vojenská tažení bylo možno vést pouze v ty měsíce, kdy cesty již nebyly pokryty jarním bahnem nebo ještě nezapadaly sněhem, obvykle mezi dubnem a říjnem.²⁹ Účelem pevnosti bylo připoutat k sobě polní armádu, která si nemohla dovolit ponechat pevnost v týlu – tuto armádu přinutit k pravidelnému obléhání a pomalým „prodáváním“ a bráněním prostoru, rozčleněného na množství složitých geometrických pásem a útvarů, způsobit armádě kromě co největších materiálních ztrát také ztrátu co nejdélsího časového úseku.

Uvedu jeden stručný příklad: zejména všechny objekty, které se postupně vývojově objevují před i za bastionem, tj. půlměsíc novoitalské školy, vystřídáný Dillichovou kontrgardou, následně kavalír a retranchment, popřípadě generální retranchment, je možné popisovat pouze v termínech zdržení a získaného času, zde je nejlépe vidět, že jednotlivé pevnostní prvky jsou čistá zosobnění časové funkce.

Prostor bastionové pevnosti je vlastně co nejúčinnější kondenzát času – čím nehybnější, tím lepší.

Pokud byl pevnostní prostor skutečně vědecky uspořádán, vedly často spor dobové autority, byl nepodrobitelný, nedobytný, mohl být kdykoli v údajně nekonečně výhodném směnném kurzu vyměňován za čas.³⁰ Z tohoto hlediska byl časoprostor ideální bastionové pevnosti nehybný, nekonečný.

Pokud chceme podle Braudela chápat svět, musíme se snažit pochopit „*hierarchie sil, proudů a jednotlivých pohybů*“.³¹ Pokus o téměř naprostou nehybnost a nepohyblivost v čase, to je hlavní „síla“ bastionové pevnosti, která hierarchizuje všechny ostatní síly, ke kterým se dostanu.

Pevnost jako struktura

Josefov chápu jako strukturu dlouhého trvání, představující určitou konstantu a omezení, hranici tamějšího sociálního časoprostoru. Jaká ale tato struktura je, čím je naplněna, jaké síly, proudy a pohyby v ní působí? Jaké řečeno s Braudelem pevné a přetrvávající logické vazby ji vlastně charakterizují?

V roce 1966 se Michel Foucault v rozhlasovém rozhovoru na téma *Utopie et littérature* poprvé zmínil o hypotéze, že podle něj v našem prostoru stabilně existují jistá „jiná místa“, která jej svým způsobem narušují a vyzývají a která je možné zkoumat v rámci vědy o „heterotopiích, vědy o naprosto odlišných místech“.³² Heterotopie, z řeckého *heteros*, jiný a *topos*, místo, se podle Foucaulta nalézají ve všech kulturách, ale jeho úvodní expozé se odvíjelo od představy (ne)prostoru, vznikajícího během dětských her například v dětských stanech na zahradě nebo pod rodičovskou postelí, který nějakým způsobem odráží okolní prostor jako zrcadlo, ale zároveň ho určitým způsobem zpochybňuje a podvrací. V březnu roku 1967 měl Foucault v Paříži přednášku na stejné

²⁹ Jamel Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession* (Leiden a Boston: Brill, 2007), 325.

³⁰ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 33.

³¹ Braudel, „Dlouhé trvání“, 8.

³² Peter Johnson, „Unravelling Foucault's 'different spaces'“, *History of the Human Sciences* 19 (2006): 76.

téma, která nakonec po delší době vyšla na začátku 80. let a rychle se jí dostalo anglického překladu.³³ Zde je koncepce heterotopie rozvinuta ještě podrobněji.

V mé práci nemohu mít ambice ji rozvíjet a prohlubovat. Chci ji ale použít jako výkladový koncept časoprostoru pevnostního města Josefova, a to jako koncept doplňující Braudelovu strukturu dlouhého trvání.

Přestože se v případě Foucaultova textu jedná o pouhý náčrt, ke kterému se autor již nikdy nevrátil a podle typického komentáře se jedná přímo o „*znepokojivě neúplnou, nesouvislou a nesoudržnou*“ analýzu³⁴, v případě Josefova umožňuje heterotopie přirozeně spojit do jednotného výkladového rámce řadu na první pohled zdánlivě nepřilíš spojitých fenoménů, které by jinak bylo možno uvést do souvislosti víceméně pouze časově, v rámci naznačené událostní historie krátkého času – a v rámci těchto fenoménů místní obyvatelé a aktéři snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti žijí. Tyto heterotopické struktury ale, jak ukázal výzkum, jsou na místě vnímány maximálně jednotlivě a konkrétně, nejsou reflektovány ve své celistvosti a propojení, nejsou jako takové předmětem zkušenosti a paměti. To dále zpracovávám v samostatné kapitole.

Původ a struktura heterotopie

Foucault popisuje. Nesnaží se podrobně odpovídat na otázku, kde a jak vzniká charakter dané heterotopie, ale z jeho textu vyplývá, že heterotopii způsobují konkrétní sociální podmínky a modely. Heterotopie jsou společenské struktury.

Naše chápání prostoru se historicky vyvíjí. Pro středověk byla typická pevná hierarchie vzájemně propojených, protistojných a jasně lokalizovaných míst či spíše umístění, sakrálních a profánních, otevřených a uzavřených (chráněných). Tento „*prostor umístění*“ se „*rozevřel společně s Galileem*“, neboť společně s ním do evropského myšlení poprvé pronikly koncepce skutečně nekonečného prostoru, v němž se původní středověké umístění zcela rozplynulo.³⁵ Konkrétní umístění již bylo pouhým pohybujícím se bodem v rámci tohoto prostoru, v němž „*rozměr nahradil umístění*“.³⁶ Dnes je prostor chápán spíše pomocí pojmu poloha, kdy je konkrétní místo určováno pomocí své vzdálenosti k dalším bodům a prvkům. Tento námi zakoušený prostor ještě není zcela desakralizován a stále se v něm vyskytuje množství protikladů, do nichž bychom neměli zasahovat a které jsou stále ovládány mlčenlivou sakralizací. Foucault popisuje prostor, který není prázdný, ale právě naopak, zaplněný. Nežijeme v prázdnu, v němž je možné pouze lokalizovat jednotlivce a předměty, ale jsme vetkáni do „*celého souboru vztahů*“, charakterizujících místa, která jsou z drtivé většiny nezredukovatelná na jiná a jinými nenahraditelná.³⁷

U každého místa můžeme rozpoznat soubor vztahů, které je definují a mezi všemi místy ale Foucault rozeznává dva zvláštní druhy míst, která jsou propojená se všemi dalšími takovým způsobem, že „*ruší, neutralizují nebo převracejí*“ jejich typické soubory vztahů.³⁸ V tuto chvíli autora nezajímají utopie, místa, nemající umístění a udržující se skutečným prostorem společnosti obecně inverzní vztah.

Foucault rozeznává v každé kultuře a společnosti zvláštní místa, jakési již uskutečněné utopie, v nichž se se odrážejí a zároveň jsou převrácena všechna ostatní místa. Přestože tato zvláštní místa jsou umístitelná, „*nacházejí se svým způsobem mimo*

³³ Původně vyšlo jako Michel Foucault, „Of Other Spaces“, *Diacritics* 16 (1986), čerpám z vydání Michel Foucault, „Different Spaces“, In: *Aesthetics, Method and Epistemology*, Essential Works of Foucault 1954-1984 Volume II, eda. James B. Faubion (New York: The New York Press, 1998), 175-185.

³⁴ Johnson, „Unravelling Foucault's 'different spaces'“, 81.

³⁵ Foucault, „Different spaces“, 176.

³⁶ Foucault, „Different spaces“, 176.

³⁷ Foucault, „Different spaces“, 178.

³⁸ Foucault, „Different spaces“, 178.

veškerá další místa“.³⁹ Foucault je nazývá heterotopie, zcela jiná místa, zrcadlíci náš prostor. Následně vyzývá k tomu, abychom tato místa kategorizovali a popsali pomocí „vědy“ o nich, heterotopologie.

Základy heterotopologie

Zaprvé, v tradičních společnostech podle Foucaulta existovaly krizové heterotopie, místa, určená pro lidi jsoucí vzhledem ke společnosti v přechodu, ať již se jednalo o adolescenty nebo staré lidi. Taková místa ale podle autora dnes již téměř vymizela a byla nahrazena deviačními heterotopiemi, do nichž jsou uzavíráni lidé, odklánějící se od požadovaných norem, například psychiatrické léčebny, nebo „přirozeně vězení, k čemuž bychom pravděpodobně měli přidat starobince, představující hranici mezi krizovou a deviační heterotopií“.⁴⁰

Sociální vyloučení, zacházení se sociální deviací a její uzavírání je tedy pro Foucaulta prvním principem heterotopie.

V této chvíli Johnson jako příliš zjednodušující odmítá od této pasáže se odvozující většinové a velmi obvyklé představy, že místa, označovaná jako heterotopická, jsou typická místa sociálního vyloučení ve smyslu odporu k dominantní kultuře a překračování společenských norem.⁴¹ S tímto komentářem zcela souhlasím, Foucault totiž heterotopie konceptualizuje nikoli jako místa, kde se společenská deviace může nějakým způsobem rozvíjet a přerůstat do odporu, ale coby místa, kde je deviace především uzavírána a neutralizována. Právě toto budu ilustrovat jako jeden z heterotopických rysů Josefova.

Druhým principem je skutečnost, že heterotopie, jakmile jsou společností vytvořeny, jdou obdařeny jasným způsobem fungování, který se může v případě společenské změny jednoduše synchronizovat a přizpůsobit. Zde Foucault používá příklad hřbitova, jehož charakter a umístění se výrazně měnilo společně se procesem sekularizace, přesto přetrval.

Třetím principem je to, že heterotopie je schopná postavit proti sobě a vedle sebe na jediném reálném místě řadu umístění, které jsou zásadně nekompatibilní. Foucault zde používá příklad divadelní scény nebo biografu, přičemž historicky nejstarší takovou heterotopií je umělá lidská zahrada, celý „figurativní mikrokosmos“ na jednom místě.⁴²

Čtvrtým principem, který souvisí se třetím je skutečnost, že s heterotopiemi jsou vždy spjaty časoprostorové diskontinuity, což znamená že je můžeme nazvat také heterochroniemi. Heterotopie podle Foucaulta začíná být plně funkční pouze tehdy, když „se lidé naprosto rozejdou se svým tradičním časem a hřbitov je tedy opravdu vysoce heterotopickým místem“.⁴³ Heterotopie muzea a knihovny, jako typické heterotopie západní civilizace 19. století, se tak snaží dosáhnout nekonečného nahromadění času. Na druhé straně jsou zde například trhy a slavnosti, které postihují čas v jeho nepřelétavější a nejmarnější formě.

Pátý princip postihuje skutečnost, že heterotopie jsou vždy charakterizovány zřetelným systémem vchodů a výstupů a „obecně řečeno do heterotopického místa se nedá jen tak vkročit“, buď je člověku přikázáno jako v případě vězení a kasáren nebo se musí podrobit určitým rituálům.⁴⁴

...

Heterotopie jsou pro Foucaulta naprosto jiná místa, která zásadně podvrací nejen

³⁹ Foucault, „Different spaces“, 178.

⁴⁰ Foucault, „Different spaces“, 180.

⁴¹ Johnson, „Unravelling Foucault's 'different spaces',“ 81.

⁴² Foucault, „Different spaces“, 182.

⁴³ Foucault, „Different spaces“, 182.

⁴⁴ Foucault, „Different spaces“, 183.

naš běžný časoprostor, ale také představují jakousi inverzi utopických představ. Jsou to místa, která se vymykají naší každodennosti, která neustále trvají bez ohledu na společenskou změnu, jsou schopná se s ní zesynchronizovat, jsou to místa, kde se čas buď zastaví, nebo neustále vrací a odkazuje na jeden moment, jsou jednoznačně strukturami dlouhého trvání.

Narazíme-li během výzkumu na heterotopii, zjistíme to tak, že budeme dané místo srovnávat s Foucaultem vyloženými principy a sledovat případné shody. Rozsáhlý a potvrzující materiál pro takové srovnání jsem získal během dlouhodobého terénního výzkumu v Josefově a v příslušné kapitole tedy postupně interpretuji Josefov jako heterotopii podle jednotlivých znaků, hlavně v soudobém kontextu.

Míra naplnění Foucaultových určujících znaků heterotopie je v případě pevnostního města Josefov téměř naprostá a velmi podrobná. Přesto se jednalo o explorativní průzkum, protože interpretace prostorů jako je pevnost (popřípadě související struktury jako kasárna nebo vězeňský tábor) jako příklady heterotopie, nejsou příliš časté a zatím spíše jen naznačované. Explicitní souvislost s vojenskou historií zatím nebyla použita.

Dosavadní bádání se soustřeďuje spíše buď na používání heterotopie jako interpretačního modelu pro zkoumání úpadku veřejného prostoru v „post-občanské“ společnosti nebo zkoumání okolností vzniku modernity.

Peter Johnson se ve své zmíněné shrnující práci „Unravelling Foucault's 'different spaces'“, nikde nepřibližuje vojensko-historickému příkladu. Kevin Hetherington se ve své práci *The Badlands of Modernity*, věnující se vlivu heterotopických prostorů na utváření modernity, také nikde podobnou strukturu nerozpoznává a jako heterotopie rozebírá například pařížský Palais Royal nebo zednářské lóže.⁴⁵

Konference *The Rise of the Heterotopia*, pořádané Výzkumnou skupinou pro urbanismus a architekturu Katolické univerzity v Lovani⁴⁶ v roce 2005 se věnovala obecně spíše soudobému úpadku veřejného prostoru, ale účastníci byli vyzýváni, aby jako jednu z možných forem heterotopie rozpoznávali „pevnost“ a „vězeňský tábor“. Oboje ale bylo velmi současně a specificky chápáno a zhmotněné do podoby například sociálně segregovaných *gated communities*. Program samotný se posléze věnoval pouze „přechodovým“ prostorům coby formě heterotopie („Heterotopia of transition“). Velmi podobným přístupem, který se soustřeďuje hlavně na soudobý úpadek a transformaci veřejného prostoru a fenomén ohrazování v městském prostoru se vyznačuje i sborník *Heterotopia and the City*⁴⁷ z roku 2008 a další urbanistické a sociálně geografické práce.⁴⁸

Interpretace Josefova

Při interpretaci pevnostního města jako heterotopie jsem jako hlavní vodítko použil hlavně Johnsonovu poznámku o vztahu k utopii – která vlastně ještě více zdůrazňuje vlastní Foucaultův výrok - že heterotopie naopak nejenom kontrastuje s utopií, ale přímo podvrací „*utopické formy odporu a překračování norem, založené na*

⁴⁵ Kevin Hetherington, *The Badlands of Modernity: Heterotopia and social ordering* (Londýn a New York: Routledge, 2003).

⁴⁶ „Onderzoeksgroep Stedelijkheid en Architectuur“, Katholieke Universiteit Leuven, navštíveno 10. 3. 2011, <http://www.asro.kuleuven.be/new/asro.aspx?tabid=328&culture=en&site=asro>

⁴⁷ Michiel Dehaene a Lieven de Cauter, eds., *Heterotopia and the City: Public space in the postcivil society* (New York: Routledge, 2008)

⁴⁸ Například podrobná případová studie konkrétního „security parku“, neboli gated community v Jižní Africe v práci Derek Hook a Michele Vrdoljak, „Gated communities, heterotopia and a “rights” of privilege: a ‘heterotopology’ of the South African security-park“, *Geoforum* 33 (2002), 195-219.

osvobozujícím prostoru".⁴⁹ V průběhu výzkumu se mi koncepce Josefova jako takové sociálně-disciplinační heterotopie, začala jevit jako nosná a postupně se na ni nabalovaly jednotlivé symboly a významy.

V případě Josefova porozumění částečně zprvu brání problém jeho na první pohled jen zdánlivého heterotopického charakteru v tomto smyslu. Často téměř karnevalový, naprosto „jiný“ a každodennost překračující charakter zvláště velkolepých vojensko-historických slavností a adoračních rituálů, spojených se záchranou a rekonstrukcí pevnosti, které rozebírám později, by mohl dát vzniknout dojmu, že se jedná skutečně o narušení každodennosti a panujících norem a běžného uspořádání času a prostoru, na které jsme zvyklí – že místo má určitou utopickou, subverzivní, alternativní nebo emancipující dimenzi.⁵⁰ Tvrdím ale, že toto narušení ale jde jakýmsi „opačným“ směrem, že pouhá jinakost ještě nezakládá emancipující rovinu.

Moje interpretace Josefova jako heterotopické struktury dlouhého trvání se tedy zadruhé odvíjí od ilustrování toho, že pokud máme chápat utopii jako místo lineárně v čase a prostoru budoucím, před námi, pak se tedy josefovská heterotopie neustále posouvá opačným směrem, směrem k okolnostem svého vzniku, kdy do ní byla otisknuta logika osvěcenského utilitarismu a racionalizujících kasárenských koncepcí pohledu na společnost. Zde by možná přiléhavá byla metafora dlouhohrající gramofonové desky, která má vadu a po určité době přeskóčí znovu zpět do stejné drážky.

Josefov jako heterotopická struktura dlouhého trvání čas zpomaluje, znehybňuje, vrací zpět k počátku, neustále zpět k tomu, co Braudel označuje za konkrétní sociální podmínky, za jejichž naplnění může daný model, daná sociální struktura dlouhého trvání, přetrvat celá staletí.

Josefovská heterotopie nepřestává být „jiná“, ale spíše než východiskem a cestou (utopie), se stává opakující se smyčkou, konečnou stanicí. Její zdánlivé „krátké trvání“ je ve skutečně pouze novou a novou variací na její základní vzorec dlouhého trvání. V této formě nabývá josefovský heterotopický prostor mnoha dalších podob, se kterými pracuje Foucault jako s určujícími znaky heterotopie a právě s jejich pomocí ilustruji svoji snahu porozumět současným snahám o záchranu a renovaci pevnosti.

Snažím se porozumět tomu, jaký smysl je aktéry přikládán snahám o záchranu a rekonstrukci pevnosti – a to jaké míry tento smysl sleduje stále stejné určující a těžko překročitelné heterotopické charakteristicky místa.

V tomto smyslu jsem tedy použil propojení Braudelova konceptu dlouhého trvání a Foucaultova konceptu heterotopie jako nástroj pro interpretaci předmětu této práce.

⁴⁹ Johnson, „Unravelling Foucault's 'different spaces',“ 82.

⁵⁰ Johnson, „Unravelling Foucault's 'different spaces',“ 81. Autor zde znovu kritizuje právě snahu příliš zjednodušeně interpretovat heterotopii jako místo, kde se odehrává překračování společenského řádu v emancipačním smyslu.

3) Pevnost Josefov v historickém kontextu

Dlouhý čas pevnosti Josefov „událostně“ začíná v roce 1764, kdy byl do habsburských služeb pozván francouzský brigádní generál Louis-Lazare d'Ajot, doprovázený čtyřmi dalšími vojenskými inženýry, aby pozvedli úroveň místního vojenského inženýrského sboru.⁵¹ Jedním z důstojníků této mise byl i Claude-Benoit Duhamel du Querlonde, který na sebe rychle upozornil svoji erudicí. Jejich příchod do habsburské monarchie nebyl náhodný a byl jedním z následků zásadní změny v evropské diplomacii, známé coby *změna aliancí*, kdy hlavně díky iniciativě hraběte Václava Antonína Kounice-Rietberga uzavřela monarchie v roce 1756 spojeneckou smlouvu s Francií. Vojenské inženýrství v habsburských zemích nebylo na vysoké úrovni a nejmodernější tehdy dokončovaný projekt, přestavbu pevnosti Olomouc, vytvořil rovněž Francouz v habsburských službách, Pierre Phillip Bechade de Rochepine.

Josefov je tak příkladem takzvané franko-rakouské pevnosti⁵², podle projektu Claude-Benoita Duhamela de Querlonde (1721-1808), představujícího původní a na několika místech autorsky vylepšenou syntézu Třetího Vaubanova systému s koncepcí Louise de Cormontaigne, jejíž upravená verze představovala ortodoxii francouzského inženýrského sboru v druhé polovině 18. století. Josefov je zajímavý tím, že na rozdíl od sesterské pevnosti Terezín, jejíž dispozice téměř přesně kopíruje pomyslné zásady Mezierské školy⁵³, představuje originálnější koncepci, doslova *všehochut*⁵⁴ pokročilých prvků soudobého vojenského inženýrství, svědčící o Querlondově invenci a schopnostech.

3.1 Stav bádání o pevnosti Josefov

Na rozdíl od sesterské pevnosti Terezín, se pevnost Josefov zatím nedočkala své monografie a systematicky se jí dosud ve formátu samostatné publikace nikdo nezabýval.⁵⁵ Obsáhlejší publikace pokrývají kromě Terezína už jen dvě z bastionových pevností na území českých zemí, a to Prahu a Olomouc.⁵⁶ Souhrnné zpracování tedy chybí jistě v případě Chebu, Hradce Králové, Brna a Josefova. Co se týče Josefova, tak Vladimír Kupka ve své obsáhlé bibliografii⁵⁷ fortifikační literatury, vydané na našem území, přináší celkem 20 relevantních záznamů, z nichž odbornými materiály jsou prakticky jen kratší práce Pavla Mertlíka a Olgy Mertlíkové, dotýkající se dispozice pevnosti, jejího minového systému, obranného systému a projektanta, generála

⁵¹ Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, 133.

⁵² Tamtéž. Autor typologicky označuje fortifikace Hradce Králové, Terezína a Josefova za „franko-rakouské pevnosti“ kvůli zřetelnému a rozhodujícímu francouzskému vlivu, odvozujiícího se od importu nejpokročilejších myšlenek francouzského vojenského inženýrství.

⁵³ Jediné, co v Terezíně chybí k úplnému zosobnění mezierského konceptu, je věnec velkých lunet, předsunutých na úpatí prvního glacis ve směru kapitál bastionů, které měly oddalovat obléhací frontu. V Terezíně vznikly pouze dvě, v projektu zvané šípy. Důvodem byla skutečnost, že většina obvodu pevnosti byla chráněna rozsáhlými inundacemi a předsunuté prvky proto nebyly nutné. Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 123.

⁵⁴ Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, 133. Autor používá slangový výraz „omnium gatherum“.

⁵⁵ Andrej Romaňák, *Pevnost Terezín* (Dvůr Králové nad Labem: Fortprint, 1994) a Andrej Romaňák, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství* (Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1972).

⁵⁶ Vladimír Kupka, *Pražská opevnění* (Praha: Libri, 1996) a Miloslav Kuch-Breburda a Vladimír Kupka, *Pevnost Olomouc* (Dvůr Králové nad Labem: Fortprint, 2003.)

⁵⁷ „Přehledná bibliografie článků a literatury o opevněních, vydaných v ČSR, Protektorátu Čechy a Morava, ČSSR, ČSFR a ČR od roku 1918“, Vladimír Kupka, staženo 5. 3. 2011, <http://www.pevnosti.cz/bibliografie.html>.

Querlonda.⁵⁸ Vladimír Kupka také sám přináší krátký a základní popis pevnosti Josefov ve své publikaci Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.⁵⁹

Prameny k pevnosti Josefov se nacházejí zejména ve Vojenském historickém archivu v Praze, vídeňském Kriegsarchivu a menší část se jich nachází v SOkA Náchod. Zatím nebyly systematicky historicky zpracovány, nicméně členové občanských sdružení ochránců pevnosti z Josefova celou řadu těchto pramenů zduplikovali pro účely stavebně-technické a používají je při své práci. Pro účely této práce, která není prvořadě zaměřena na podrobný vojensko-historický rozbor pevnosti Josefov, proto postačí zejména dosavadní sekundární literatura a k pramenům jsem se obrátil spíše jen ilustrativně.

3.2 Raně novověké dělostřelecké opevnění

Pevnost Josefov je pozdním příkladem bastionové pevnosti, raně novověkého dělostřeleckého opevnění. Oč se jednalo a jaká byla jeho geneze?

Ihned na úvod je nutné v souvislosti s Josefem i dalšími fortifikacemi odmítnout zavádějící pojem *barokní pevnost*, který se jednak vyskytuje mezi aktéry a rovněž i v odborné literatuře.⁶⁰ Koncepční počátky raně novověkého dělostřeleckého opevnění je možné rozpoznat již v italské renesanci a nový typ opevnění, zpočátku podle země svého původu typicky zvaný *trace italienne*⁶¹, se objevuje kolem roku 1530 v opevnění Verony, upravovaném Michele de Sanmichelim.⁶²

Většina autorů vývoj bastionových pevností obecně kategorizuje a periodizuje do posloupnosti různých *opevňovacích škol*. Při bližším pohledu je patrné, že vznik a vývoj těchto škol úzce souvisí se skoky ve vývoji vojenské technologie, používané na daných válčích. Řada impulsů navíc přišla z oblasti mimoevropské, konkrétně osmanské říše, zejména způsob útoku pomocí systému přibližovacích zákopů a dělostřeleckých min. Pokud chceme porozumět postavení a roli pevnosti Josefov v dějinách fortifikací, je nutné stručně nastínit jejich vývoj, a to podle zavedeného principu opevňovacích škol.

Takový výklad je ale pouze jeden z možných. Je schopen podrobného deskriptivního přiblížení vývoje, ale obvykle nepostihuje jeho dlouhodobější strukturu a předpoklady. Dlouhá vlna vývoje raně novověkého dělostřeleckého opevnění se klene přes hlubiny několika století a trvá od konce 15. století až do přelomu 18. a 19. století, kdy radikální změna vojenské strategie během napoleonských válek rázem učinila stávající pevnosti zastaralými a nevýznamnými. Základním a určujícím faktorem její amplitudy nebyly „opevňovací školy“, které do značné míry představují abstrakce, vytvořené pozdějšími autory pro snadnější orientaci v otázce, ani jím nebyly sjednocující kulturně-umělecké směry a proudy, jako baroko (viz zmíněný pojem „barokní pevnost“), o němž se dá hovořit až od přelomu 16. a 17. století.

Podle mého názoru je přínosnější zkoumat jako podstatu této dlouhé vlny pomyslné kyvadlo, kmitající na škále převahy obrany nad útokem nebo naopak. Jednotlivé fáze vývoje *bastionových pevností*⁶³, změny jejich uspořádání a přidávání nebo

⁵⁸ Viz seznam literatury. Všechny dostupné práce jsou práce popisné. Rozbor a zhodnocení Josefova v kontextu zatím nebyl podniknut.

⁵⁹ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 209-218.

⁶⁰ Například Vít Vlnas, *Princ Evžen Savojský: život a dílo barokního válečníka* (Praha: Paseka, 2001). Pojem „barokní pevnost“ běžně používalo mnoho aktérů, viz Kapitola 4 a 5.

⁶¹ Christopher Duffy, *Fire and Stone: The Science of Fortress Warfare 1660-1860* (Edison /NJ/: Castle Books, 2006), 9. Langins, *Conserving the Enlightenment*, 21.

⁶² Christopher Duffy, *Siege Warfare: The fortress in the Early Modern World 1494-1660* (London a New York: Routledge, 1996), 31. Podobně Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 92-94.

⁶³ Pro zjednodušení budu raně novověké dělostřelecké opevnění nazývat „bastionová pevnost“ podle základního prvku - pětibokého bastionu. Je však nutné zmínit ještě existenci menšinového tzv.

naopak upouštění od různých prvků a forem opevnění, byly prvořadě reakcemi na úspěšné inovace v taktice obléhání a obrany pevností a místní materiální a logistické podmínky.⁶⁴ „Architektonické dobové prvky se sice uplatňovaly na dekoraci bran nebo nároží hradeb, popřípadě na vojenských ubytovacích objektech a skladech, nebyly však nositeli typických vlastností... pevností.... Vývoj fortifikačních článků a zdokonalování fortifikačních systémů byly závislé především na používaných bojových prostředcích, na vývoji forem útočné i obranné války...“, napsal Andrej Romaňák již v roce 1972.⁶⁵

...

Pro začátek je ale dobré se stručně seznámit s genezí bastionových pevností.

Typickým prvkem středověkého opevnění byly relativně vysoké kamenné hradby, z nichž vystupovaly rovněž kamenné věže a bašty. Tento typ opevnění vcelku dobře odolával soudobým obléhacím strojům, které fungovaly buď na principu gravitace a páky jako velké obléhací praky, nebo energie svazků zvířecích šlach a podobných materiálů, jako v případě balist. Středověké obléhací stroje proti hradbám metaly kamenné projektily, obecně panovala převaha obrany nad útokem a opevněná města a hrady často padaly do rukou nepřítele nikoli kvůli skutečněmu průlomu v hradbách a následné pěchotní zteči, ale díky jiným technikám, například blokáde a vyhladovění.⁶⁶

Vše se začalo měnit s nástupem palných zbraní, používajících k metání projektilů střelný prach. První generace ale byly většinou neohrabané, stacionárně umístované bombardy, stále pálící kamenné projektily, jejichž účinnost byla vzhledem k nákladnosti a složitosti jejich použití diskutabilní. K revoluční změně došlo až na konci 15. století.

3.2.2 První šok – útok vítězí

Věci se změnily, když v roce 1494 na Apeninský poloostrov vtrhl francouzský král Karel VIII., aby se zmocnil Neapolského království. Měl totiž k dispozici relativně lehké mobilní dělostřelectvo, které již pálilo projektily z litého železa. Pod jejich zásahy se dosavadní vysoké kamenné nebo cihlové hradby a věže rychle bortily, bylo možné za krátkou dobu prostřílet průlom pro pěchotní zteč a navíc obranné věže a hradby nebyly dostatečně prostorné, aby se na nich dalo umístit vlastní dělostřelectvo za účelem protibaterijní palby.

Prvotní reakce výrazně zesílit hradby a z nich vystupující věže a bašty se ukázala být ekonomicky nákladná a neprůchozí. Přechodné rondelové opevnění sice zajišťovalo

kleštvého opevňovacího systému, jehož tvůrci základní dispozici pevnosti skládali z jiných prvků, než kurtin a bastionů, totiž z rovných front, uspořádaných do tvaru hvězdice se vstupujícím úhlem 90 a vystupujícím 60 stupňů (Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 117), mezi nimiž se nenacházely žádné kurtiny. To kleštvým pevnostem udílelo typický půdorys pilového kotouče. Systematického uplatnění se principy kleštvého opevňování dočkaly až ve staropruské opevňovací škole, spjaté zejména se jménem generálmajora a náčelníka vojenského inženýrského sboru Gerharda Cornelia von Walrawe (1692-1773) a posléze samotného krále Friedricha II. (viz Vladimír Kupka, *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností* (Praha: Libri 2005), 425). Předtím tyto myšlenky teoreticky prosazoval například Georg Rimpler (1636-1683), podplukovník habsburských vojsk, který se podstatně podílel na obraně habsburských zemí proti tureckému tažení z roku 1683. Tehdy byl jmenován ženijním náčelníkem štábu obležené Vídně a 25. července 1683 padl v boji. (Kupka, *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností*, 307 nebo Duffy, *Siege Warfare*, 14-15 a 229-232). Mimo Pruska se kleštvý způsob opevňování prosadil pouze v habsburské pevnosti Arad, postavené podle projektu polního zbrojmistra hraběte Ferdinanda Filipa Harrsche (1704-1792), zástupce generálního ženijního ředitele. Přechodné systémy, vykazující prvky obou koncepcí, například opevnění Mišné podle projektu würzburgského biskupa Johanna Philippa von Schönborn a Johanna Baptista Driesche nebo Coehoornův projekt pevnosti Groningen, jsou natolik ojedinělé, že nenaruší toto obecné rozdělení.

⁶⁴ Prvotní periodizaci různých fází postupné převahy útoku nebo obrany čerpám hlavně z Ostwald, *Vauban Under Siege*, zejména 4-19.

⁶⁵ Andrej Romaňák, *Pevnost Terezín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství* (Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1972), 11.

⁶⁶ Například Langins, *Conserving the Enlightenment*, 14.

obranu příkopu a paty hradební zdi pomocí efektivní boční, flankovací palby, kterou vedly „prostorné válcové či polygonální dělostřelecké bašty (rondely)”⁶⁷ a široký příkop v suchém nebo vodním provedení pak byl hlavní překážkou proti útoku pěchoty, ale rondelové opevnění vykazovalo zásadní vadu. Tou byl mrtvý prostor před čely okrouhlých rondelů, který nebylo možno krýt boční palbou ze sousedních pevnostních prvků. Tvar rondelů navíc komplikoval umístění početnější dělostřelecké výzbroje.

Jako perspektivnější se spíše jevílo snižování stávajících hradeb, aby skýtaly menší cíl a jejich zesilování pomocí zevnitř přisýpaného zemního valu, jehož schopnost odolat dělostřelecké palbě byla mnohem vyšší. Zvýšila se tím pasivní odolnost opevnění a získal prostor na umístění vlastního obranného dělostřelectva. První příklad nasypání dodatečného zemního valu, odděleného od původní kamenné hradby, vidíme v roce 1500 v obléhání Pisy francouzskými vojsky, kde se město ubránilo právě pomocí tohoto prvku zvaného *retirata*.⁶⁸

Matematicko-geometrické úvahy tak vojenské inženýry postupně přivedly k nahrazení okrouhlého rondelu novým prvkem: obezděnou a zeminou vyplněnou baštou tvaru pětiúhelníku, která začala být označována jako bastion a která odstraňovala zmíněné problémy rondelů. Ačkoli přechodné formy čistě zemních pevností, které se vyvinuly z *retiraty*, byly mimořádně pasivně odolné, jejich pravidelná údržba v mírových letech se ukázala jako neúměrně nákladná.

Nový bastion se skládal ze dvou liců, svírajících vrcholový úhel ve špičce směrem do příkopu a dvou boků, na které po obou stranách navazovaly mezilehlé hradby – kurtiny, vedoucí k dalšímu bastionu. Takové tzv. bastionové frontě byl znovu předsunut příkop. Opevněné místo tak bylo obkrouženo bastionovými frontami, v nichž byly bastiony od sebe vzdáleny na dostřel tehdejších palných zbraní, mezi nimiž se po roce 1521 začala kromě děl objevovat i ruční zbraň, mušketa.⁶⁹ Nový základní prvek opevnění, bastion, byl tak prostorný, že na něj (a postupně na další prvky) bylo možné umístit početnou dělostřeleckou výzbroj a podstatně tím zesílit obranu pevností.

Tento výklad je nutně schematický a historická geneze bastionového způsobu opevňování je mnohem složitější. První dva bastiony je však možné doložit v opevnění italské Verony, kde je v letech 1523-1530 vyprojektoval stavitel Michele Sanmicheli.⁷⁰ Ten bývá považován za průkopníka nového fortifikačního stavitelství, k němuž se brzy přidala celá řada dalších, kteří bývají souhrnně podle typického rozvržení – dispozice – svých projektů - označováni jako představitelé tzv. staroitalské inženýrské školy. Nejvýznamnějšími z nich byli Francesco Paciotto z Urbina, který byl mj. autorem vysoce hodnoceného „ideálního“ projektu pětiboké bastionové citadely, nebo matematik Nicolo Tartaglia či Girolamo Maggi, který získal velké zkušenosti v bojích Benátské republiky proti Turkům.

3.2.3. Trace italienne a převaha obrany

Podle země svého původu začaly být nové bastionové pevnosti souhrnně označovány jako *trace italienne*. Přestože se jednalo v podstatě o nepříliš složitou dispozici, zahrnující val kurtin a bastionů ve spojení s příkopem, kyvadlo poměru síly mezi útokem a obranou se rychle zhouplo ve prospěch obrany. Zmocnit se tak soudobé pevnosti mohlo být „z dobrých důvodů považováno za nesmírně obtížné a pravděpodobně by stálo obléhatele mnohem více, nežli by získal. Stejně jako se mnoho pevností tohoto druhu nalézá v Itálii a Francii, začínají jimi disponovat i jiné země a zakrátko jich

⁶⁷ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 90.

⁶⁸ Duffy, *Siege Warfare*, 15

⁶⁹ Duffy, *Siege Warfare*, 18.

⁷⁰ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 93-94.

budou mít ještě více, protože je staví každý“.⁷¹

Problematickými prvky, na které se začaly soustředit další vývojové snahy, byl příliš velký úhel, svíraný líci bastionu a krátké boky, jejichž výzbroj, umístěná často ve dvou i více terasách nad sebou, byla někdy před nepřítelem chráněna přečnívajícími *orillon*y (uchy). Bastiony byly proto velmi široké s úzkým hrdlem a umožňovaly spíše čelní palbu z líců. Obrana líců a špiček sousedních bastionů z boků tedy byla často dosti složitá a flankovací palba nepříliš účinná kvůli nadměrné délce kurtin. To způsobilo, že mezi bastiony začaly být vkládány další prvky, zvané *piatta forma*, v podstatě menší bastiony s téměř plochým čelem, zesilující flankovací palbu.

Inovace se dále rozvinuly od poznané nutnosti narušovat obléhací práce výpady posádky, která tedy musela mít možnost se skrytě shromáždit a přesouvat po obvodu pevnosti. Právě zmíněnému Nicolovi Tartagliovi se připisuje vynález zásadního významu, tzv. kryté cesty, v průběhu stejném jako kontreskarpová strana příkopu, která je ve směru od nepřítele zcela chráněna pomalu se svažujícím valem – glacis. Ve vbíhajících úhlech byla krytá cesta rozšířena a vznikla shromaždiště, sloužící právě pro seskupení jednotek pro výpad. Hrana glacisu byla navíc opatřena banketem a předprsní, chráněnou palisádou a začala sloužit jako postavení pro pěchotu, střelce z ručních zbraní.

Nově se zde objevují dva další klíčové prvky bastionové pevnosti – to jest možnost aktivní obrany a rozčlenění obrany do hloubky na několik pásem, v tomto případě již tři – vnitřní (bastiony a kurtiny), naznačené střední (příkop) a vnější (krytá cesta, chráněná glacisem).

K těmto inovacím přibylo i několik dalších, které přinesly bojové zkušenosti. Byla zkrácena délka kurtin, líce bastionů přestaly svírat tupý úhel, takže mohly být prodlouženy jejich boky a zesílena z nich vedená flankovací palba. Z mezilehlého prvku *piatta forma* navíc jeho oddělením od kurtiny a přesunutím do příkopu vznikl třetí zásadní prvek bastionové pevnosti, a to ravelin většinou trojúhelníkového tvaru, umístěný před kurtinou mezi dvěma bastiony. I když ravelin nejprve chránil většinou jen za ním umístěnou bránu, postupně se začal zvětšovat a vyvíjet a teprve tehdy se plně utvořila o něj opřená „*střední obranná linie*“.⁷²

Ravelin také změnil tvar kryté cesty a po jeho bocích vznikla dvě další shromaždiště. Hlavně však z něj bylo možné palbou bránit krytou cestu a líce a špičky bastionů. Poté, co Francesco de Marchi přinesl další inovaci, tzv. kleště, hradbu mezi kurtinou a ravelinem, mající za úkol krýt kurtinu před dělostřeleckou palbou, je možné hovořit o již zcela novém způsobu opevňování, který je souhrnně označován jako novoitalská inženýrská škola.

Tato podstatně zdokonalená pevnostní dispozice ještě výrazněji posílila možnosti obrany. Soustava zdokonalených a vzájemně se palbou kryjících pevnostních prvků, umožňujících i aktivní obranu formou výpadů, náhle učinila dobytí takto opevněného sídla ještě složitějším a nákladnějším. Následkem toho velmi výrazně stoupl renomé italských vojenských stavitelů a inženýrů, jejichž invence ale paradoxně na konci 16. století „*ustrnula a rozvoj bastionové fortifikace byl... přenesen do jiných evropských států*“.⁷³

Následky pro raně novověké vojenství byly nesmírné a projevy se nejlépe v dlouhém konfliktu vzbouřených nizozemských provincií, které v letech 1568-1648 bojovaly o nezávislost se Španělskem.

⁷¹ Duffy, *Siege Warfare*, 21. Autor cituje Raymonda Fourquevaux de Beccarie de Pavie, *Instructions sur le fait de la guerre* (Londýn: C. Dickinson, 1954), re-edici původního vydání z roku 1547.

⁷² Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 97.

⁷³ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 99.

3.2.4 Způsoby výkladu

Tímto způsobem by bylo možné postupovat v dalším výkladu a v podstatě chronologicky na sebe časově navázat staroholandskou a novoholandskou opevňovací školu, popřípadě další, španělskou, staroněmeckou nebo tzv. francouzskou, zahrnující předchůdce maršála Vaubana.

Dispozice novoitalské opevňovací školy ale z vojenského hlediska přinesla všechny základní prvky, které byly dalšími autory vylepšovány, doplňovány a lépe uspořádávány. Ze širšího pohledu není příliš podstatné doplnění takových prvků jako byly kontrgardy, nebo uplatňování principu zastírat pevnostní zdivo důsledně pomocí zemních valů předcházejících prvků. Je lépe pokusit se položit si jiné otázky.

Jaký význam a smysl mělo ono zmíněné kyvadlo, pohybující se na škále převahy obrany a útoku. Výrazná převaha obrany, která trvala až do poloviny 17. století, především způsobila, že moderní fortifikace výrazně ovládly způsob vedení boje. Vojenská tažení byla často spíše jen sérií obléhacích prací, spíše výjimečně prostoupených velkou polní bitvou, protože armády si nemohly dovolit ponechat nedotčené pevnosti ve svém týlu kvůli strachu z přerušení zásobovacích linií.

Až do konce 18. století poměr sil mezi obranou a útokem (na pevnost) většinou „stanovil případnou úspěšnost vojenských tažení a také výdaje, které bylo nutno uhradit za tyto operace“.⁷⁴ Raně novověké centralizující a absolutizující se monarchie věnovaly značnou část svých příjmů na vojenské účely a vojenské faktory často určovaly, jak značnou daňovou zátěž musí země nést. Stavba a obléhání pevností byly velmi nákladné a během Války o dědictví španělské pohlcovaly vojenské výdaje již 90% příjmů francouzského krále a zkoumání zdánlivě marginální otázky poměru mezi útokem a obranou v raně novověkém vojenství může výrazně přispět k porozumění tomu, jakou roli hrála válka ve vytváření raně novověkého státu.⁷⁵

Vraťme se ale na začátek 17. století, kdy byly raně novověké bastionové pevnosti již koncepčně i prakticky „hotové“.

Pevnosti v tomto období výrazně mnohonásobovaly sílu obránců, nyní rovněž vybavených palnými zbraněmi. Vojenská tažení zhruba od poloviny 16. do poloviny 17. století jsou protkána řadou případů nesmírně dlouhých, nákladných a krvavých obléhání.⁷⁶ Nizozemské město Ostende dokázalo po svém obležení španělskými vojsky v červenci 1601 odolávat až do září 1604, přičemž obránci způsobili útočníkům ztráty, odhadované na 40.000 mužů.⁷⁷ Navíc, jakmile útočníci nasadili nové techniky, byly tyto studovány a přijímány obránci a dobrým příkladem je skutečnost, že španělská opevňovací škola v podstatě kopírovala staroholandskou, která zase čerpala z novoitalské, i když z logistických a finančních důvodů dávala přednost celozemnímu provedení pevností bez armovacího zdiva.

3.2.5 Nástup převahy útoku

Jestliže můžeme říci, že raně novověké vojenské inženýrství byl kosmopolitní kumulativní podnik, v němž se postupně předávaly získané zkušenosti, tak v polovině 17. století, po ukončení vleklého konfliktu v Nizozemí, se těžiště vývoje přesunulo do Francie. Zde se již dostáváme k pomyslné kolébce pevnosti Josefov.

⁷⁴ Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 16.

⁷⁵ Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 17 a 19.

⁷⁶ Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 6.

⁷⁷ Duffy, *Siege Warfare*, 85-89.

V odpovědi na výraznou převahu obrany, začalo od počátku 17. století pomalu docházet k systematizaci útoku. V roce 1609 hrabě Buquoy jako první prosadil zjednodušení španělského dělostřeleckého parku na pouhé 4 ráže a typy, což výrazně usnadnilo logistiku⁷⁸ a v roce 1620 nově standardizovaná španělská 12- a 24-liberní děla převzaly i francouzské a nizozemské síly. Místo dříve často používané generální baterie (*batterie royale*, *Generalbatterie*), v níž bylo i několik desítek děl soustředěno na jednom místě obvykle 400-600 kroků od pevnosti, začalo být dělostřelectvo rozdělováno do menších baterií, zacílených na jednotlivé pevnostní prvky a schopných křížové palby.⁷⁹

Objevily se první ruční granáty, zpočátku vyráběné ze železa, bronzu nebo dokonce i silného skla, které usnadnily zejména dobytí kryté cesty. Od roku 1634 je známo nasazování moždířů, dělostřeleckých zbraní, střílejících horní skupinou úhlů projektily značné ráže, plněné střelným prachem, mající výrazný zničující účinek. Tehdy je doloženo jejich nasazení vojenským inženýrem Thomasem Malthusem ve francouzských službách.⁸⁰

Řád začal být vnášen i do systému přibližovacích zákopů, s jejichž pomocí se útočníci museli skrytě přibližovat k pevnosti, kryti před palbou obránců. Při obléhání Montpellieru v roce 1621 vojenský inženýr Le Maine-Chabaud poprvé vytvořil jako základ obléhacích prací paralelní zákop, sledující linii pevnostní dispozice, z něhož vyrážely směrem k pevnosti přibližovací útočné zákopy – sapy a ke snahám systemizovat inženýrské práce během obléhání přispívaly i zkušenosti s „tureckým útokem“, neboli přibližováním k pevnosti v podstatě pomocí série těsně po sobě jdoucích paralelních zákopů. Význam paralel spočíval v tom, že představovaly silnou základnu pro odrážení výpadů obránců pevnosti, které do té doby byly jedním z nejistějších prostředků jak zdržovat a ničit obléhací práce.⁸¹

Co se týče pokroku v pevnostním stavitelství, tak se po několika autorech jako Jeanu Erraddovi de Bar-le-Duc, kteří nedokázali vstřebat řadu klíčových soudobých zkušeností, ve Francii objevuje Blaise-Francois, hrabě Pagan, který v roce 1645 vydává vyspělé dílo *Les fortifications de Mr. le comte de Pagan*⁸² Pagan přináší řadu později klíčových zásad, jako nutnost výhodně stavět boky bastionů kolmo na čáru obrany, používat rozlehlé raveliny, kontrgardu nebo vybavovat bastiony skutečně silnou dělostřeleckou výzbrojí.⁸³

3.2.6 Fenomén Vauban

V této chvíli na scénu vstupuje postava Sébastiena le Prestre, markýze de Vauban (1633-1707), což byl patrně „*vůbec nejslavnější a nejznámější fortifikační inženýr bastionového způsobu opevňování*“, který založil moderní francouzskou opevňovací školu, ze které přímo vychází projekt pevnosti Josefov, přejímající i řadu prvků přímo z Vaubanova díla.⁸⁴ Zde se dostáváme k prvnímu specifickému počátku „rodokmenu“ pevnosti Josefov.

Vaubanův význam tkví především v tom, že jako první dokázal výše zmíněné delší vývoj shrnující zlepšení vojenské inženýrské strategie a pevnostního stavitelství obecně pojmut, teoreticky vyjádřit a především systematicky uplatnit v praxi již

⁷⁸ Duffy, *Siege Warfare*, 96.

⁷⁹ Duffy, *Siege Warfare*, 96.

⁸⁰ Duffy, *Siege Warfare*, 138.

⁸¹ Duffy, *Siege Warfare*, 139.

⁸² Například Blaise Francois de Pagan, *Les Fortifications de Monsieur Le Comte de Pagan: Avec Ses Theoremes Sur La Fortification* (Whitefish, Massachusetts: Kessinger Publishing, 2010), reprint vydání z roku 1668.

⁸³ Podrobněji viz Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 110.

⁸⁴ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 110.

institucionalizovaným způsobem, který vedl ke vzniku královského vojenského inženýrského sboru, první vojenské byrokracie svého druhu v Evropě. Právě tato schopnost obecného shromáždění všech relevantních dosavadních poznatků přispěla k tomu, že Vaubanovo dílo bývá označováno za poskytnutí „vědeckého“ základu vojenskému inženýrství.

S Vaubanem se do popředí vojenského inženýrství ještě více dostávají „praktické“ úvahy a jeho vojenské řemeslo je založeno na zkušenosti a jejím vyhodnocování. Vauban explicitně odmítá předchozí trend mnoha teoretiků 16. století postavit vojenské inženýrství a budování pevností na ideálních matematických a geometrických vzorech, poskytujících údajnou jistotu. Autoři předchozího typu jako Francisco de Marchi produkovali nesmírné množství esteticky oku lahodících ale prakticky nepřilíš použitelných projektů „ideálních pevností“. Marchi ve své *Della architettura militare libri tre* z roku 1599 prezentoval dokonce 161 takových koncepcí a dispozicí imaginárních pevností. Niccolo Tartaglia již ve druhém vydání svých *Quesiti et Inventioni Diverse* z roku 1554 tvrdil, že čistá geometrická „forma je klíčová a závisí na ní síla pevnosti“, Tartaglia „zachází skutečně daleko a chvástá se, že pro své vynálezy nepotřebuje praktické zkušenosti. Dosahuje jich pouze pomocí tradičních svobodných umění aritmetiky a geometrie.“⁸⁵

Vauban jako první tuto předchozí tradici celkově popírá a v jeho pevnostech v drtivé většině nenajdeme bohaté a dokonalé symetrické geometrické dispozice, ale naopak snahu o co nejúčelnější, nejpraktičtější uspořádání, které na základě daných zdrojů a času může poskytnout efektivní odolnost. Terénu přizpůsobená, velmi komplikovaná, ale účelná dispozice pevnosti Josefov přesně odpovídá tomuto trendu.

Vauban dokázal předchozí zkušenosti pojmout tak účinně, že je zajímavé, že předchozí zvraty v poměru účinnosti útoku a obrany byly spojeny spíše obecně s novou technologií nebo metodou, ale nyní poprvé s konkrétní osobou.

Vauban, narozený v roce 1633, rychle prokázal schopnosti ve službách Ludvíka XIV., zastínil svého velitele Louise-Nicolase rytíře de Clerville a nakonec byl v roce 1678 jmenován na jeho místo generálního komisaře fortifikací, dozorujícího všechny pevnosti země. Vauban byl klíčovou postavou, která přispěla k tomu, že územní zisky z mnoha útočných válek Ludvíka XIV. byly zabezpečeny stabilní fortifikační soustavou.

Vauban nikdy nesepsal dílo, zabývající se budováním pevností. Zato však na svoji dobu paradigmatickým způsobem systematizoval útok na pevnost. Již v roce 1672 vzniklo dílo *Mémoire pour servis d'instruction dans la conduite des sièges et dans le défense des places*, neboli návod na obranu a dobývání pevností, sepsané na podnět ministra války a generálního ředitele fortifikací, markýze de Louvois.⁸⁶ V roce 1704 jej Vauban doplnil ve formě podstatně obsáhlejšího návodu o útoku na pevnost, *Traité de l'attaque des places*, shrnujícího jeho dlouholeté zkušenosti.⁸⁷ Pokud je možné shrnout Vaubanův přínos, většina autorů shrnuje, že klíčová byla kombinace jeho systém paralel, zákopových kavalírů (*cavaliers de tranchée*) a rikošetovací palby, což byly všechno inovace, které dobytí pevnosti výrazně usnadňovaly.⁸⁸

⁸⁵ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 26.

⁸⁶ Zde čerpám z anglického překladu George Rothrocka. Viz Sebastien Le Prestre de Vauban, *A manual of siegecraft and fortification*, přel. George Rothrock (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1968).

⁸⁷ Používám zde přístupnější aktualizovanou parafázi tohoto spisu: Muller, *The attack and defence of fortified places. In three parts...*, kterou autor původně zamýšlel jako pouhý překlad Vaubanovy práce, ale nakonec se jej rozhodl jinak rozvrhnout a uspořádat. Výsledkem jsou ale stejně Vaubanovy ideje, byť mírně odlišně podané.

⁸⁸ Zákopové paralely zpřehledňují útok na pevnost, umožňují důslednou obranu proti výpadům posádky a efektivní nasazení obléhacího dělostřelectva v několika bateriích. Zákopové kavalíry jsou umělé valy, navržené útočníky u salientů kryté cesty, značně usnadňující její dobytí a rikošetovací palba je takzvaná palba na odraz, kdy se dělostřelecké koule, vypálené s úmyslně nižší dávkou prachu, odrážejí od země

Vzniklo takzvané „*pravidelné obléhání*“, takzvaný „Vaubanův útok“, ⁸⁹ který se stal vzorem a jen s malými modifikacemi byl používán až do druhé poloviny 19. století, tedy téměř 200 let.

Vauban za svého života podnikl 53 obléhání a ve všech byl úspěšný. Jeho tři systematicky uplatněné inovace, zkrátily dobu obléhání pevností z dlouhých měsíců na otázku týdnů, „*Ovšem od té doby, co Vauban vynalezl paralely neboli shromaždiště a rikošetovací palbu, k čemuž můžeme připojit silné dělostřelectvo, kterým jsou nyní armády vybaveny, je umění útoku pokládáno za tak výrazně nadřazené obraně, že pevnosti, dříve pokládány za nedobytné, nyní těžko mohou vítěznou armádu zdržet na dobu delší než je jeden měsíc...*“.⁹⁰ Kult efektivity, na kterém bylo postaveno vojenské inženýrství, poprvé ve Vaubanově metodě dosáhl na způsob, jakým bylo možné pevnost dobýt „*nejkratší, nejefektivnější a nejméně krvavou možnou cestou*“.⁹¹ Vaubanovou cestou bylo vždy používat ten nejinteligentnější a nejefektivnější způsob, vyhýbající se hrubé síle a zbytečnému riskování životů podřízených.

Zde ovšem narážíme na dvojakost profese vojenského inženýra, o kterém se předpokládalo, že dokáže stejně dobře pevnosti stavět, jakož i dobývat. To jsou protichůdné nároky, které vytvářely neustálé vnitřní pnutí v této profesi, což je další projev pohybu dlouhé vlny poměru síly mezi útokem a obranou.

Vauban své techniky paralel poprvé uplatnil při úspěšném obléhání Maastrichtu v roce 1673, a s rikošetovací palbou experimentoval již dříve, není však lepší ilustrace, než poukázat na obléhání pevnosti Ath ve Španělském Nizozemí, představující první působivou demonstraci všech Vaubanových technik pohromadě, nasazených tak efektivně, že silná a moderní pevnost při minimálních ztrátách útočníků nakonec čestně kapitulovala pouhých 21 dní poté, co bylo 16. května 1697 investována a odříznuta od okolního světa francouzskými vojsky. „*Nikdy nebylo obléhání provedeno tak metodicky s pomocí tak malé destrukce. V žádném jiném nehrála hrubá síla tak nepatrnou a umění tak značnou roli.... Toto byl Vaubanův triumf. Říká se, že to ani nebylo obléhání, ale spíše jeho ideál. Inženýrům poskytlo zářný příklad*“.⁹²

Pevnost Ath byla ovšem Vaubanův vlastní projekt. Vauban dobýval své dílo, které španělská posádka vyklidila v roce 1667 během Devoluční války, následně bylo Vaubanem výrazně přestavěno, vráceno Španělsku v roce 1678 podle ustanovení Nijmegenské smlouvy a v roce 1697 tedy během Devítileté války (Válka Augšpurské ligy) znovu dobyto francouzskými silami.

Být schopen hájit i dobývat kladlo vojenské inženýry do těžko řešitelného dilematu: „*Vojenský inženýr musel disponovat odbornými znalostmi z oblasti opevnování a kromě toho být expertem na dobývání a obranu opevnění. Tyto navzájem se doplňující rysy jeho umění byly občasnými zdroji napětí a dvojznačností. Jak později zdůraznil Vauban, bylo obtížné být zároveň stavitelem i ničitelem, útočníkem i obráncem a technikem i vůdcem, přičemž tyto vlastnosti se jen výjimečně snoubily v jedné osobě*“⁹³, píše Janis Langins a právě od této dichotomie odvozují pozdější debaty v polovině 18. století, kdy pevnost Josefov byla pokusem znovu výrazně strhnout důraz na stranu obrany.

jak žabky na vodě a likvidují dělostřelectvo a vojáky nepřítele, umístěné na rovných dlouhých úsecích opevnění, například úsecích kryté cesty nebo lících bastionů a ravelinů.

⁸⁹ Kupka, *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 114-115.

⁹⁰ Muller, *The attack and defence of fortified places. In three parts...*, V a VI.

⁹¹ Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 50. Autor cituje Vaubanův *Traité de l'attaque des places*, str. 201-202.

⁹² Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 38. Autor cituje Allent, *Histoire du corps impérial du génie...* (Paříž, 1805), 351

⁹³ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 32.

Vauban toto dilema „vyřešil“ tím, že jeho schopnost dobývat pevnosti převyšovala jeho koncepční stavitelské schopnosti, které ostatně nikdy nebyly teoreticky vyjádřeny formou spisu. Vauban vytvořil 33 nových fortifikací a více než 300 zmodernizoval, přičemž vytvořil systém, který francouzské hranice bez větších modifikací kryl až do francouzsko-pruské války z roku 1870-71.⁹⁴ Spíše než inovativní kvalita byl v případě jeho pevností důležitý jeho systém, neboť Vauban často přestavoval již existující fortifikaci. Působil zde „...faktor, označený v rámci archeologického průzkumu zachovaných pevností jako 'matrjoškový' efekt – Vaubanova pevnost byla obvykle postavena přímo na španělské pevnosti, mající středověké jádro, nebo kolem ní.“⁹⁵

Vauban králi poskytl pevný obranný systém zejména na severovýchodní hranici, na styku se Španělským Nizozemím, kde se odehrávala většina bojů během válek Ludvíka XIV. Zde byla Vaubanem vyprojektována a vytvořena dvojitá pevnostní bariéra, zvaná *pre-carré*, skládající se z první linie 13 „*grandes places*“ a druhé linie 13 „*places*“.⁹⁶ Pre-carré mohl Ludvík XIV. mj. vděčit za to, že poslední fáze Války o španělské dědictví, kdy ze severovýchodu do dvojitě pevnostní linie vpadly spojenecké armády pod vedením vévody z Marlborough a Evžena Savojského – a uvízly v sérii krvavých obléhání - neskončila katastrofální francouzskou porážkou. „*Spojence to stálo 47.000 mužů, které ztratili jen v přímých útocích na pevnosti a Ludvíka XIV. zachránilo před spravedlivými následky dlouhých let naplněných ctižádostí a chybným úsudkem*“.⁹⁷

3.2.7 Vaubanovy systémy

Pro zkoumání pevnosti Josefov je zajímavé zrekapitulovat si krátce Vaubanův přínos pro nikoli dobývání, ale stavbu pevností, který bývá obvykle rozdělen do tří abstraktních „systémů“ - zvaných jednoduše první, druhý a třetí Vaubanův systém.⁹⁸

Jeho první systém v podstatě představoval efektivnější modifikaci již zmíněného systému hraběte Pagana a Vauban jej používal až do roku 1687, kdy začaly vznikat pevnosti Belfort a Landau. V podstatě se jednalo o výrazné vylepšení dispozice novoitalské školy, jejíž některé defekty Vauban uchoval, například malou velikost ravelinů, nedostatečně kryjících kurtinu, nebo znovu příliš malé bastiony, které nepojaly dostatečně dimenzované a odolné kavalíry a retranchmenty. Během přestaveb starších pevností také Vauban nadměrně často používal prvek rohové hradby, jejíž odolnost se opakovaně prokazovala jako problematická.⁹⁹

Na konci 17. století, kdy se válečná štěstěna začala odklánět od Ludvíka XIV., ale Vauban přišel s výraznými vylepšeními, které měly výrazně zesílit zajištění hranic.

Vauban zde přinesl na jedné straně velkou inovaci v podobě rozšíření a zmnožení obranných pásem, kdy bastiony oddělil od kurtiny a jako detašované objekty je umístil do hlavního příkopu. Za nimi umístil malé kasematové bastionové věže, které vlastně

⁹⁴ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 111.

⁹⁵ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 32.

⁹⁶ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 32. První linie se skládala z pevností Dunkerque, Bergues, Furnes, Fort de la Quenock, Ypry, Ménin, Lille, Tournai, Fort de la Mortagne, Condé, Valenciennes, Maubege, Philippeville a Dinant. Druhou linii tvořily Gravelines, Saint-Omer, Aire, Béthune, Arras, Douai, Bouchain, Cambrai, Landrecies, Avesnes, Mariembourg, Rocroy a Charleville.

⁹⁷ Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, 44.

⁹⁸ Zde zejména Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 110-115.

⁹⁹ Muller zásadnější chyby Prvního Vaubanova systému hodnotí takto: „*Příliš krátké boky bastionů, vůči nimž může vždy nepřítel postavit silnější protibaterie... příliš široký hlavní příkop, pokud by byl užší, boky by nebyly tak vystaveny*“, jeho raveliny byly velmi problematické a jejich líce dostatečně nekryjí líce bastionů a dále „*všechny tenailony a kontrgardy*“ by měly mít coupure s traverzou, což je u Vaubana spíše výjimka. Vauban také „*příliš často používal*“ rohové a korunní hradby (například v Tournai nebo Yprách), které jsou velmi nákladné a jejich odolnost je velmi nízká. Muller. *A treatise containing the elementary part of fortification, regular and irregular*, 73-85.

plnily roli kavalíru. Kurtina byla chráněna kleštěmi, před které byly předsunuty raveliny, které mohly být opatřeny reduitem. Třetí systém kromě lomené kurtiny, umožňující lepší flankování příkopu, přinesl ještě další změnu v podobě zvětšení ravelinů, které byly opatřeny samostatnými reduity. Ve svém třetím systému také Vauban konečně začal uplatňovat starou zásadu Daniela Speckla, pocházející již z 16. století, že armování pevnostních prvků musí být zakryto zemními valy prvků předcházejících, což útočníkovi ztěžuje orientaci a zesiluje odolnost.

Vaubanův třetí systém tak představuje pomyslnou „polovinu“ inspirace dispozice pevnosti Josefov. V „ideální“ podobě se s ním setkáme pouze na jednom místě, a to v pevnosti Neuf Brisach.

3.2.8 Vaubanovy slabiny a nástupci

Koncepční překonávání Vaubanových systémů se zdá být cestou k pochopení projektu pevnosti Josefov. První slabina, vojensko inženýrská, spočívala z toho, že Vauban odmítal opatřovat své pevnosti permanentním protiminovým systémem – který se v 18. století ovšem ukázal jako jedna z hlavních – a funkčních - cest, jak se pokusit znovu strhnout převahu na stranu obrany.

Druhou slabinu je možné označit jako následek jeho důrazu na „vědeckou“ efektivitu, uplatňování vojenské inženýrské profesionality místo hrubé síly a akceptování mnoha prvků zvykového válečného práva a barokní vojenské kurtoazie, což všechno v praxi Vaubanova (a většině dalších inženýrů) bránilo chápat obranu a dobývání pevností „totálně“ a vést boj krajními formami.

Účinnost Vaubanova útoku se tak do značné míry odvíjela i od toho, zdali v souladu s jeho metodami a válečným právem jednali také obránci pevnosti. Vaubanova díla neobsahují pouze návod na pravidelné obléhání a dobytí pevnosti, ale také návod na její obranu, která nemá být vedena za každou cenu a v okamžiku, kdy je úspěch obléhatelů nepopiratelný a v hlavní enceinte pevnosti jsou prostříleny průlomy a hrozí (velmi krvavý) útok pěchoty, má podle Vaubana velitel pevnosti čestně kapitulovat, aby zabránil zbytečnému krveprolití a uchránil životy svých vojáků i civilních obyvatel pevnosti nebo opevněného města.

Vaubanova příručka, ačkoli je prezentována jako vrchol strohé metodičnosti a racionalizace, ve skutečnosti stále obsahuje mnoho forem raně novověké barokní vojenské kurtoazie a zvykového mezinárodního válečného práva a dobývání pevnosti proměňuje na svého druhu rituál, od jehož účastníků se očekává respektování všeobecně známých pravidel – včetně čestné kapitulace v případě vzniku schůdných průlomů. Nepísané pravidlo znělo, že *„jakmile guvernér pevnosti prokázal dostatečně důraznou obranu do té míry, aby o správnosti jeho postupu nemohlo být pochyb, měl by dovolit, aby zdravý rozum a dobro v zájmu služby státu převážil nad pošetilou touhou po statečnosti a slávě“*.¹⁰⁰ Landsberg během Války o španělské dědictví poznamenal, že většina guvernérů pevností se ochotně vzdávala poté, co se útočníci uchytli na glacisu nebo korunovali krytou cestu a „všeobecný názor uváděl, že v takovém případě již neměli jinou možnost“.¹⁰¹

Problém v 2. polovině 17. století byl ale stejný a Třetí Vaubanův systém, klíčová inspirace pro pevnost Josefov, je vykládána jako reakce na tento stav. Podstata Vaubanova třetího systému, který zásadně využívá projekt pevnosti Josefov, se tak neodvozuje od změny vojenské taktiky nebo technologie, ale od neblahých následků zvykového vojenského práva a vojenské kurtoazie.

¹⁰⁰ Duffy, *Fire and Stone*, 152.

¹⁰¹ Duffy, *Fire and Stone*, 151. Autor cituje Landsberg, *Herrn Obristen von Landsbergs Neue GrundRisse and Entwürffe der Kriegs-Bau-Kunst* (Drážďany a Lipsko, 1737), 53.

Velcí generálové 17. století jako Raimondo Montecuculi¹⁰² uznávali jako čestné hájení pevnosti pouze do určitého okamžiku, kdy byla porážka posádky neodvratná a pád pevnosti zřetelný. Jakékoli zarputilé hrdinské snahy nad tento rámec byly hodnoceny jako porušení zvykového válečného práva a nesly sebou tvrdé následky pro pevnostní posádku a zejména guvernéra. Rozhodujícím bodem, podle kterého byla posuzována situace, bylo prostřílení schůdného průlomu v hlavní enceinte, ve vnitřním obranném pásmu bastionů a kurtin.

Povinnosti velitele pevnosti byly obvykle písemně stanoveny. Jeden z přímých Vaubanových předchůdců, Antoine de Ville na toto téma vydal roku 1639 jednu z nejznámějších prací, oficiální nařízení Ludvíka XIII. zakazovalo kapitulaci pevnosti před prostřílením průlomu a odražením několika pokusů o pěchotní zteč a 16. dubna 1705 Ludvík XIV. vydal upravené instrukce pro velitele pevností, které zůstaly v platnosti až do roku 1792 a ulehčovaly snahy posádky na odražení jednoho pokusu o zteč průlomu.¹⁰³

Následně mohl velitel pevnosti i s posádkou čestně kapitulovat. Soudobí autoři tento stav kritizovali jako zásadní překážku pro projevy vojenské statečnosti a udatnosti. Obvyklá situace byla taková, že po dokončení třetí paralely a prostřílení průlomu byl velitel pevnosti vyzván k čestné kapitulaci s možností odchodu z pevnosti s celou posádkou za vojenských poct – v opačném případě měl být pověšen, posádka zajata a pevnostní město volně vydrancováno.¹⁰⁴

Zjevnou motivací k tomuto postupu byla skutečnost, že útok do průlomu v hlavní enceinte byl obvykle nejtvrdší a nejkrvavější součástí obléhání pevnosti. Průlomy byly totiž zataraseny množstvím protipěchotních překážek, byly za nimi usilovně budovány improvizované retranchementy a k obraně bylo často připraveno i mnoho drastických prostředků, jako například pokrytí plochy průlomu hořlavinami jako střelným prachem nebo suchým klestím, které bylo zapáleno, jakmile se rozvinul útok.

Vauban tak ve svém Druhém systému oddělil bastiony od kurtin, kde na jejich místě vybudoval cihlové pětiboké bašty s kasematami, tzv. bastionové věže a samotné bastiony přeměnil na samostatné detašované objekty, vysunuté do hlavního příkopu. Vzhledem k tomu, že kurtinu zde důsledně zakrýval kleštěmi, neznamenal prostřílení průlomu do líce některého z detašovaných bastionů prolomení hlavní enceinte a v žádném případě neopravňovalo velitele pevnosti kapitulovat. „*Vauban měl za to, že jakmile je dosaženo průlomu v lících bastionů a dokončeno sestoupení do hlavního příkopu, tak by posádka měla vždy kapitulovat, tudíž slabá obrana, kterou jsou schopny poskytnout, v žádném případě neodpovídá vysokým nákladům na jejich výstavbu a správně usoudil, že pokud by byly detašovány, byly by mnohem lepší, protože tímto způsobem mohou být krok za krokem hájeny až do naprosté krajnosti... z těchto důvodů Vauban vynalezl svoji Třetí metodu...*“¹⁰⁵

Ve svém Třetím systému Vauban provedl jen drobnou modifikaci, kdy kurtině udělil zalomený tvar. Tyto zásadní inovace dále prohloubily obranné pásmo a teoreticky vyloučily zákonnou a z pohledu obrany předčasnou kapitulaci pevnosti. Pro Ludvíka XIV. naneštěstí ale byla Francie již přesycena staršími Vaubanovými projekty a Druhý a Třetí systém byly aplikovány jen na několika málo místech jako v Belfortu, Landau a u zcela nového projektu Neuf Brisach.

¹⁰² John W. Wright, „Sieges and Customs of War at the Opening of the Eighteenth Century“, in: *The American Historical Review*, Vol. 39, No. 4 (1934): 632, autor diskutuje pasáže z Montecuculiho pamětí (1665) a následných komentářů k nim.

¹⁰³ Wright, „Sieges and Customs of War at the Opening of the Eighteenth Century“, 631.

¹⁰⁴ Wright, „Sieges and Customs of War at the Opening of the Eighteenth Century“, 631.

¹⁰⁵ Muller, *A treatise containing the elementary part of fortification, regular and irregular*, 89-90.

3.2.9 Válečné právo a obrana pevnosti

Na okraj je možné ještě poznamenat, že nejen Vaubanova koncepce dosti závisela na zmíněném zvykovém válečném právu. Vaubanova působení se navíc odehrávalo v kontextu obrany a rozšiřování jeho pre-carré, jehož osud nezávisel na případné ztrátě nebo získání jedné či dvou pevností. Jednotlivé fortifikace tak v průběhu mnoha válečných konfliktů Ludvíka XIV. přecházely z rukou do rukou, aniž by to nějak ohrozilo državy francouzského krále. Jako příklad můžeme použít již zmíněnou pevnost Ath. Tu v roce 1667 španělská strana opustila bez boje, v roce 1678 ji obdržela nazpět podle Nijmegenské smlouvy, v roce 1697 ji Vauban v Devíleté válce dobyl zpět a v roce 1706 Ath dobyli spojenci ve Válce o španělské dědictví.¹⁰⁶

Co však s protivníkem, který by pádem jedné či dvou větších pevností přišel o vše? Co s protivníkem, který se odmítá řídit Vaubanovým paradigmatickým, odmítá jeho efektivní inženýrskou „humánní“ metodiku, odmítá obvyklá ustanovení mezinárodního válečného práva a hodlá pevnost bránit až do konce? Právě zde se Vaubanova paradigma může ukázat jako nefunkční, čehož historickým příkladem je zejména neúspěšné obléhání Turína z roku 1706, který bylo ve Válce o španělské dědictví obležen francouzskými vojsky a obléhání pevnosti Bergen-op-Zoom rovněž francouzskou armádou pod velením hraběte Lowendala v roce 1747. Rozbor těchto příkladů by však byl již nad rámec této práce.

Viděli jsme tedy postupnou genezi Vaubanova Třetího systému jako hlavního konceptu projektu pevnosti Josefov. Zbývá se ještě zmínit o druhé a třetí zásadní inspiraci.

3.2.10 Louis de Cormontaigne

Po Vaubanově smrti se po nějaké době stal jeho pomyslným nástupcem v čele francouzského vojenského inženýrského sboru Louis de Cormontaigne (1696-1752). Ten zastával funkci lokálního opevňovacího ředitele v Metách v relativně klidnější době, nenaplněné téměř permanentním válečným konfliktem, jakou byla ta Vaubanova. Mohl se tedy více věnovat koncepčním úvahám a vylepšováním fortifikací.

Cormontaignovo dílo představuje další přímou inspiraci pro projekt pevnosti Josefov. Cormontaigne sice ještě více oslabil Vaubanovu dotaci pevnosti obranným dělostřelectvem, odmítal možnost úspěšného souboje s dělostřelectvem obléhatelů, ale co je hlavní, za klíčovou překážku pro útočníky spatřoval rozsáhlý permanentní protiminový systém.

Cormontaignevým hlavním dílem byly dvojité korunní hradby Bellecroix a Moselle v Metách, kde se uplatnily jeho hlavní inovace.¹⁰⁷ Došlo především ke zvětšení bastionů, které měly být opatřovány buď permanentním kasematovým kavalírem nebo retranchementem.

Výrazně byly zvětšeny raveliny, skládající se nyní pouze ze dvou líců a kompletně zastírající kurtinu a často opatřované velkým reduitem. Opakující se chybou Vaubanových projektů totiž byly malé rozměry ravelinů, navíc opatřených boky, které ani s pomocí za nimi umístěných kleští nemohly krýt kurtinu. Výsledkem bylo, že z dobytého shromaždiště pak mohl nepřítel průlomovými bateriemi rovnou ostřelovat hlavní enceinte.

Poslední zásadní inovací bylo opatření shromaždišť na kryté cestě velkými lunetami, opatřenými příkopem, což výrazně zesílilo obranu kryté cesty, především proti překvapivému útoku bez pravidelného obléhání, *vive force*.

¹⁰⁶ Zejména Ostwald, *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession*, 118-119, mapy 4.2 a 4.3.

¹⁰⁷ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 119.

3.2.11 Meziorská škola

Dispozice Louise de Cormontaigne se staly kanonickým základem především francouzského vojenského inženýrství druhé poloviny 18. století. Roku 1748 založil Ludvík XV. v Mezières vojensko-inženýrskou akademii, jejíž vyučující pod vedením inženýrů „*Chatillona a Duvigneaua*“ vytvořili „*určitá zlepšení ke zlepšení jím [Cormontaignem] vytvořeného způsobu opevňování*“, jejichž prostřednictvím bastionový způsob opevňování koncepčně dospěl na svůj zenit.¹⁰⁸ Pozdějším výrazným autorem a hybatelem tohoto vývoje byl vojensko-inženýrský teoretik Charles-René de Fourcroy de Ramecourt (1715-1791), kterému se v roce 1760 podařilo prosadit vytvoření funkce vrchního vojenského inženýra, majícího přístup přímo k ministroví války.¹⁰⁹ De Ramecourt, který nebyl aktivním vojenským inženýrem a „*nikdy ve svém životě neřídil obléhání nebo rozsáhlejší stavební projekt*“, uspořádal písemnou pozůstalost Louise de Cormontaigne a na jejím základě vytvořil modifikovanou podobu jeho pevnostní koncepce, „*zkompiloval 'autorizovanou' francouzskou pevnostní dispozici, která na francouzské půdě... nikdy nebyla provedena*“, kolovala ve formě tajných rukopisů a vydána byla poprvé v letech 1806-1809.¹¹⁰ Je zajímavé, že tato díla byla vůbec „*prvními oficiálními tiskem vydanými francouzskými příručkami opevňování a pevnostní války*“.¹¹¹

Hlavní inovací bylo výrazné posílení obrany prostoru hlavního příkopu a špiček bastionů, na které se obvykle soustřeďoval pravidelný útok, a to pomocí opatření boků reduitů ravelinů dělostřeleckými kasematami. Dále meziorská škola v rámci dále upravené De Ramecourtovy dispozice stanovila jako zcela nutný obecně již uznávaný, ale nepříliš aplikovaný 90stupňový úhel, který měly boky bastionů svírat s čarou obrany (pomyslné prodloužení líců bastionů).

Pokud nebyl ravelin opatřen reduitem, meziorská škola předepisovala uzavření jeho hrdla retranchmentem.¹¹² Raveliny byly ještě zvětšeny a jejich špičky dále vysunuty do předpolí.

Ve směru kapitál ravelinů byly vysouvány zemní čepce (tambour), chránící špičky ravelinů. Nejvýznamnějším návrhem však bylo předsouvat před glacis pevnosti věnec velkých lunet ve směru kapitál bastionů, což výrazně oddalovalo obléhací frontu od pevnosti a prodlužovalo dobu, nutnou k jejímu dobytí.

Soubor zmíněných opatření skutečně výrazně zesiloval odolnost bastionové pevnosti, nicméně jejich aplikace byla velmi náročná a nákladná, Christopher Duffy meziorskou dispozici typicky nazývá „*nemožně složitou*“.¹¹³

Francouzská pokročilá koncepce na druhou stranu ale ještě ztížila od Vaubana se datující problém podhodnocení dotace pevnosti dělostřelectvem, neboť příliš nevěřila v jeho schopnost duelu s dělostřelectvem obléhatele, „*Fourcroy snížil... obvyklý Vaubanův odhad... pro šestiúhelníkovou pevnost (devadesát děl) o dalších dvacet děl*“.¹¹⁴ Je zajímavé sledovat později, jak se s tímto projektant Josefova Querlonde vyrovnal, respektive nevyrovnal a v tomto bodě postupoval podle zavedených autorit, protože

¹⁰⁸ Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 120.

¹⁰⁹ Duffy, *Siege Warfare*, 152.

¹¹⁰ Tamtéž. V rámci této práce nemá smysl rozpracovávat rozsáhlou a pro budoucnost bastionového opevnění zásadní polemiku francouzského inženýrského sboru v čele s De Ramecourtem s markýzem de Montalembert, který se stal zakladatelem nového, polygonálního způsobu opevňování. Tuto tematiku rozpracovává zejména Langins ve zmíněném titulu. Do projektu a výstavby pevnosti Josefov tato jinak velmi důležitá polemika s celoevropskými ozvuky, nijak nezasáhla.

¹¹¹ Duffy, *Siege Warfare*, 153.

¹¹² Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 121.

¹¹³ Duffy, *Fire and Stone*, 192.

¹¹⁴ Duffy, *Siege Warfare*, 152.

nedůvěra ve schopnosti pevnostního dělostřelectva byla klasickou slabinou jinak velmi prestižního francouzského vojenského inženýrství. „*Pro pevnost půdorysu osmiúhelníku je zapotřebí 128 děl*“, ze kterých „*pouze 53 se v daný okamžik nacházelo na místě, což byl pravděpodobně normální stav věcí vzhledem k nákladnosti a vzácnosti dělostřelectva, dokonce i pro tak bohatého a válečnického krále jako Ludvíka XIV... Fourcroy de Ramecourt a Cormontaigne, pravděpodobně realističtější a pesimističtější vzhledem ke schopnostem obranného dělostřelectva pro pevnost šestiúhelníkového půdorysu stanovili ještě méně děl – 68*“ (než Vauban – 90).¹¹⁵

Došli jsme tedy na závěr, kdy všechny inspirační prvky velmi inovativní a vyspělé koncepce pevnosti Josefov jsou ozřejmeny – Vaubanův Třetí systém, dispozice Louise de Cormontaigne a také koncepce Mezierské školy. Nyní se tedy budeme zabývat samotnou dispozicí Josefova.

¹¹⁵ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 128-129.

4) Geneze pevnosti Josefov

4.1 Dobové koncepční úvahy

Stavba pevnosti Josefov spadá do období začátku „krize stálých opevnění“.¹¹⁶ Prudký rozvoj dělostřelecké techniky a metalurgie v 18. století výrazně zvýšil účinnost útoku. Francouzský dělostřelec a vojenský inženýr Bernard Forest de Belidor v roce 1731 vydává zásadní spis *Le Bombardier Francois*, v němž přináší první podrobné tabulky pro stanovení prachových náplní a elevací děla, což výrazně zpřesnilo dělostřelbu.¹¹⁷ Začínají se častěji objevovat práce, obecně odmítající stálá opevnění jako nepřiliš odolná a velmi nákladná. Vrcholu dosáhly v obecně uznávané *Essai Général sur la Tactique* hraběte Guiberta z roku 1772, která pevnosti označuje za zastaralé a již nedůležité překážky pro polní armády, neschopné důkladné obrany.¹¹⁸ Nejznámějším se však stal zásadní koncepční útok na Vaubanovo dědictví z roku 1786, otevřený dopis dělostřeleckého důstojníka Choderlose de Laclos, adresovaný francouzské Akademii věd, v němž Vaubana a jeho pevnostní systémy označil za projev zbytečného a pro stát nesmírně škodlivého plýtvání finančními prostředky, přičemž pevnosti nejsou schopny odolávat tak, aby tyto výdaje ospravedlnily.¹¹⁹ Vojenská taktika se začala výrazně obracet směrem k výrazně zvětšeným stálým polním armádám, nikoli opevňovacím soustavám. Přesto se ale habsburská monarchie rozhodla zajistit obranu státu pomocí nové velké bastionové pevnosti. Důvod byl nasnadě.

4.2 Rakouské dědictví

Opevnění prostoru horního toku Labe se ukázalo jako nutné již v průběhu Války o dědictví rakouské. Druhá slezská válka začala vpádem pruské armády na území Čech, kdy jeden proud pod velením generála Schwerina prošel přes Broumov, Hradec Králové a Pardubice až k Praze a stejně tak v roce 1757 pruská vojska znovu vpadla na území habsburské monarchie touto klíčovou komunikací – Náchodským průsmykem.¹²⁰ V roce 1763 tak podali generál Henry Lloyd a polní maršál Daun, stojící v čele Dvorské válečné rady, návrh na zřízení pevnosti mezi Hradcem a Dvorem Králové. Takovou pevnost by další pruský vpád nemohl ponechat nedotčenou v zádech, neboť silná posádka by pruské armádě následně přerušila a znemožnila zásobovací a logistické operace. Prusové by museli strávit delší dobu pravidelným dobýváním pevnosti a tehdy by do věci již zasáhla habsburská polní vojska.

Než bylo ve věci rozhodnuto, proběhl koncepční spor o umístění této nové pevnosti - zdali v Hradci Králové, což podporovali polní zbrojmistr Harsch a generál Lloyd – nebo v prostoru Plesu u Jaroměře, což podporoval prakticky celý personál francouzské vojensko-inženýrské mise v čele s D'Ajotem a tehdy ještě kapitánem Querlondem.¹²¹ V roce 1765 věc rozhodl Josef II. již jako spoluvladař Marie Terezie a z hlediska pozdějších zkušeností rozhodl chybně pevnost umístit do Hradce Králové. I když se armáda habsburské monarchie dokázala v tzv. „bramborové válce“, Válce o bavorské dědictví z let 1778-1779, uchytit na linii polních opevnění na horním Labi a pruské armádě se tentokrát nepodařilo prorazit dále směrem na Hradec Králové, ukázalo se, že královehradecká pevnost je chybně umístěna příliš daleko v zázemí. „Z tohoto důvodu obnovili polní maršálové Hladík, Laudon a Lacy již v roce 1779 původní

¹¹⁶ Duffy, *Siege Warfare*, 153.

¹¹⁷ Duffy, *Siege Warfare*, 154.

¹¹⁸ Duffy, *Siege Warfare*, 156.

¹¹⁹ Duffy, *Siege Warfare*, 157. Jak Duffy poznamenává, de Laclos je i v naší zemi podstatně známější díky svému románu *Nebezpečné známosti*.

¹²⁰ Romaňák, *Pevnost Terežín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství*, 47-52.

¹²¹ Tamtéž, 59.

návrh“ z roku 1764 na výstavbu pevnosti na horním Labi.¹²² Josef II. velmi rychle tento návrh schválil v podobě projektu právě Claude-Benoita Duhamela du Querlonde a již v březnu 1780 byly v prostoru vesnice Ples zahájeny první práce.

Querlonde řídil stavbu pevnosti až do roku 1784 a v roce 1787 byla pevnost zařazena do služby. Pevnost Josefov se skládá ze tří hlavních částí – hlavní pevnosti, korunní hradby a reduty Brdce. Pevnost Josefov je, jak jsme již rozebírali, koncepční kombinací Třetího Vaubanova systému, koncepce Louise de Cormontaigne a Mezierské školy.¹²³

4.3 Hlavní pevnost

Vnitřní obranné pásmo hlavní pevnosti je silné, složené z osmi bastionů a čtyř detašovaných bastionů a má protáhlý oválný tvar. Západní a severní fronty hlavní pevnosti byly vzhledem k terénním podmínkám relativně zabezpečeny před útokem nepřítele, a Querlonde zde vystavěl prosté duté Bastiony I, II, III a IV, přičemž před Kurtiny I-II, II-III a III-IV umístil objekty zvané Retranchment XVIII, XIX a XX, tvaru malých ravelinů s lici a boky, které nemají zvláštní význam a slouží snad jen jako zmnožení dělostřeleckých postavení.

Provedení vnitřního obranného pásma bylo zcela klasické, kdy „z kamenného soklu na dně příkopu vystupovala cihelná zeď eskarpy, ukončení římskou opět z kamenných kvádrů, nad ní pokračoval hliněný val předprsně, kryjící banket, terasu pro střelce, přerušovaný dělovými postaveními a ochrannými traverzami. Za předprsní a banketem se rozkládal ochoz, prostor pro nástupy vojska. Na hradbu se vystupovalo z vnitřní strany po šikmých rampách“.¹²⁴

Co je ovšem na dispozici Josefova nesmírně zajímavé - veškeré exponované úseky jsou složeny z klíčového prvku Querlondovy koncepce – vědomého porušení kánonu Vaubanova Třetího systému s přihlédnutím ke Cormontaignovi. Querlonde totiž zde umístil detašované bastiony V, VI, VII a VIII nikoli před dělostřeleckými kasematami opatřenou bastionovou věž, ale inovativně před další, menší bastion. Partie bastionů s představenými detašovanými bastiony začíná na východní frontě, kde je před Bastion IX představen Detašovaný bastion V a na jihovýchodní a jižní frontě následují dvojice Bastion X – Detašovaný bastion VI, Bastion XI – Detašovaný bastion VII a nakonec Bastion XII – Detašovaný bastion VIII.

Podle Mullera se jedná rozhodně o pozitivní odchylku od normy, protože Vaubanova cihlové kasematové bastionové věže, jeden z význačných prvků jeho třetího systému, podle něj nebyly vhodné: „Tyto věže představují mohutné cihlové těleso a jejich náklady tedy musí být vysoké, ale jejich odolnost nemůže být jiná, než slabá, neboť ze zkušenosti víme, že kasematy nejsou téměř k užitku, protože po jednom či dvou výstřelech je obránci kvůli kouřovým zplodinám musí opustit, navzdory odvětrávacím otvorům.... Můžeme uzavřít, že odolnost těchto věží v žádném případě neodpovídá vynaloženým nákladům a bylo by mnohem lepší místo nich umístit malé a levnější bastiony bez kasemat.“¹²⁵

¹²² Kupka a kol., *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, 120.

¹²³ Na tomto hodnocení se shodují prakticky všechny odborné publikace, které se Josefově věnují. První českojazyčnou prací je rukopisná studie J. Líbalové, *Rozbor fortifikačního systému pevnosti Josefov* (neuvedeno: 1960), práce vytvořená podle fondu VHA a terénního průzkumu pro účely SURPMO Praha, jedná se o strojopis v rozsahu 36 stran. Shodnou trojstrannou Querlondovu inspiraci uvádějí i citované práce Vladimíra Kupky a Olgy a Pavla Mertlíkových. Přestože je Líbalové práce nazvána „rozbor“, pevnost víceméně jen popisuje.

¹²⁴ Olga Mertlíková a Pavel Mertlík, „Obranný systém pevnosti Josefov“, In: *Jaroměřský zpravodaj* (1981): 14.

¹²⁵ Muller, *A treatise containing the elementary part of fortification*, 89.

Na nejexponovanějším úseku, to jest od pravého boku Bastionu IX až k levému boku Bastionu XII, jsou jejich boky opatřeny dělostřeleckými kasematami, dále zesilujícími obranu hlavního příkopu.

Samotné Querlondovy detašované bastiony byly určeny pro nasazení početné dělostřelecké výzbroje, jejíž počet mírně překonával onen Vaubanem doporučovaný. Jsou důsledně opatřeny v lících silným coupure s traverzou, zesilující obranu po dobytí špičky nepřítelem. V jejich bocích se nachází dělostřelecké kasematy, které ovládají prostor hlavního příkopu a ve spojení s kasematami v bocích reduitů ravelinů ovládají prostor před lícemi a špičkami sousedních (detašovaných) bastionů. Jsou opatřeny demoličními minami, vydatně zesilují obranu a pokud se jich nepřítel zmocní, nedojde k proražení hlavní enceinte a obrana může pokračovat s využitím za nimi ležících bastionů.

Detašované bastiony částečně kryjí mezilehlé kurtiny, takže k jejich krytí Querlonde netradičně použil lomenou dvojitou kaponiéru a menší kleště ve tvaru tenaillonu (které jsou také jako Tenaillon označeny v pevnostních plánech).

Z vnitřní strany pevnosti jsou kurtiny a hrdla bastionů lemovány systémem okružních kasáren pro ubytování pevnostní posádky. Kasárny jsou řešeny tak, že po sejmutí střech mohly jejich horní partie sloužit jako improvizované obranné postavení. J. Líbalová je označuje za svého druhu retranchment, ale Olga a Pavel Mertlíkovi správně kriticky namítají, že prakticky zřejmě nic takového nebylo možné a hodnotit kasárny jako místo „posledního boje“ a přisuzovat jim jakousi funkci retranchmentu nebo retiraty je nemístné.¹²⁶

Kurtina byla proražena na třech místech branami (Novoměstská, Hradecká a Jaroměřská), z nichž cesta směřovala skrze kleště a ravelin.

4.3.1 Střední obranné pásmo

Střední obranné pásmo na severní frontě Hlavní pevnosti jsme již popsali (zmíněné Retranchmenty), ale na zbytku dispozice je znovu velmi silné a inovativní. Po celém obvodu se nachází suchý hlavní příkop.

Dále Kurtina IV-IX je chráněna rozsáhlým Ravelinem XIII v prostém plném provedení – v tomto úseku vzhledem k charakteru terénu nebyl nepřátelský útok příliš pravděpodobný. Nejsilnější část středního obranného pásma se nacházela na exponovaném úseku mezi kurtinami IX-X a X-XI, kde se před nimi nachází velké Raveliny XIV a XV, složené ze svou líců s mohutnými reduity.

Tyto velké objekty, které zcela zakrývají kurtiny, nesou všechny prvky modernizovaných ravelinů podle Cormontaignea a mezierské školy. Jejich špičky jsou vysunuty daleko do předpolí a raveliny tak mohou vést mnohem efektivnější křížovou palbu do prostoru kapitál bastionů, kudy k pevnosti mířily útoční zákopy. Jejich líce jsou přerušeny silnými coupure s traverzou, umožňující další obranu objektu i poté, co se nepřítel zmocní špičky, která by navíc byla zničena demoliční minou, umístěnou v předem připravené galerii. Jejich velké kasematové reduity, oddělené od ravelinu suchým příkopem s hlavní galerií, ve svých bocích skrývají po třech dělostřeleckých kasematách, které palbou ovládají prostor hlavního příkopu podél líců a před špičkami sousedících detašovaných bastionů.

Před kurtinou XI-XII se nachází znovu již vzhledem k charakteru terénu skromnější Ravelin XVI složený ze dvou líců v dutém provedení s prachárnou. Kurtinu XII-I kryje podobný Ravelin XVII v jednoduchém plném provedení. Znovu – vzhledem k terénu zde byl nepřátelský útok nepříliš pravděpodobný.

Netypickou součástí středního obranného pásma byla partie tzv. Cornichonu,

¹²⁶ Olga Mertlíková a Pavel Mertlík, „Obranný systém pevnosti Josefov“, In: *Jaroměřský zpravodaj* (1981): 15.

představená před Shromaždiště XXX a pravou líci Ravelinu XVII. Jednalo se o komplex tří prvků, nejprve rohové hradby se dvěma půlbastiony s přečnávajícími orillonem, označené XXXI, dále prvku, označovaného jako Vlaštevčí ocas ve tvaru písmene M s protáhlými boky, označeného XXXII a nakonec objekt tvaru malé úzké lunety, označený jako XXXIII.

4.3.2 Vnější obranné pásmo

Vnější obranné pásmo Josefova je rovněž inovativní. Jeho podoba znovu závisí na konkrétních terénních podmínkách. Na severní frontě pevnosti se nachází pouze jednoduchá krytá cesta s traverzami s klenutými průchody a malými shromaždišti, ale na jižní a jihovýchodní frontě se nachází nesmírně silné vnější obranné pásmo, opatřené od pravého líce Ravelinu XIII až k pravému líci Ravelinu XV ve vbíhajících úhlech kryté cesty atypickými velkými shromaždišti s lunetou, mající ještě vnitřní reduit, přičemž tato shromaždiště dosahují téměř rozměrů reduitů ravelinu. Ve vbíhajících úhlech kryté cesty až k Ravelinu XVII se pak nachází shromaždiště Cormontaigneova typu, opatřené menší lunetou.

Krytá cesta klasického provedení s banketem a předprsní má pilovitý průběh na ochranu před rikošetovací a enfilovací palbou a je opatřena traverzami s klenutými průchody. Kombinace použitých prvků způsobuje, že dobytí josefovské kryté cesty bylo velmi obtížné. „*Querlonde musel kryté cestě přikládat opravdu velký význam, neboť z jeho projektu vzešla... důkladná a velkoryse pojatá*“.¹²⁷

Vývojově zajímavé jsou především velké lunety (retranchementy) s reduitem No. XXIII – XXVI v zasunutých shromaždištích kryté cesty u Ravelinů XIV a XV a stejný prvek No. XXII, kryjící pravou líc Retrachmentu XIX. Zvláště je zajímavá jejich velikost v porovnání s raveliny a skutečnost, že jejich sailanty jsou vysunuté až téměř na úroveň špiček ravelinů. Zasunutá shromaždiště u Ravelinů XVI a XVII jsou opatřena pouze jednoduchými menšími lunetami XXVII až XXX. Zde zřejmě projektant pevnosti předpokládal směr nepřátelského útoku. Z boků reduitů shromaždišť se navíc dala vést krycí palba směrem na líce ravelinů a detašovaných bastionů.

Takto mohutné lunety s reduitem bychom nenašli ani v pevnosti Hradec Králové nebo Terezín, o starších pevnostech v českých zemích ani nemluvě. Nenajdeme je ani v žádných francouzských pevnostech. Až do Cormontaigna nebyla shromaždiště na kryté cestě ve francouzských pevnostech (ani u Vaubana nebo jeho význačnějších současníků jako Mesgrignyho) standardně opatřována žádným zesilujícím prvkem, ani blockhausem nebo lunetou. Podle mého názoru tento atypický prvek svědčí o jiné zamýšlené koncepci obrany, než jaká byla obvyklá pro Vaubanův třetí systém nebo Cormontaigna, upraveného Meziorskou školou. Pokusím se zde o nalezení jisté analogie: menší ravelin, mající po obou lících velké lunety s reduitem, najdeme typicky pouze v pozdním a mistrovském díle „holandského Vaubana“, barona Menno van Coehoorna, tedy pevnosti Bergen-op-Zoom. Mohla přijít inspirace z této strany? Kupodivu ano.

Jak jsme se již zmínili, tak v roce 1747 během Války o rakouské dědictví byla pevnost Bergen-op-Zoom obležena francouzskými vojsky. Toto velmi dlouhá a krvavá obléhací operace, byla pro francouzskou stranu nemilým překvapením, hlavně kvůli tomu, že Coehoornova dispozice se ukázala být mnohem odolnější, než se očekávalo. Francouzská armáda zaútočila na frontu mezi bastiony Pucelle a Coehoorn, mezi nimiž se nacházel ravelin Diden, jehož líce byly kryty velkými lunetami Utrecht a Zeeland. Tyto lunety nejen kryly líce ravelinu, ale kontrolovaly také celé úseky kryté cesty až k vysunutým shromaždištím.

¹²⁷ Olga Mertlíková a Pavel Mertlík, „Obranný systém pevnosti Josefov“, In: *Jaroměřský zpravodaj* (1981): 16.

Jak hodnotí britský vojenský inženýr, který se boje účastnil na straně obléhaných, tak inženýři, vedoucí útok, nebyli sto pochopit význam těchto lunet, vedli útok, jak byli podle Vaubanova paradigmatu zvyklí, směrem na sailanty svou sousedících bastionů a mezilehlého ravelinu a až po krvavém a neúspěšném pokusu o dobytí kryté cesty *vive force*, přesměrovali útok na obě lunety.¹²⁸ Obléhání Bergen-op-Zoomu trvalo nečekaných 64 dní a stálo francouzskou stranu na 10.000 mrtvých, raněných a dezertérů, v podstatě celou třetinu útočících sil.

Během Války o rakouské dědictví utrpěl francouzský inženýrský sbor katastrofální ztráty na životech a jeho nepříliš přesvědčivý výkon mj. přispěl k založení inženýrské školy v Mezieres.¹²⁹ Obléhání Bergenu bylo francouzským inženýrským sborem analyzováno a je možné, že Querlonde načerpal inspiraci pro atypické výrazné zesílení dispozice kryté cesty a nezvyklé velké josefovské lunety s reduitem právě zde. Je to však pouhá indicie, stojící sice na jasné a zřejmě výlučné typologické podobnosti a možném časovém spojení, která ale bez dalšího studia zůstává indicií a tématem pro další výzkum.

4.3.3 Další části pevnosti

Prostor ostrova mezi oběma Labem a Metují chránily dvě lunety XXXVI a XXXVII, před jejichž levou a v druhém případě pravou líc byla předsunuta shromaždiště XXXIX a XXXIV. labské předmostí a zavodňovací stavidla Korunní hradba, tvořená dvěma bastiony XXXIV a XXXV, před jejichž kurtinu byly předsunuty kleště a jednoduchý Ravelin XXXVIII, tvořený dvěma lícemi. Prostor mezi kleštěmi a ravelinem chránila zemní dvoukaponiéra. Po levé a pravé lici ravelinu se nacházela shromaždiště s lunetou XLI a XLII

V severovýchodní části na vyvýšenině mezi oběma řekami byla umístěna nečíslovaná reduta Brdce lichoběžníkového tvaru.

4.3.4 Soustava kasemat a protiminový systém

Querlonde opatřil většinu objektů odolnými kasematami, klenutými cihlovými prostorami, které sloužily nejen jako dělostřelecké kasematy, ale také jako ubytovací a skladovací kapacity, odolné vůči nepřátelskému ostřelování. Bastiony, detašované bastiony a raveliny byly ve špičce opatřeny prostorem pro demoliční minu.

Hlavní příkop byl v celém průběhu kontreskarpy opatřen hlavní galerií, střeleckou galerií se střílnami, ústíci do příkopu. Z celého průběhu hlavní galerie vycházel složitý systém protiminových galerií ve dvou výškově odlišných patrech. Na kraji byl tento rozvětvený systém opatřen galerií, takzvanou envelopou, jdoucí paralelně s průběhem kryté cesty, ze které ještě vyrážely menší naslouchací galerie, určené pro sledování postupu nepřátelských útočných zákopů. „*Délka hlavní galerie... činila asi 4000m, envelopy 2700m, ostatních hlubinných chodeb a minových větví asi 16700m a chodeb s vrchními minami 12500m*“, což v součtu převyšuje 45 kilometrů.¹³⁰ Je to zřejmě nejrozsáhlejší systém protiminových galerií vůbec v historii bastionového způsobu opevňování. Délka chodeb v pevnosti Terezín činí asi 28 km, jediným dalším srovnatelným případem by mohla být již zmíněná pevnost Bergen-op-Zoom¹³¹, opatřená

¹²⁸ Bisset, *The theory and construction of fortification*, především kapitoly 1 a 2.

¹²⁹ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 89. Francouzský vojenský inženýrský sbor nastoupil do Války o rakouské dědictví po delším období nečinnosti. V posledních 5 letech války padlo 48 inženýrů a během samotného obléhání Bergen-op-Zoomu celkem 13. To jsou velmi vysoká čísla, pokud uvažíme, že v autorem sledovaném období 1691-1791 padlo celkem 209 vojenských inženýrů (tamtéž).

¹³⁰ Olga Mertlíková a Pavel Mertlík, „Obranný systém pevnosti Josefov“, In: *Jaroměřský zpravodaj* (1981): 20.

¹³¹ Olga Mertlíková, „Příspěvek k historii minových chodeb v Josefově“, In: *Ročenka knihovny a muzea v*

rovněž hlavní galerií v celé délce kontreskarpy a rozvětveným protiminovým systémem.¹³²

4.4 Hodnocení pevnosti

Pevnost Josefov lze z vojensko-historického hlediska skutečně označit jako projev dobově nejpokročilejších myšlenek francouzského vojenského inženýrství, velmi komplikovaně přizpůsobenou terénu a využívající jeho vlastnosti. Nejsilnější byla její jihovýchodní fronta, odkud terén umožňoval nejsnazší postup nepřítele. Pevnostní projekt na všech důležitých místech očividně počítá s co nejdůraznější obranou pevnosti. Vidíme zde permanentní protiminový systém, krytou cestu s velkými lunetami s reduitem, kdy líce lunet mají coupure s traverzou; exponované raveliny mají také coupure s traverzou v lících a reduity a detašované bastiony mají znovu „entrenchment“ v lících, coupure s traverzou. Zejména mnohočetné coupure s traverzou naznačují koncepční obranu pevnosti až do krajnosti.

Unikátem josefovské dispozice je to, že je kombinací tří koncepcí, ke kterým Querlonde dodal ještě svoji vlastní invenci - zejména nahrazení Vaubanových bastionových věží menšími bastiony, opatření kryté cesty silnými shromaždišti s lunetou a reduitem a vystavení rozsáhlého protiminového systému. Otázka je, zdali je možné hodnotit pevnost Terezín, postavenou podle zásad Mezierské školy jako „modernější“.¹³³ Její projekt byl odlišný a vyznačoval se konzervativnějším pojetím. Josefov je oproti Terezínu vojensko-historicky zajímavý v tom, že představuje amalgám třech koncepcí, které byly v době zenitu bastionového způsobu opevňování považovány za nejvyspělejší.

Jaroměři (1981): 54. Hlavním pramenem je fond Mineurcorps Detachment Josefstadt ve VHA Praha.

¹³² Základní popis Bergen-op-Zoomu přináší např. Bisset, *The theory and construction of fortification*, 14. Popis obléhání, včetně dobových plánů, uvádějících detonaci mnoha desítek protimin na relativně malém úseku opevnění, dokládající skutečně rozsáhlý protiminový systém, přináší Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789*, 108 – 109. Plán části protiminového systému pevnosti je dostupný ve švédském Riksarkivet, fond Utländska stads- och fästningsplaner, Holland, Bergen-op-Zoom, 0406:14:008:009 Bergen op Zoom Plan af en Poligon wid Fästningen Bergen op Somm, viz obrazová příloha.

¹³³ Olga Mertlíková a Pavel Mertlík, „Obranný systém pevnosti Josefov“, In: *Jaroměřský zpravodaj* (1981): 23.

5) Snahy zachránit a rekonstruovat pevnost Josefov

5.1 Úvod a výzkum

Snahy o záchranu a rekonstrukci pevnosti Josefov se datují již od začátku 70. let 20. století. Situace v Josefově je taková, že záchranné a rekonstrukční aktivity představují pomyslný řetězec časově navazujících snah především několika menších dobrovolných (občanských) sdružení. Ty si vzhledem k ohromnému rozměru úkolu, který si předsevzaly, vybírají jednu menší partii opevnění, na kterou poté soustřeďují své síly.

Na těchto sdruženích leží v podstatě veškerá tíha záchranných aktivit. Město Jaroměř-Josefov jim v rámci rozpočtových možností přispívá z hlediska sdružení ročně podstatnou částkou¹³⁴, která je ovšem ze širší perspektivy z hlediska celého josefovského pevnostního systému zanedbatelná. Celková koncepční záchrana a rekonstrukce pevnosti co se týče fortifikačního systému nebyla po roce 1989 náplní žádného konkrétního projektu, ať už na úrovni města, kraje nebo nějakých ústředních orgánů státní správy, památkové péče.

Vyplývá z toho i jeden problém pro historické zachycení těchto snah. V drtivé většině se jedná o neformální aktivity, které po většinu času byly a jsou vykonávány dobrovolnými skupinami přátel, nemajícími status registrovaných organizací, které by vedly vlastní archiv, v němž by bylo možno zkoumat písemné prameny. Formalizace skupin ochránců pevnosti probíhala většinou pouze z důvodu možnosti přijímat dotace od města Jaroměř-Josefov, viz dále, nikoli z potřeby strukturovat svoji činnost.

Pokud docházelo ke vzniku pramenů ikonografické povahy, bylo to spíše příležitostné nebo nahodilé, nikoli systematické.¹³⁵ Písemné prameny osobní povahy jsou velmi zřídka, stejně tak několik málo pramenů evidenční povahy, zachycujících stav pevnostního systému v rámci Městské památkové rezervace Josefov, které se ale snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti týkají jen nepřímo a je nutné v nich číst kriticky. Několik málo dalších pramenů evidenční povahy zachycuje nemnohé právní vztahy již soudobě ustavených občanských sdružení s městem Jaroměř-Josefov a potvrzuje občasné menší dotace na obnovu opevnění – i přes zlomkovitost jsou však velmi podstatné dva zachované Stavební deníky, pokrývající rekonstrukční práce na pevnosti v letech 1986-1990.¹³⁶

Ojedinělým použitelným pramenem normativní povahy je vládní usnesení z roku 1992, týkající se regenerace městských památkových rezervací, představující zdroj pravidelného dotačního titulu, který město Jaroměř-Josefov používá každoročně na záchranné práce v areálu Josefova.¹³⁷ I tento pramen ale vypovídá pouze nepřímo a je

¹³⁴ Rozpočtová kapitola města. „Někdy kolem roku 2000 se částka vyšplhala každoročně asi na sto padesát tisíc Kč... letos to bylo tři sta tisíc a příští rok také“. Rozhovor s Miroslavem Vašatou, členem sdružení Bastion IV ze 6. 12. 2010, archiv autora. Viz například „Návrh rozpočtu města Jaroměř na rok 2011“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=32&iClanek=5757>. V kategorii 3322-Památková péče, se skutečně nachází položka „opravy hradeb“ ve výši 300.000 Kč. Pro srovnání dne 17. 12. 2009 schválilo zastupitelstvo města rozpočet na rok 2010, kde se znovu v kategorii 3322 skrývá položka „oprava hradeb, střelecká zeď“ ve výši 300.000 Kč. „Rozpočet města Jaroměř na rok 2010“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=22&iClanek=4921>.

¹³⁵ Jedinou výjimkou je de facto sdružení Ravelin XIV, které na svých internetových stránkách vytvořilo podrobný ikonografický archiv, dokumentující postup rekonstrukčních prací na ravelinu od počátku 90. let až po současnost.

¹³⁶ V Městském muzeu Jaroměř jsou uloženy neformálně psané stavební deníky, pokrývající stavební práce v areálu Shromaždiště XXX v letech 1986-1990. Dokládají totožnou strukturu prací, o jaké hovoří aktéři a pamětníci. Městské muzeum Jaroměř, Stavební deník Vstupní areál Josefov 1986-1988, Stavební deník Hradby Josefov 1989 (popisuje i rok 1990 do října), dále ještě účetní kniha Podzemní chodby Josefov – expozice.

¹³⁷ Usnesení vlády České republiky ze dne 25. března 1992 č. 209 k Programu regenerace městských

nutné jej, společně se souvisejícími prameny ze stejné agendy (každoroční kvóty programu regenerace), používat velmi obezřetně, protože podle vyjádření ochránců pevnosti nejsou tyto prostředky používány na opravy pevnostního systému.¹³⁸ Dalším normativním pramenem, který má ale pro předmět zkoumání jen malý význam, je příslušný dobový výnos Ministerstva kultury o prohlášení Josefova za památkovou rezervaci.¹³⁹

Heuristická fáze výzkumu, kdy můžeme shromažďovat relevantní prameny, se tak musí opírat zejména o zachované ikonografické prameny a pak prameny hmotné, to jest vlastní zachraňované a rekonstruované pevnostní prvky, které je možné sledovat v čase a komparativně jejich stav používat pro ověřování a srovnávání s ostatními prameny na základě pořizované dokumentace.

Tato práce se tak musí významně opírat i o rozsáhlou obrazovou přílohu – a tímto způsobem je možné kriticky ověřovat nemnohé jiné prameny. Základem práce je tedy používání hmotných pramenů a zachovaných ikonografických pramenů jako výchozího bodu pro komparaci a kritické zhodnocení materiálu, vzešlého z terénního kvalitativního výzkumu.¹⁴⁰ Postup jsem zvolil takový, že výstupy terénního výzkumu jsem vždy trianguloval ohledáváním hmotných pramenů a pořizováním vlastních ikonografických záznamů. Dostupné ikonografické prameny jsem se vždy snažil, pokud je to fyzicky možné, také ověřit porovnáním srovnávacích záznamů.

5.2 Analogie - Terezín

Určitou představu o rozměru celého problému historického pevnostního systému jsme si mohli udělat už během popisu rozsáhlé a složité dispozice pevnosti Josefov v předchozí kapitole. Představu o případné finanční náročnosti záchrany a rekonstrukce Josefova si můžeme udělat z rozpočtu, který byl schválen pro velmi omezenou rekonstrukci srovnatelně rozsáhlé sesterské pevnosti Terezín – a který se navíc z opevňovacích prvků týká pouze jednoho.

V květnu 2010 hejtmanka Ústeckého kraje a ministr kultury podepsali smlouvu o dotaci pro „Projekt Terezín – oživení historických památek“, který se týká objektů Kavalír II, Retranchment V, Dělostřeleckých kasáren a Jízdárny.¹⁴¹ Finanční prostředky poskytly fondy EU „v rámci projektu ministerstva kultury *Vracíme památky do života*“.¹⁴² Dotace přesahuje 499 milionů korun. Přesto se bude vlastního pevnostního systému, poškozeného nejméně dvěma rozsáhlými záplavami, týkat minimálně. Z hlediska fortifikací je nejrelevantnější částí projektu plánované Centrum obnovy a využití vojenských pevnostních systémů včetně stálé výstavní expozice, které má sídlit v opraveném objektu Retranchment V.

Realizace žádného podobného projektu se zatím v Jaroměři-Josefově nepřipravuje. Co se týče rozměru zmíněných pravidelných příspěvků na regeneraci MPR¹⁴³, Pavel Mertlík, bývalý ředitel Městského muzea v Jaroměři a přední aktér

památkových rezervací a městských památkových zón. Například pro rok 2011 se v případě Josefova jedná o částku 1,325 milionu korun.

¹³⁸ Rozhovor č. 2 s Miroslavem Vašatou, členem sdružení Retranchment XVIII, archiv autora.

¹³⁹ Výnos MK ČSR čj. 4.903/71-II/2 o prohlášení historického jádra města Josefova (dnešní Jaroměř II) za památkovou rezervaci.

¹⁴⁰ O omezeních a problematice práce metodou kvalitativního výzkumu hovořím v Kapitole 1.

¹⁴¹ Jedná se o IOP - Integrovaný operační program EU Prioritní osa 5, část 5.1 – Národní podpora využití potenciálu kulturního dědictví.

¹⁴² Subjektem tohoto projektu je sdružení právnických osob „Terezín - město změny“, tvořené Ústeckým krajem a městem Terezín. Viz např. „Půl miliardy na oživení Terezína“, navštíveno 1. 6. 2011, http://www.kr-ustecky.cz/vismo/dokumenty2.asp?id_org=450018&id=1653152&p1=85258, tisková zpráva Ústeckého kraje ze 4. 5. 2010.

¹⁴³ „Program regenerace městských památkových rezervací a městských památkových zón“, Ministerstvo

záchranných snah na pevnosti, dnešní ředitel oddělení kultury a památkové péče Královehradeckého kraje, je vnímá jako „... *slušné dotace, které ale neřeší zásadní problémy. Mohou fungovat ve městech, které jsou v pořádku a potřebují jen něco vylepšit, ne ve městech, které potřebují zásadně zrekonstruovat*“.¹⁴⁴

Město Jaroměř-Josefov se průběžně snaží, jak později uvidíme, o rozvojové projekty, situované uvnitř městské zástavby, zaměřené zejména na dva největší nevyužité objekty, takzvaná Čtvercová kasárna a budovu bývalé vojenské nemocnice. Do tohoto roku však žádný takový projekt nebyl schválen k realizaci. V samotném Josefově probíhají v režii města vcelku průběžně rekonstrukční akce, ale samotného pevnostního systému se dotýkají zcela minimálně.¹⁴⁵

5.3 Výchozí situace

Pokusím se nyní popsat výchozí situaci v Josefově tak, jak jí ochránci pevnosti čelí již několik desítek let. Jednotlivé fortifikační prvky jsou ohroženy několikerým způsobem. Předně celý prostor snadno pokryjí náletové rostliny a dřeviny, jejichž působení společně s povětrnostními podmínkami má za následek narušování cihlového i kamenného zdiva, což je na mnoha místech nejviditelnější zejména v případě kamenných kordonů, které se uvolňují a postupně odpadávají do příkopu. V případě cihlového opláštění docházelo k postupnému odpadávání jeho vnějších vrstev.

Pro vnějšího pozorovatele to znamená především to, že se „ztrácí“ na první pohled jasné kontury pevnostních prvků a valů. Milan Libich vzpomíná na první dva roky na Ravelinu XIV. (1992-1994) slovy: „*Naše plány se vlastně nezměnily. Dílo jde hrozně pomalu na svět a v každém případě prvotně, když jsme sem přišli, tak to bylo místo naprosto zarostlé, byly zde obrovské stromy, které doslova trhaly obvodové zdivo. Došlo k tomu, že jsme ravelin vytrhli ven z přírody, protože jeho hlavní hradba takřka nebyla vidět. Nižší část, kde byla strážnice, byla kompletně zarostlá a podle fotografií, které se nám dnes podařilo nalézt, tak nebyly vidět ani dveře kvůli keřům a náletům. Tohle jsme čistili první dva roky*“.¹⁴⁶

Druhým nepříznivým jevem je vlhkost, která působí v rozsáhlém podzemním protiminovém systému, který se navíc během několika desítek let zejména po roce 1945 proměnil také ve velkou černou skládku. V současné době je protiminový systém stabilizován víceméně v okolí úseku Shromaždiště XXX, na řadě dalších míst se nachází ve špatném stavu a v současnosti neprobíhá žádný projekt na jeho sanaci a rekonstrukci.

Armádní posádka jak československá, tak sovětská, navíc provedly celou řadu terénních úprav a zejména do hlavního příkopu umístily řadu nových staveb.

Dalším velmi výrazným destrukčním činitelem, který působil zcela spontánně a nedokumentovaně, byla činnost místního obyvatelstva, které nevyužívané pevnostní objekty již od roku 1888, od zrušení pevnostního statutu začalo rozebírat na stavební materiál. Postačí uvést příklad ze zkoumaného místa, Ravelinu XIV, že tato činnost výrazně přispěla například k celkové destrukci jeho pravého i levého nároží, kontreskarpové strany příkopu reduitu i celkové kontreskarpy ravelinu.

K tomuto jevu se váže mnoho vzpomínek aktérů: „*Tady [u Ravelinu XVII] byl školní prostor, kde se chodilo... sportovat a v zimě se tu sáňkovalo, což platí dodnes. Tenkrát ředitel [základní] školy pan Bubáček, když se vylepšovala budova loutkového*

kultury, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.mkcr.cz/scripts/detail.php?id=429>. Dále „Kvóty programu regenerace MPR a MPZ na rok 2011“, tamtéž.

¹⁴⁴ Rozhovor č. 1 s PhDr. Pavlem Mertlíkem, archiv autora.

¹⁴⁵ Například opravy nájezdových ramp na Bastionu I apod. „Akce a opravy ve městě“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://i-akce.jaromer-josefov.cz/akce.aspx?projekt=64>.

¹⁴⁶ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

divadla, tak byly potřeba cihly a on... šel za roh, kde bylo odtržené zdivo [pravé líce ravelinu] a odlamoval další a další cihly pod heslem 'Co císařpán postavil, Bubáček zbourá' a budoval z toho divadlo. Tehdejší názor... byl takový, že to bylo k ničemu, nepotřebné“¹⁴⁷, vzpomíná Karel Kulhavý.

První kroky ochránců pevnosti jsou tak v zásadě velice podobné.

Zde je třeba uvědomit si časové situování. Sdružení ochránců pevnosti jsou subjekty, skládající se z proměnlivého počtu dobrovolníků do nejvýše 10-15 osob, které veškeré práce vykonávají ve svém volném čase. Na Ravelinu XIV se obvykle jedná o sobotu, kdy se obvykle již v ranních hodinách na místě schází skupina 4-8 osob a provádí práce do odpoledních hodin drtivou většinou s pomocí ručního nářadí a malé mechanizace.¹⁴⁸ Záchrana a rekonstrukce pevnosti je tak soustavná aktivita vyloženě „dlouhého trvání“, odehrávají se v pomalém vytrvalém tempu již celkem déle, než čtyřicet let, přičemž struktura této kontinuální namáhavé fyzické práce je stále stejná.

5.4 „Stará garda“

V omezené rozsahu této práce se soustředím především na vnímání soudobých, tedy probíhajících snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti, ale jejich výklad by byl neúplný, pokud bych se nezmínil o počátcích těchto aktivit.

První generace ochránců pevnosti, v paměti současné generace zvaná „*stará garda*“¹⁴⁹, zahájila svoje aktivity na konci 70. let v oblasti takzvaného Dolíku, neboli mezi Bastiony I a II, a to v celém rozsahu všech tří obranných pásem. Tito lidé byli a jsou organizováni v „*Klubu vojenské historie – pevnostní dělostřelecká rota*“¹⁵⁰, který vznikl v roce 1980 tehdy ještě v rámci Svazu pro spolupráci s armádou (SVAZARM) a jedním z jeho hlavních rozpoznávaných cílů byly záchranné práce a ochrana pevnostních prvků v oblasti kolem Bastionu I.

Neformální snahy o zachování určité části pevnosti jsou určitým způsobem uchovány v paměti již od 30. let minulého století. „*Přestože se ještě ve třicátých letech bourala pevnost a město najímalo dělníky na bourání hradeb, z těch vlastních valů potom zůstaly jenom hliněná torza, ty jádra, cihly byly rozebrané, rozprodané, tak v téhle době, kdy se vlastně likvidovalo, se našla skupinka lidí v Klubu českých turistů. Došli k závěru, že by bylo dobré to zpřístupnit, něco zachovat alespoň jako turistickou atrakci... Takže jednu část zprovoznili a ta v podstatě funguje do dnešní doby, jako turistická část.*“¹⁵¹ Jeden z místních členů KČT pak na místě až do šedesátých let působil jako neformální průvodce, schopný turistům předvést malý výsek protiminového systému pod Shromaždištěm XXX, prezentovaný jako podzemní chodby. „*To byl tenkrát pan Josef Pánek*“ (míněna raná šedesátá léta) a „*Byl to bývalý voják a přestože to nebyl rodák, tak měl dostatečné znalosti... pak se vztahy mezi námi znormalizovaly a začali jsme spolupracovat, už jsme pro něj jako kluci byli partneři na určité úrovni. Postupně se nám začalo jevit, že by bylo hezké, pokud by místo vypadalo tak, jak má vypadat a nebylo rozbořené a zchátralé. Postupně jsme tedy začali dělat věci, na které jsme si troufli a na které jsme sehnali materiál*“.¹⁵²

V této první fázi na konci šedesátých let, se tedy na místě vytvořila první skupina, jejímiž členy byli kromě Karla Kulhavého zejména Jiří Schwab, Jiří Nefuka,

¹⁴⁷ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, archiv autora.

¹⁴⁸ Viz například Terénní poznámky 7 a 21. 5. 2011, archiv autora.

¹⁴⁹ Například Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

¹⁵⁰ „Klub vojenské historie Josefov – Pevnostní dělostřelecká rota“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://josefov.1866.cz/>.

¹⁵¹ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, členem sdružení KVH Josefov, archiv autora.

¹⁵² Tamtéž.

Milan Sofilkanič, Jiří Stehno, Čeněk Resl a Čestmír Hübl.¹⁵³

První aktivity se odehrávaly na Shromaždišti XXX. „Každý, kdo měl čas, tak přišel a trávili jsme tady celé víkendy a i svůj volný čas v týdnu. Postupně jsme to dávali dohromady. Hlavně vedle mostu jsme opravili traversu a pak jsme si troufli i na kamenné římsy, když jsme měli materiál. Spoustu věcí jsme museli složitě shánět, protože materiál mohli mít ten, kdo měl stavební povolení... takže jsme to získávali všude, kde se dalo... a výsledek tomu byl úměrný... v té době to bylo všechno zarostlé křovím, které se podařilo vykloucit a dát místu původní vojenský ráz... kdy kořeny už neničily zdivo“.¹⁵⁴

V letech 1973-74 úsek protiminových galerií pod Shromaždištěm XXX zkoumala firma Geoindustria, s.p. „... šli na to s velkým projektem... a my jsme měli zájem tam proniknout, přestože jsme byli stále ilegálně trpění... a tak jsme se jich ptali, jak budou řešit podlahy.... Oni chtěli použít propustný beton, tak jsme proti tomu brojili, aby k tomu nedošlo. Nakonec se nám podařilo propracovat se až k ohromnému vítězství, kdy nám bylo řečeno, abychom to tedy udělali sami... Hned se nám všechno nedařilo, museli jsme se učit... ale pak se nám ty nejhorší úseky podařilo odvodnit, takže dnes se dá všude bez problémů projít suchou nohou. Zároveň jsme zprůchodňovali zával na konci střelecké galerie, jak odbočuje do nástupové spojovací chodby... protože ta galerie byla ubouraná.... Firma s tím žádný problém neměla, takže jsme... lítali s dvoukolkou po bouračkách a sháněli jsme cihly, aby firma mohla dodělat tuhle práci“¹⁵⁵, vzpomíná Karel Kulhavý.

Tato skupina se začala místu věnovat systematicky a i když její působení nemělo žádnou legální oporu, byla na místě „trpěna“ a postupně používána tehdejší Městským národním výborem jako experti na pevnostní prvky. Poté, co byla pasáž protiminových galerií uvedena do uspokojivého stavu, přesunula se skupina, již spolupracující s od roku 1978 novým ředitelem Městského muzea Pavlem Mertlíkem, znovu na povrch a pracovala dále. „Pokud by turisté měli v podzemí chodit ne jeden kilometr, ale dva, tak už by to nebylo možné zvládnout. Tak jsem jim to řekl a oni začali opravovat vstupní portál a začalo se jim dařit. Během sedmi nebo osmi let, ten takzvaný Dolík dali do pořádku, takže všechno, co je tam dnes vidět... a co je zpravidla na všech pohlednicích, to je práce skutečně téhle skupiny lidí“.¹⁵⁶

Náradí i materiál byly drtivou většinou získávány svépomocí a první mechanizací byla míchačka na maltu, vzpomíná Karel Kulhavý: „Byla to všechno ruční práce v podzemí, ale potom jsme dokonce jako první získali míchačku“.¹⁵⁷

Odborné i organizační zapojení PhDr. Pavla Mertlíka podle hodnocení pamětníků věci velmi pomohlo. Byl to „Ohromný přínos. Doslova ohromný přínos, protože on byl jako první, kdo přišel s tím, že není možné, aby se všechny práce pro město vykonávaly zadarmo a platily ze svého. Tak se snažil prosazovat a prosadil alespoň nákup stavebního materiálu a to, že město uvolnilo nějaké peníze.... Do té doby jsme byli jen trpění, ale když přišel on, člověk, který věděl, oč se jedná, tak to začalo být něco jiného“.¹⁵⁸

¹⁵³ Tamtéž. Pavel Mertlík bez dalších podrobností ve své publikaci stručně udává jako hlavní aktéry prvotních záchranných snah Jiřího Schwaba, Jiřího Netuku a Karla Kulhavého. Viz Pavel Mertlík, *Jaroměř na přelomu tisíciletí* (Boskovice: Městský úřad Jaroměř/Nakladatelství Albert, 1999). Členové druhé generace ochránců pevnosti Milan Libich, Miroslav Vašata nebo Lukáš Hudák se zmiňují všichni o totožných jménech.

¹⁵⁴ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, členem sdružení KVH Josefov, archiv autora.

¹⁵⁵ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, členem sdružení KVH Josefov, archiv autora. Podnikový archiv s.p. Geoindustria, která se v této době dělila na 4 závody, se nedochoval, ale v tomto případě to zřejmě není podstatné, protože z projektu sešlo. Geoindustria prováděla v Jaroměři jiné práce a sanační zásah v systému protiminových galerií pod Shromaždištěm XXX se nakonec vůbec nekonal, vzpomíná tehdejší stavbyvedoucí projektu Jaroslav Krůza. Rozhovor č. 1 s Jaroslavem Krůzou, archiv autora.

¹⁵⁶ Rozhovor č. 1 s PhDr. Pavlem Mertlíkem, archiv autora.

¹⁵⁷ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, členem sdružení KVH Josefov, archiv autora.

¹⁵⁸ Tamtéž

Pomoc Městského muzea z tehdejší doby je pozitivně hodnocena i dalšími pamětníky, „...pan Mertlík to tehdy zaštiťoval a podařilo se mu i přes negativa komunistického režimu sehnat nějaké peníze na opravy. Dokonce zbylo i na nějaké drobné odměny pro ty, kteří pracovali“.¹⁵⁹

Odborné zakotvení rekonstrukčních prací a znalosti a dovednosti bylo výrazně lokální a specializované. „Bylo velké plus, když se nám podařilo z Invalidovny [fondy VHA]... objevit nějaké plány, ale všechno bylo natolik v plenkách, že to bylo minimální. Většina věcí se dělala s citem... kontrolovali jsme všechno, co bylo zachované, porovnávali jsme, propočítávali jsme, aby to bylo co nejautentičtější“.¹⁶⁰

5.4.1 Zrod KVH

Skupina ochránců pevnosti tyto práce systematicky vykonávala po celá sedmdesátá léta. V roce 1980 MNV znovu ještě této neformální skupině umožnil, „abychom mohli využívat jeden kasematní prostor v původní strážnici [Ravelinu XVII]“.¹⁶¹ Skupina neměla vzhledem k městu žádný statut. „Všechno bylo na ústních dohodách a i veškeré práce byly na ústních dohodách, protože neměli jsme prostředky, abychom si nechali zpracovat projekty a město zase nevědělo, jak to má vypadat, co mají zadat a byli spokojeni, že je něco hotového“.¹⁶² Zdevastovaná prostora strážnice v Ravelinu XVII byla opravena a v roce 1980, v čase dvousetletého výročí zahájení stavby pevnosti, se skupině ochránců pevnosti podařilo uspořádat slavnost na místní střelnici, náležející Svazarmu. „Uspořádali jsme střelby ze starých pušek... To všechno dopadlo dobře, i když to bylo uspořádané amatérsky na koleně a z dobrovolných příspěvků na nějaké výhry a ceny... Kdo měl, tak si na sebe oblékl starou vojenskou uniformu a při té příležitosti jsme udělali i průvod městem. Poprvé. Což se setkalo v osmdesátém roce s ohromným ohlasem mezi veřejností.“¹⁶³

Klub ve víceméně nezměněné podobě pokračuje v působení a dnes má svoji uniformovanou jednotku „living history“, označovanou jako „pevnostní dělostřelecká rota“, která se specializuje na pevnostní dělostřelectvo v době pevnostního statutu Josefova (1780-1888) a disponuje replikou 3liberního polního kanónu vz. 1863 a replikou houfnice vz. 1842. V roce 2011 má KVH Josefov 15 stálých členů.

Tato první generace byla pro zahájení soustavnějších záchranných prací na pevnostním systému klíčová. Pro pozdější ochránce pevnosti z této doby vyčnívají zejména jména Jiřího Schwaba a Karla Kulhavého. „Ze zakladatelů v něm byl určitě Jiří Schwab, potom pan Neřuka, Karel Kulhavý a myslím, že i Jindřich Stehno, těch chlapů bylo poměrně dost a pak samozřejmě postupně přišli mladší... ale nejstarší byli tihle, kterým jsme oprávněně říkali stará garda“.¹⁶⁴ Tito původní ochránci pevnosti byli klíčoví pro udržení kontinuity a působení nové generace: „Jiří Schwab, ten s námi [s mladšími] měl svatou trpělivost, poradil nám se vším, na co jsme se ptali a všechno vysvětlil. Pak tam byl pan Sehnoutka, tomu... bylo už 70 let“.¹⁶⁵

Rozsah a podoba práce „staré gardy“ se dá osvětlit pomocí zmíněných Stavebních deníků.¹⁶⁶ Vezmeme si příklad roku 1987, kdy je možné na základě Stavebního deníku

¹⁵⁹ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

¹⁶⁰ Tamtéž.

¹⁶¹ Tamtéž.

¹⁶² Tamtéž.

¹⁶³ Tamtéž.

¹⁶⁴ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

¹⁶⁵ Tamtéž.

¹⁶⁶ Stavební deník, Vstupní areál Josefov, 1986-1989. Stavební deníky podle ředitelky Městského muzea v Jaroměři PhDr. Olgy Mertlíkové vznikly převážně z důvodu přesné evidence rekonstrukčních prací, na které Městské muzeum přispívalo z městského rozpočtu.

poskytnout základní přehled odváděných rekonstrukčních prací:

Měsíc	duben	květen	červen	červenec	srpen	září	říjen	listopad
Počet lidí	6	6	6	4	5	6	6	3
Počet hodin	207	405	313	227	312	337	245	150
Celkem	2196 pracovních hodin							
Uvedené typy prací	Odvoz cihel, odvoz zeminy, odvoz kamene, zemní práce, rozebírání narušeného zdiva, zednické práce, kácení náletů, odstraňování pařezů, sekání trávy							
Zúčastnění	Celkem 10 jednotlivců: Doležel, Dostál, Karel Kulhavý, Jiří Netuka, Čeněk Resl, Jiří Schwab, Jan Schwab, Milan Sofilkanič a Jindřich Stehno.							

Rozhovory s aktéry uvádějí stejnou strukturu práce. Roční počty odpracovaných hodin za zachycená léta ve Stavebních denících jsou v podstatě téměř totožné. Je tedy možné přibližně odhadovat rozsah záchranných a rekonstrukčních prací za doby působení „staré gardy“ v 70.-80. letech v prvním areálu kolem Shromaždiště XXX na asi 40.000 pracovních hodin. Je to jen přibližný a ilustrativní údaj, nicméně žádný z aktérů si nevzpomíná na nějakou výraznou diskontinuitu v pracích.

5.4.2 Struktura práce

Struktura odváděných prací zůstává v podstatě stejná i v případě všech dalších následných projektů (Retranchment XVIII, Ravelin XIV, Bastion IV apod.) a je možné ji tedy na tomto místě obecně objasnit.

Na prvním místě je obvykle průzkum a vyčištění příslušných pasáží podzemního protiminového systému. Počátek aktivit mladší generace ochránců pevnosti popisuje jeden z aktérů následujícími slovy: *„Převážně jsme se zabývali čištěním podzemí, vyvážením závalů a zprovoznováním [pozdějších] tras pro muzeum, které tam provádělo. Mohli jsme pracovat přes zimu, takže jsme dělali podlahy, tam, kde průvodce chodil a stěžoval si, že je to křivé... takové jednodušší práce. Přes léto jsme prováděli práce se starou gardou, pomáhali jsme jim, dělali jsme přidavače, oni jezdili a my jsme jim míchali maltu, čistili cihly, taková práce... spojená se zedničinou.“*¹⁶⁷ Nezúčastněnému pozorovateli na první pohled není zřetelný rozměr takových prací, protože *„... u nich nebylo vidět ten rozměr, ale tohle všechno se muselo dostat ven na povrch, takže jsme to půl kilometru [v podzemí ve velmi stísněných prostorách] nosili a vozili v kolečkách“*.¹⁶⁸ Jednalo se hlavně o suť a bahno, *„Z jedné jediné chodby jsme vytahali snad desítky kubíků bahna, a to ani nemluvíme o zavaleném vchodu, který jsme vykopali... všechno jsme to přirozeně dělali ručně“*.¹⁶⁹

Pamětníci reflektují, že ona samotná práce jim vlastně byla zároveň i odměnou, neboť *„... pro nás to bylo něco nádherného, navíc jsme se v těch chodbách mohli potulovat a věděli jsme, že to má nějaký význam“*.¹⁷⁰

Stavebně-technicky je tedy možné říci, že došlo k vyčištění úseku protiminových galerií a hlavní galerie v kontreskarpě zejména pod Shromaždištěm XXX a hlavním příkopem mezi Bastiony I a II a následně k celkové opravě zachované části Ravelinu XVII, Shromaždiště XXX, kryté cesty, povrchu i vnitřku Bastionů I a II jakož i kontreskarp a hlavní galerie, zasahující až k Retranchmentu XVIII. V případě hlavní galerie se na opravách navazně podílel i *„Klub přátel Josefova, jehož předsedou byl pan*

¹⁶⁷ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

¹⁶⁸ Tamtéž.

¹⁶⁹ Rozhovor s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

¹⁷⁰ Rozhovor s Milanem Libichem, archiv autora.

Čermák... chtěli ji odkopat a vyčistit. Sehnali nějakou techniku, což jsme tehdy my [Ravelin XIV] neměli možnost, oni měli nějakého sponzora a tak to vykopali a my jsme to po nich dozdívali a upravovali, takže dnes tam vidíte dva východy a jeden je bezpečnostní, pokud by se někomu udělalo během prohlídky nevolno, v půli trasy jsou dva východy“¹⁷¹, vzpomíná dnes Milan Libich. „Otevírali jsme tam nové vchody do podzemí, které byly zavalené a vyváželi odtamtud mnoho kubíků“, doplňuje Miroslav Vašata.¹⁷²

Po roce 1992 jeho aktivity začaly výrazně pomáhat i novým sdružením: „Městské muzeum bylo vlastně jediný subjekt, kdo nám nějakým způsobem finančně pomáhal se záchranou památky. Vždy to bylo něco za něco. Udělali jsme nějakou práci v Dolíku, kde se provádělo a pak jsme ty peníze mohli vložit do hradby, která s Dolíkem neměla vůbec nic společného“, vzpomíná Milan Libich na to, jak dokončovací rekonstrukční práce v oblasti kolem Bastionu I. „vydělávaly“ na novou rekonstruovanou oblast u Ravelinu XIV.¹⁷³

5.4.3 Prohlídkový okruh

Spolupráce s Městským muzeem v Jaroměři způsobila to, že v roce 1986 byla dlouholetá snaha první generace posílena tím, že v oblasti Dolíku byla postavena budova se sociálním zařízením a pokladnou jako zázemí pro standardní prohlídkový památkový okruh, přičemž důraz byl kladen na provádění návštěvníků „podzemními chodbami“, to jest systémem protiminových galerií.

„Do té doby měl průvodce hlavní stanoviště tady na lavičce a... u vchodu do podzemních chodeb jak je zděné armování, tam bylo několik kamenů vylomených... byl tam zub a to mu sloužilo jako kancelář na vyplňování vstupenek. To byl stále stejný pan Pánek. Kancelář nosil v aktovce a bylo to vyložené improvizované... u vchodu byl nápis, že v případě nepřítomnosti průvodce... adresa... a zaklepejte na okno“.¹⁷⁴

Společně s tím byly provedeny rozsáhlé terénní úpravy, které vytvořily stávající parkoviště a přístupovou cestu, pomalu se svažující směrem ke vchodu do podzemních chodeb.

Po určité stabilizaci původního prostoru kolem Shromaždiště XXX se záchranné a rekonstrukční práce se nezastavily. Posunuly se směrem na Bastion III. a Retranchment XVIII, kde „stará garda“ získala řadu mladých dobrovolných pomocníků.

Současný stav této pevnostní partie lze hodnotit jako velmi dobrý. Prostor Shromaždiště XXX s oběma traverzami s klenutými průchody je zrekonstruován a udržován, cihlové i kamenné zdivo je udržované, pouze v partii pravého líce Ravelinu XVII je vnější vrstva opláštění zdestruovaná. Most do ravelinu stejně jako navazující Bastion I. a úsek kontreskarpy a hlavní galerie až do prostoru před špicí Bastionu I jsou také ve velmi dobrém stavu.

5.5 Nástup nové generace - Retranchment XVIII

Na konci 80. let vstupuje do snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti nová generace. „Někdy v roce 1989 se po Josefově objevily letáky: 'Jestli chcete pomoci záchraně pevnosti', přijďte...“.¹⁷⁵ Stará garda hledala další zájemce o pevnost. Nebylo to příliš těžké, protože „každý josefovský kluk začne tím, že začne chodit do podzemek“¹⁷⁶ a

¹⁷¹ Tamtéž.

¹⁷² Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

¹⁷³ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

¹⁷⁴ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, archiv autora.

¹⁷⁵ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

¹⁷⁶ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora. Milan Libich zmiňuje v rozhovoru zcela stejná jména.

systém protiminových galerií představoval výrazné lákadlo. Sešla se tedy skupina mladých lidí, mezi nimiž byli i pozdější hlavní aktéři jako Milan Libich a Miroslav Vašata a dále Radek Hofman, Daniel Jedlička, Vlastimil Grof nebo Vít Andrejs.¹⁷⁷ Původní dobrodružné výpravy do podzemí se proměnily na snahu poznat pevnost jako vojensko-historickou památku a zlepšit její stav.

*„Tehdy si prosadili, že nedaleko byl Retranchment XVIII, o kterém se zjistilo, že je vlastně městským majetkem... a podařilo se, že mohli postupně tam začít fungovat a opravovat další části hradeb... Konzultovali s námi věci, ale bylo to všechno takovou volnou formou a měli možnost se rozvinout“.*¹⁷⁸

Jednou z prvních aktivit nové generace byla oprava strážnice Retranchmentu XVIII, kde vznikla klubovna sdružení. Objekt se nachází před Kurtinou I-II v hlavním příkopu mezi Bastiony I a II a v roce 1991 byla rekonstrukce hotova a nová generace již byla schopna samostatných rekonstrukčních prací.¹⁷⁹

Sdružení Retranchment XVIII bylo pojmenované podle objektu tvaru menšího ravelinu s líci a boky, nacházejícího se poblíž zrekonstruovaného úseku před kurtinou, spojující Bastion I a II. Tehdy objekt patřil státnímu plynárenskému podniku, ale PhDr. Olga Mertlíková z Městského muzea „domluvila spolupráci“, která probíhala bezproblémově „podle ústní dohody“ až do let 2003-2004.¹⁸⁰ Znamenalo to, že ochránci pevnosti mohli objekt užívat a udržovat.

Ihned začala obvyklá struktura práce. Nová generace mladých zájemců se zapojila v podstatě do stejného druhu práce, která byla odvedena již v oblasti Dolíku. *„Kácení a mýcení, to zpočátku všechno stálo na našich penězích. Ze začátku to fungovalo tak, že jsme si koupili ruční sekeru a pilu a s tím jsme dělali vše.... to byly celé hektary náletu, které jsme tímhle způsobem úplně ručně odstraňovali“.*¹⁸¹

Práce začalo podporovat i město a hlavně s pomocí jeho příspěvků na náklady stavebních mechanizovaných prací se „za tyhle peníze vybagroval celý Retranchment, protože tam se nacházelo všude více než 1,2 metru navážky zeminy a na tom ještě panelová cesta“, přičemž jak zmiňuje Miroslav Vašata, je nutné pracovníky, obsluhující zemní stroje, vyškolit v tom, jak mají pracovat, pokud narazí například na zachované armování pevnostních prvků nebo zasypané zdivo.¹⁸²

Začaly také snahy koncepčně pracovat s dobovými stavebními výkresy a archivními materiály. *„Po roce 1990 jsem šel do Prahy na vysokou školu... a každé pondělí jsem seděl v Invalidovně [budova VHA] a překresloval jsem plány a postupně jsem prošel podstatnou část toho fondu... začali jsme si dělat obrázek o tom, jaké mají pevnostní prvky souvislosti a z těch plánů jsme vyčetli hodně a díky tomu, že mám technické vzdělání, mě nedělalo problémy plán číst v detailech“.*¹⁸³

Práce probíhaly na Retranchmentu XVIII v různé intenzitě celkem 17 let. V roce 2007 muselo sdružení objekt opustit v souvislosti s chystaným rozvojovým turistickým projektem (viz výše popis navazujícího projektu Bastion IV).

Současný stav Retranchmentu XVIII je komplikovanější, než v případě první partie u Shromaždiště XXX. Jeho šíje je v dobrém stavu, levý bok až po armované nároží

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, archiv autora.

¹⁷⁹ „Klub vojenské historie Josefov – Pevnostní dělostřelecká rota“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://josefov.1866.cz/>, „Společnost Retranchment XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, dále „Pevnost Josefov“, <http://pevnostjosefov.sweb.cz>. Toto jsou původní, dnes již nefunkční, ale stále existující webové stránky sdružení.

¹⁸⁰ Rozhovor č. 1 s Karlem Kulhavým, archiv autora.

¹⁸¹ Tamtéž.

¹⁸² Tamtéž.

¹⁸³ Tamtéž.

také, ale kordon levé líce je na několika místech narušován náletovými dřevinami a dochází k uvolňování pískovcových bloků a u salientu kordon na asi 10 metrech úplně chybí, na mnoha místech chybí vnější vrstva cihlového opláštění, které dále podléhá chátrání, příkop Retranchmentu je zanesen náletovými dřevinami a rostlinami a v podobném stavu je i pravá líce. V nejhorším stavu je pravý bok Retranchmentu XVIII, kde dochází k rozsáhlé destrukci cihlového opláštění a kordonu, vlivem náletů a povětrnostních podmínek. Přilehlé traverzy kryté cesty s klenutými průchody v podstatě zanikají v terénu a téměř zavalené zeminou a pokryté nálety.

5.6 Další vývoj

Někdy v roce 1994 došlo po třech letech ve sdružení Retranchment XVIII k názorovému rozdělení ohledně dalšího postupu a vzniklo druhé sdružení jménem Ravelin XIV, podle dalšího pevnostního prvku, který se rozhodlo zachránit. Snahy se tedy rozšířily o další oblast.

5.7 Ravelin XIV

Sdružení Ravelin XIV neoficiálně vzniklo v roce 1992 a ministerstvem vnitra bylo oficiálně zaregistrováno v roce 2003.¹⁸⁴ „*Naše parta odešla sem, na Ravelin XIV, to bylo v devadesátém druhém roce. Od devadesátého čtvrtého jsme měli oficiální nájemní smlouvu s městem za účelem údržby*“.¹⁸⁵ Sdružení se ujalo pronájmu rozsáhlého areálu, zpočátku tedy jako klasická josefovská skupina nadšenců a zájemců o vojenskou historii, posléze jako regulérní občanské sdružení.¹⁸⁶ Hlavním důvodem formalizace činnosti byly vzrůstající náklady na záchranné práce, „... *k tomu nás donutilo jen to, že jsme na tom finančně byli špatně, pokud bychom chtěli provádět nějaké větší rekonstrukce... neměli jsme šance pobírat jakékoli dotační tituly*“.¹⁸⁷

Sdružení se fyzicky věnuje rozsáhlé partii v opevnění v rozsahu všech tří pásem, která by se dala vyznačit Shromaždištěm XXIII s lunetou a reduitem, kurtinou mezi Bastiony IX a X a prostorem mezi Detašovanými bastiony V a VI až k dalšímu navazujícímu Shromaždišti XXIV s lunetou a reduitem. V centru této pasáže opevnění stojí velký Ravelin XIV s reduitem a právě reduit se stal centrem a prvním cílem záchranných a rekonstrukčních prací.

Ravelin XIV byl jedním z klíčových objektů středního obranného pásma pevnosti, kdy chránil kurtinu mezi Bastiony IX a X. Objekt trojúhelníkového půdorysu se skládá ze dvou líců, přerušených ve svém průběhu coupure s traverzou¹⁸⁸, která prodlužovala odpor posádky poté, co by nepřítel dobyl při pravidelném obléhání nejprve špičku objektu. Odolnost objektu byla výrazně zvýšena umístěním vnitřního reduitu, to jest pětiúhelníkové hradby, složené ze dvou líců a dvou boků, oddělené od ravelinu suchým příkopem, opatřeným v kontreskarpové straně hlavní galerií. V bocích reduitu je navíc umístěno celkem šest dělových střílen, které přesně podle koncepce Mezierské školy měly za úkol flankovací palbou krýt špičky sousedních (detašovaných) bastionů¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Sdružení je registrováno jako „Ochránci památek pevnosti Josefov - Ravelin No XIV“, do seznamu občanských sdružení bylo zapsáno 26. 5. 2003.

¹⁸⁵ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

¹⁸⁶ Sdružení se dnes (červen 2011) skládá asi z 11 ochránců pevnosti: Milan Libich, Mária Libichová, Petr Albrecht, Pavel Krista, Dana Beková, Zdeněk Bugala, Lukáš Vacula, Ondřej Šubrt, Martin Fryč, Jiří Mohles a Lukáš Hudák. Rozhovor s Lukášem Hudákem č. 2, archiv autora.

¹⁸⁷ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

¹⁸⁸ Oboje coupure s traverzou v lících ravelinu byly rozebrány na stavební materiál a zničeny. V obrazové příloze pro srovnání přináším totožný koncepční prvek z ravelinů pevnosti Terežín.

¹⁸⁹ Na špičky dvou bastionů s mezilehlým ravelinem se zaměřoval obvyklý Vaubanův pravidelný útok na pevnosti. Prostor v hlavním příkopu před špičkami tedy byl neuralgický a pokud byly v objektech prostřílené průlomy, bylo to v lících nebo ve špičce bastionu, takže oboustranné krytí tohoto prostoru

Reduit Ravelinu XIV byl jedním z klíčových pevnostních prvků v tomto úseku. Kromě něj existoval ještě druhý koncepčně identický, sousední, Ravelin XV, který kryl Novoměstskou bránu a po zrušení pevnostního statutu byl celý rozebrán na stavební materiál a zbořen.

Ravelin XIV i s reduitem jsou opatřeny systémem podzemních chodeb a kasemat i demoličních min, umožňujících postupnou cílenou destrukci objektu během plánované obrany.

Takto vysoce odolný ravelin, inovativně zkonstruovaný podle mezierských principů, představuje společně s podobnými raveliny v pevnosti Terezín v podstatě jediné dochované stavby svého druhu vůbec. V provedení i koncepční pokročilosti se mu nemohou rovnat ani zachované raveliny s reduitem ve francouzské pevnosti Neuf Brisach. Ravelin XIV je z vojensko-historického hlediska unikátem.

Všechny zmíněné prvky zde existují, s výjimkou obou shromaždišť, která byla i s lunetami a reduity zničena po roce 1888 a rozebrány a zmizela rovněž související nečíslovaná dvoukaponiéra a malé kleště tvaru tenaillonu. Detašovaný bastion VI je v relativně dobrém stavu, s kompletně zachovanou střeleckou galerií i podzemím, Detašovaný bastion V je v horším stavu, „*tam střelecká galerie už není, zůstalo horní patro podzemí a zaústění schodiště, ale je to zatopené, do třech metrů od spodního patra je všechno pod vodou*“.¹⁹⁰ Do této partie ještě ochránci úmyslně nezasahovali, aby nezpůsobili její zbytečné odvětrávání, které by způsobilo vyšší degradaci zdiva.

Prostor příkopu před pravou lící ravelinu je obsazen objektem armádní střelnice.

5.7.1 Počátek záchranných prací

Skupina ochránců pevnosti zde začala od roku 1992 odvádět obvyklý rozsáhlý objem prací. Vzpomínky na první fázi záchranných prací jsou u všech aktérů v zásadě identické: „*Nastalo kácení stromů, čištění příkopů, vyvážení. Byla tady spousta skládek odpadu, dlouhá léta to využívala Zelenina [bývalý státní podnik], předtím to měla armáda, takže tady vznikla velká černá skládka. Hradební příkopy byly zavezené až do výše oken. To všechno jsme museli odstranit, odbagrovat, odvodnit, aby voda šla od hradeb, takže hradbu se nám podařilo osvobodit od navážky a od náletů teprve po čtyřech letech práce*“.¹⁹¹

Postupně bylo nutné začít používat v prostoru ravelinu těžkou techniku, neboť objem zemních a vyčišťovacích prací překračoval lidské fyzické možnosti. „*Bál bych se odhadnout, ale pokud si dobře pamatuji, tak sedmdesát naložených Tater jsme zaplnili tím, že si jedna [stavební] firma přijela pro materiál s vlastním bagrem a nakládala si podle našich instrukcí. Jistě to bylo přes sedmdesát aut, to byl takový největší dar. Pak jsme přesuny zeminy dělali i svépomocí, protože jsme si pořídili vlastní starší bagr. Valy, které armáda shrnula, jsme navezli zpátky, ale ... stále vlastně každoročně odvážíme pryč tuny a tuny zeminy*“.¹⁹²

Jako ukázka objemu zemních prací může sloužit na jaře 2011 zahájení likvidace staré armádní haly, zabírající prostor před levou lící navazujícího detašovaného bastionu. „*Dojde k bourání haly a bude se bourat také její plot a všechno ostatní. Je tam více než jeden metr navážky*“, která se skládá ze zeminy a vrstvy betonových panelů.¹⁹³ V tomto konkrétním případě bude aktivita podporována nepřímo městem Jaroměř-Josefov, neboť výtěžek z prodeje sběrných surovin z bourání haly byl použit na úhradu nákladů odvozu velkého objemu zeminy.

flankovací palbou z kasemat reduitů bylo pro obranu pevnosti velmi důležité.

¹⁹⁰ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

¹⁹¹ Tamtéž.

¹⁹² Tamtéž.

¹⁹³ Tamtéž.

S umístěním většího množství zeminy pomohla i Armáda ČR na nedalekém polygonu, kde „armáda stavěla překážku pro zkoušky techniky, takže nám řekli... sem to můžete navézt, tedy čistý materiál... a mohlo to skončit na tom umělém kopci, přes který dnes armáda cvičí“.¹⁹⁴

Sdružení si v polovině 90. let za vlastní prostředky právě pro zemní práce pořídilo staré sovětské rypadlo a nakladač typu Bělorus, které sloužilo „asi pět let a opravdu si to oddřelo... my jsme to koupili jako šrot, za tři koruny za kilogram... při váze sedm tun“ a v současnosti sdružení disponuje již novým nakladačem, na jehož pořízení přispělo město.¹⁹⁵ Postupem doby přibyl i jeden nákladní vůz značky Praga V3S. Tyto dva stroje jsou vlastně veškerá těžká technika, kterou sdružení používá.

Další otázkou je použitý materiál. Pevnost Josefov je stavěna ze speciálních pevnostních cihel tzv. šancovek, které byly vyráběny přímo na místě. Dnešní produkce se jim kvalitou nemůže rovnat a rovněž její rozměry a použitelnost je výrazně odlišná. „Není to tak, že mohu ráno přijít, zapnout míchačku a zdít, nejdříve musím ten materiál někde sehnat. Pevnostní cihly se dnes už nikde v tomto formátu nevyrábí a hlavně ne v téhle kvalitě, takže... svážíme materiál z demolice [vhodných starých] domů v Jaroměři, v Josefově a jinde... musíme cihly vykupovat“.¹⁹⁶

V době stavby pevnosti se používala místní ložiska cihlářské hlíny, která je podle členů sdružení nejkvalitnější, ovšem finančně a logisticky je nemožné ji dnes používat. Do budoucnosti se sdružení chce pokusit o to, že „na základě dotace by se znovu vyprojektovala cihelna, zcela stejným způsobem postavila pec, což znamená historická pec a znovu by se tam pálily cihly pro potřebu rekonstrukce pevnosti a dalších historických měst... protože ložiska té kvalitní hlíny tu stále jsou“.¹⁹⁷

5.7.2 Celková rekonstrukce ravelinu

Po odstranění náletů a zemních prací nastoupila již systematická rekonstrukce ravelinu, která počíná od jeho vnitřního prvku, reduitu. V průběhu let 1996-2011 je během 15 let opravován prostor hlavního valu, eskarpy a kontreskarpy, který „se všechen zpátky vyzdívá“.¹⁹⁸ Jde tedy hlavně o systematickou obnovu původního zdiva cihlového i kamenného.

V roce 1995 byla zrekonstruována pravá i levá prachárna, do roku 1997 pravý nájezd, jehož betonové provedení bylo odstraněno – oba projekty byly završeny v roce 2000. Ve stejném roce probíhalo dokončování vybourání zdiva, přidaného do kasemat a byla rekonstruována okna v kasematech reduitu. V roce 2001 byly znovu opravovány zdi a větrací otvory kasemat a rekonstruovány pískovcové kordony. V roce 2002 následovala rekonstrukce nároží pravého líce reduitu včetně armování.

V roce 2002 tak byla v podstatě zrekonstruována po době delší, než sedm let, celá pravá část reduitu. Jediným místem, které je výrazněji poškozené, je jeho salient, jehož pískovcové armování bylo zcela zdestruováno. Poté se rekonstrukční práce přesunuly doprava směrem k pravému líci ravelinu, které bylo dříve napojeno střeleckou galerií.

5.7.3 Střelecká galerie 2003-2008

Nejrozsáhlejší dosud dokončený projekt následně proběhl v letech 2003-2008, kdy sdružení provedlo kompletní rekonstrukci střelecké galerie, spojující pravý bok reduitu s pravým lícem ravelinu, „která byla v šedesátých letech zbořená... chtěli jsme, aby lidé, když přijdou, tak aby viděli celistvou hradbu a... po dobu delší než pět let jsme dělali

¹⁹⁴ Tamtéž.

¹⁹⁵ Tamtéž.

¹⁹⁶ Tamtéž.

¹⁹⁷ Tamtéž.

¹⁹⁸ Tamtéž.

*střeleckou galerii, každou sobotu a každou neděli, vykopali jsme ji, zaklenuli jsme klenbu, vykopali jednotlivé střelny“.*¹⁹⁹

V roce 2003 byly zahájeny výkopové práce na místě bývalé střelecké galerie a v roce 2004 byly odkryty její zbytky a zahájeno vyzdění a postupná obnova. V roce 2005 se práce posunuly do její pravé části směrem k pravému líci ravelinu a v roce 2006 postupně pokračovaly dál. V roce 2007 pokračovaly další práce společně s postupnou rekonstrukcí navazující rozvalené a rozebrané kontreskarpové strany příkopu mezi reduitem a ravelinem a celý projekt obnovy komunikační střelecké galerie byl završen po šesti letech v roce 2008.

5.7.4 Nároží ravelinu 2009-2011 a další témata

Další velký projekt, který sdružení následně realizuje tři roky od roku 2008, je rekonstrukce pravého nároží ravelinu včetně armování. Místem tento dlouholetý projekt podobného typu navazuje na projekt střelecké galerie.

Nároží ravelinu bylo v průběhu destrukce pevnosti zcela rozebráno a zmizelo. V roce 2009 tak byly provedeny první práce ve smyslu odstranění části betonové armádní cesty, která vedla přes prostor nároží, pomocí těžké techniky (která je pro tento projekt zcela nutná – nakladač a jeřáb). Následně byl odkryt půdorys nároží, které začalo být vyzdíváno a rekonstruováno včetně pískovcového armování.

Po celý rok 2010 na místě probíhaly kontinuální práce a v současné době, v roce 2011 práce na rekonstruovaném nároží stále pokračují a představují těžiště současných snah sdružení.

5.7.5 Další práce

Dalším tématem je průzkum příslušných pasáží podzemních chodeb a protiminového systému, který je zatím ve stadiu úvah. *„Dnes máme hlavně projekty na opravu podzemí, které je ve velmi špatném stavu. Ne kvůli tomu, že bychom to chtěli zpřístupnit, ale kvůli tomu, abychom zamezili jeho zřícení.“*²⁰⁰

Méně náročnými, ale zato méně viditelnějšími aktivitami jsou rozsáhlé likvidace náletových dřevin a rostlin na povrchu sousedních pevnostních prvků a v okolí Detašovaného bastionu V a Ravelinu XIII. V oblasti pravé líce Bastionu IX a za bývalými kleštěmi a dvoukaponiéru jsou prováděny úklidové práce po Armádě ČR, bývalém vlastníku objektu a v roce 2011 byla stržena a včetně betonových podstavců a oplocení odstraněna velká hala rovněž z původně armádního majetku, která zabírala téměř celý prostor před levou lící Detašovaného bastionu 6.

V současném stavu je možné hodnotit, že šíjová strana reduitu a objekty pracháren a strážnice a pravých dělostřeleckých kasemat jsou zrekonstruované a ve vynikajícím stavu až po nároží pravého boku reduitu. Střelecká galerie směrem k pravému líci ravelinu je kompletně zrekonstruovaná a ve vynikajícím stavu a stejně tak navazující pasáž kontreskarpy příkopu a již dohotovené části pravého nároží ravelinu. Zbytek objektu je udržovaný ve smyslu vymýcení náletových dřevin, stabilizace a zamezení další destrukci.

5.7.6 Obecné cíle sdružení

Sdružení Ravelin XIV má zřetelnou koncepci své činnosti, přestože není zatím programově vyjádřena. Hodlá „svůj“ úsek pevnostního systému co historicky nejvěrněji rekonstruovat a zpřístupnit zájemcům o vojenskou historii pomocí kontinuálně probíhajících akcí typu „living history“. Milan Libich reflektuje, že za současného stavu

¹⁹⁹ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

²⁰⁰ Tamtéž.

„víme, že za svůj život nemáme šanci opravit pevnost ani zčásti... ale když se nás lidé ptají, jaký smysl to všechno má“, tak smysl je spatřován právě v tom, že areál Ravelinu XIV se promění na věrnou historickou rekonstrukci dobové pevnosti Josefov včetně rozestavěných (částečně zrekonstruovaných úseků).²⁰¹

Tento projekt by se týkal také Detašovaného bastionu VII, který je v zadní části zachovaný v relativně velmi dobrém stavu, ale obě dvě líce jsou rozvalené, *„Je tam jen část zachovaných counterfortů [vnitřní opěrné pilíře konstrukce]“.*²⁰² Zde by sdružení postupně chtělo zahájit aktivity kontinuální pomalé historicky věrné rekonstrukce.

Záměru vytvořit působivý „heterochronický“ prostor odpovídá to, že z pohledu přicházejícího návštěvníka jsou rekonstruovány nejvíce viditelné části, to jest hlavně pravá polovina reduitu v Ravelinu XIV, spojovací střelecká galerie včetně části kontreskarpy příkopu reduitu a pravé nároží ravelinu.

5.7.7 Teoretická práce

Sdružení Ravelin XIV využívá intenzivněji dokumentaci z příslušných fondů Vojenského historického archivu (VHA) a členové sdružení se podíleli na ztvárnění příslušné historické části expozice pobočky Městského muzea v Josefově. V pravé dělostřelecké kasematě reduitu navíc vznikla malá expozice, přibližující historii pevnosti Josefov a postup rekonstrukčních prací.

Člen sdružení ing. arch. Lukáš Hudák v roce 2011 obhájil diplomovou práci Revitalizace pevnosti Josefov na fakultě architektury ČVUT, která se dotýká i ideální rekonstrukce pevnostního systému.²⁰³ Jeho koncepce navrhuje, aby se prostor kolem Ravelinu XIV změnil ve víceúčelový areál typu „living history“, zaměřený vojensko-historicky, s možnostmi praktických ukázek dobové dělostřelby nebo jezdeckého výcviku, pro co by byl využit prostor bývalé jízďárny, zabírající prostor před kurtinou, kde by byly umístěny nejen stále, ale i přednáškové prostory, klubovna a další prostředky.

Sdružení se navíc zapojuje do akcí typu „living history“ ve městě, což bude předmětem rozboru v následující kapitole (a obrazové příloze), včetně pravidelně pořádaných akcí. Obecně je situace ale taková, že *„...dnes je nás vlastně jedenáct uniformovaných jako jednotka, včetně našeho vlajkonoše ... a máme připravené dvě další uniformy, budeme mít dva další členy-vojáky, dáváme dohromady obsluhu druhého děla“.*²⁰⁴

Sdružení disponuje replikou Gliberního polního kanónu na kasematní lafetě, která je umístěna v pravé dělostřelecké kasematě reduitu. Druhou chystanou replikou by měla být třicetiliberní pevnostní houfnice (ráže cca 24 cm).

5.8 Bastion IV

Dutý Bastion IV se nachází na severovýchodní frontě pevnosti, po jeho levém boku je Bastion III a v hlavním příkopu stál dnes již neexistující Retranchment XX, před jeho pravou lící bylo Shromaždiště XXI a směrem dále navazovala Kurtina IV-IX a před ní stojící Ravelin XIII a v Josefově obvyklá sestava dvoukaponiéry a kleští ve tvaru tenaillonu. Bastion IV je posledním, před který nebyl představen detašovaný bastion, a to v souvislosti s tím, že vzhledem k terénním podmínkám se nepřátelský útok v tomto směru nepředpokládal. Uvnitř bastionu se nachází budova prachárny.

Právní postavení sdružení Retranchment XVIII nebylo pro ochránce pevnosti nikdy tak silné, že by tento úsek opevnění mělo ve svém vlastnictví nebo dlouhodobém

²⁰¹ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

²⁰² Tamtéž.

²⁰³ Ing. arch. Lukáš Hudák, „Revitalizace pevnosti Josefov“ (diplomová práce Fakulty architektury ČVUT: 2011). Vedoucím práce je Prof. Václav Gírsa, ing.arch., akad.arch.

²⁰⁴ Rozhovor s Milanem Libichem č. 1, archiv autora.

pronájmu. Jako ostatně předtím zde ochránci pevnosti působili pouze na základě ústní dohody s ředitelkou Městského muzea Jaroměř PhDr. Mertlíkovou. V roce 2007 město Jaroměř-Josefov zadalo studii Oživení areálu Retranchmentu No. XVIII v pevnosti Josefov.²⁰⁵ V důsledku chystané revitalizace areálu muselo sdružení nakonec objekt opustit.

V roce 2008 Miroslav Vašata a další ze sdružení Retranchment XVIII kontaktovali stávajícího starostu města Jiřího Klepsu v souvislosti s tím, že objekt definitivně převáděla Armáda ČR na město Jaroměř a nebylo pro něj v tu chvíli konkrétní využití. Hrdlo bastionu je navíc uzavřeno bývalým kasárenským objektem, který se nacházel ve stavu, umožňujícím po menších úpravách jeho využívání. Vnitřek bastionu byl „zcela zarostlý, zdevastovaný, všude byly zničené dveře, že jsme nemohli ani zamknout... byly zde rozřezané kabely, kde [zloději] hledali měď... ale byly zde pískovcové původní zárubně, původní dveře, budova byla... prostě 19. století, skvělé. Ale když jsme přišli na dvůr, tak tam jsme viděli polozřícené hradby“.²⁰⁶ Žádost sdružení následně schválilo zastupitelstvo města, takže „když to armáda dne 28. dubna 2009 předávala, tak klíč... předali mě“, přičemž dalším faktorem bylo to, že sdružení muselo v souvislosti s (nakonec nerealizovaným) rozvojovým projektem opustit jím zrekonstruovaný areál Retranchmentu XVIII, „kde jsme měli po dvaceti letech spoustu věcí, takže jsme v první řadě potřebovali náhradní objekt, abychom mohli někde pracovat, jinak bychom zanikli“.²⁰⁷

Plánem sdružení bylo objekt Bastionu IV v rozmezí asi 10 let opravit a zrekonstruovat a následně se posunout k větším projektům. Nyní v objektu již sdílí několik dalších občanských sdružení, vlastní Retranchment XVIII, dále Klub vojenské historie Josefov, Komitét pro udržování památek z roku 1866 a vznikl zde velký ateliér jaroměřského sochaře Petra Nováka.

Od roku 2009 na Bastionu IV probíhají postupné rekonstrukční práce. Stejně jako u všech předchozích projektů byla provedena likvidace rozsáhlých porostů náletových dřevin a rostlin na povrchu boků a líců bastionu.

Dalším projektem je oprava nádvoří, vnitřních kasemat, jejichž cihlové opláštění bylo zejména v pravé části výrazně poškozené. V současnosti (červen 2011) došlo k odstranění nejsvrchnější vrstvy zdiva a práce pokračují na odkrývání a opravě zastřešení kasemat, které bylo po roce 1888 zcela nevhodně provedeno pomocí ocelových traverz.

Během února až června 2011 byla provedena oprava podzemní chodby, vedoucí pod hlavní příkop od levého líce bastionu. Byly opraveny stěny a znovu vyžděna zhroucená klenba.

V současné době je vnitřek kasárenské budovy v hrdle bastionu v dobrém stavu, valy líců i boků jsou také v dobrém stavu a zbaveny náletů a probíhá rekonstrukce komínů, vedoucích zde vzhůru z kasemat.

5.8.1 Model pevnosti Josefov

Od ledna 2011 v prostorách kasárenské budovy Bastionu IV člen sdružení Vladimír Jirouš, aktivní rovněž delší dobu v KVH Josefov, vytváří model pevnosti

²⁰⁵ Studii zpracovali Urbaplan spol. s r.o. a Atelier 11 Hradec Králové s.r.o. Jejím obsahem je v podstatě taková rekonstrukce objektu a plochy před Kurtinou I-II, aby tato pasáž opevnění mohla být začleněna do stávajícího prohlídkového okruhu. Na místě měl vzniknout areál, pokrývající celý hlavní příkop podél líců Bastionu II až ke Kurtině II-III, zahrnující parkoviště, turistickou recepci, sklad, občerstvení apod. Z důvodů přípravy tohoto projektu nakonec muselo sdružení Retranchment XVIII tento objekt po 17 letech působení vyklidit. Projekt nebyl realizován.

²⁰⁶ Rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1, archiv autora.

²⁰⁷ Tamtéž.

Josefov v měřítku 1:300, a to včetně detailů vchodů, kasemat, oken, armování apod.

Historie modelů pevnosti zatím není bohatá. V expozici Městského muzea se nachází dvě makety bran, vytvořené na začátku 20. století. Nový model bude mít rozměry přibližně 5x5 metrů a jedinou tak rozsáhlou prostorou je prachárna Bastionu IV, kde bude umístěn v jejím prvním patře.²⁰⁸

Modely, reprezentace pevnosti, jsou s historií bastionového opevnění úzce spjaty. V 17. století nabyly značně vojensko-strategické důležitosti, neboť představovaly pomůcky při studiu vojenského inženýrství a plánování obléhacích operací. V pařížském Hotel des Invalides se dnes nachází patrně nejvýznamnější sbírka, Musée des Plans-Reliefs, kolekce podrobných modelů francouzských pevností, které vzniklo jako vojenská pomůcka v roce 1668 na popud ministra války Louvoise.²⁰⁹ V roce 1668 byl jako zhotoven první model pevnosti Ath. Zde je použito méně podrobné měřítko 1:600 a do dnešní doby se zachovalo 101 jednotlivých modelů.

V České republice je jediným ekvivalentem již starší model pevnosti Hradec Králové z let 1908-1916, vyrobený Františkem Žaloudkem, zachycující pevnost v období krátce před prusko-rakouskou válkou.²¹⁰ Poněkud jiný přístup zvolilo současné občanské sdružení Muzeum olomoucké pevnosti, pro které sochař Jiří Žlebek nyní připravuje reliefní bronzový model v měřítku 1:250 o rozměrem 6,6x7,5 metru, zachycující olomouckou bastionovou pevnost po dokončení ve stavu z roku 1757.²¹¹ Vzhledem k této koncepci nebude model obsahovat příliš detailů.

5.8.2 Obecné cíle sdružení

Představa ideální podoby rekonstruované pevnosti je pro sdružení Bastion IV velice podobná. Obranná pásma by se měla „*rekonstruovat až po hranu glacisu... měly by se rekonstruovat větší části hlavní galerie a vyčistit minový systém. Uvažujeme o tom, že by tady probíhala dlouhodobá oprava opevnění původními technologiemi... chtěli bychom opravit podstatnou část opevnění, vybrat jeden kus, například velké shromaždiště a to třeba dvacet let opravovat zcela dobovým způsobem, včetně páleného vápna atd.*“²¹²

5.9 Závěry a obecná situace

Postupně se v letech 1970-2008 v areálu pevnostního systému Josefova vytvořily tři lokality, na nichž probíhají záchranné a rekonstrukční práce, dokumentovatelné především kontinuálním inkrementálním zlepšováním fyzického stavu pevnostního systému.

Je to jednak původní areál kolem Bastionu I – Shromaždiště XXX a Ravelinu XVII, propojený hlavním příkopem s lokalitou u Retranchementu XVIII před Kurtinou I-II. Druhým místem je areál Ravelinu XIV s reduitem, podél jehož levého a pravého líce se nachází dnes již neexistující Shromaždiště XXIII a XXIV s velkou lunetou a reduitem s navazujícím prostorem Detašovaných bastionů V a VI. K nim se naposledy přidala další lokalita Bastionu IV. Všechny projekty se snaží o přesah a rozšiřování působnosti, což je zatím výrazně limitováno zejména prostředky na jejich činnost.

Jedním velkým společným problémem jsou složité majetkoprávní vztahy objektů pevnosti Josefov. „*Naše plány s rychlou rekonstrukcí prvku Retranchement XVIII... uzaly za své, neboť zmatky porevolučních majetkoprávních vztahů se táhnou dodnes. Tak*

²⁰⁸ Rozhovor s Vladimírem Jiroušem č. 1, archiv autora.

²⁰⁹ George Rothrock, „The Musée des Plans-Reliefs“, In: French Historical Studies, Vol. 6, No. 2: 1969, 256-256.

²¹⁰ Tento model je umístěn v Muzeu východních Čech v Hradci Králové.

²¹¹ „Muzeum pevnosti Olomouc“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.pevnostolomouc.cz>.

²¹² Rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1, archiv autora.

bohužel máme celý areál v nájmu, což prakticky úplně blokuje rekonstrukční práce na opevnění.“, uvádělo sdružení Retranchment XVIII, které jak jsem již uvedl, nakonec muselo celý objekt po roce 2007 opustit právě kvůli rozvojovým projektům a majetkovým přesunům.²¹³ Sdružení Ravelin XIV má areál, v němž působí v dlouhodobém pronájmu a rovněž není jeho majitelem. Sdružení Retranchment XVIII dnes působí v areálu Bastionu IV, který má rovněž pouze pronajato.

Co se týče historické „věrnosti“, tak zde obě sdružení kladou poměrně značný důraz. Nikde jsem nezaznamenal použití moderních materiálů. Probíhá v podstatě kontinuální sběr a svoz starých „šancovek“ a kvalitních cihel starší provenience, při „bouračkách“ starších budov v okolí se sdružení snaží získat tento důležitý materiál.²¹⁴ Nové cihly „civilky“ v rekonstrukčních pracích nenajdeme – jejich rozměry a hmotnost jsou jiné a jejich kvalita a odolnost vůči nepříznivým vlivům je řádově nižší, než v případě původních pevnostních cihel.²¹⁵ Ochránci pevnosti reflektují, že zmíněné zdroje získávání stavebního materiálu jsou konečné a snaží se zajistit vyhovující kvalitní cihly ze současné produkce, vyzkoušeli řadu vzorků, ale žádný zatím nevyhověl, nebo byl příliš nákladný.²¹⁶

Zmizelé armování špiček a nároží pevnostních prvků je nahrazováno tvarově a materiálově shodným z pískovce.²¹⁷ Členové obou sdružení mají téměř neustále v úvaze stálou přítomnost ložisek kvalitní cihlářské hlíny v okolí Josefova, která se používala při stavbě pevnosti a projekt obnovené historicky věrné cihelny/manufaktury je jimi chápán jako jeden z mimořádně hodnotných cílů.²¹⁸ Tento projekt by při stále probíhající složité nominaci pevnosti Terezín jako památky UNESCO²¹⁹ a neexistenci jakýchkoli snah v tomto smyslu v případě Josefova, podle ochránců pevnosti mohl propojit Josefov na již existující zahraniční pevnostní města, koncepčně chráněná a nacházející se v mnohem příznivějším stavu.²²⁰

Členové obou sdružení téma historické věrnosti a dlouhého trvání prací shrnují do představy typu: *„Měli jsme představu, že bychom... vybrali jednu část, například velké shromaždiště a to například dvacet let opravovali dobovým způsobem se vším všudy, používali dřevěné nástroje pálené vápno a tak dále... je to projekt na dlouhá léta“*.²²¹ Milan Libich má velmi podobnou představu: *„Tam, kde je další zbořený předbastion, tak*

²¹³ „Pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>

²¹⁴ Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

²¹⁵ Například Terénní poznámky 11. 6. 2011. Během rekonstrukčních prací na Ravelinu XIV do areálu dorazil známý ochránců pevnosti a informoval je, že ve sklepě svého domu objevil zásobu původních šancovek, pevnostních cihel a je ochoten je sdružení za odvoz darovat. Ochránci pevnosti ihned zorganizovali přesun cihel, jednalo se v tomto jediném případě o asi 2-3 metry krychlové cihel. Pátrání po starých kvalitních cihlách bylo jedním z akcentovaných rysů záchranných a rekonstrukčních prací například Rozhovoru č. 1. Milanem Libichem nebo Rozhovoru č. 2 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

²¹⁶ Rozhovor č. 2 s Miroslavem Vašatou, archiv autora. Sdružení Retranchment XVIII v červnu 2011 získalo vzorek 1000 kusů cihel německé provenience a hodlá je vyzkoušet na rekonstrukčních pracích na vnitřních prostorách Bastionu IV. Zjišťování možných zdrojů probíhá průběžně. Důležitost tohoto tématu je skutečně ochránci pevnosti nejen v Josefově vnímána jako vysoká. Viz Rozhovor č. 2 s Jiřím Smutným, členem KVH Terezín, archiv autora, který vyzkoušel několik vzorků nových cihel z české produkce při opravě napouštěcích stavidel pevnosti s tím výsledkem, že cihly se začaly pomalu rozpadat po první zimě.

²¹⁷ Například Terénní poznámky 11. 4. 2011, 11. 6. 2011, 12. 6. 2011 nebo 17. 6. 2011, archiv autora.

²¹⁸ Toto téma zaznělo ve všech rozhovorech s Milanem Libichem, Miroslavem Vašatou a Lukášem Hudákem.

²¹⁹ „The fortress of Terezín“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://whc.unesco.org/en/tentativelists/1561/>. Pevnost Terezín je od července 2001 zařazena na předběžném seznamu UNESCO, nominována ministerstvem kultury ČR. Z vojensko-historického hlediska stojí za zmínku, že prezentační text je plný hrubých nepřesností a zavádějící terminologie.

²²⁰ Rozhovor č. 1 s Lukášem Hudákem, archiv autora.

²²¹ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

*tam by to bylo pěkné, aby si mohl každý vyzkoušet, jak se stavělo, mohl by bydlet v dobovém stavu... nanosit si kubík cihel a stavět tak, jak se stavělo“.*²²²

...
Velmi výraznou a základní rovinu záchranných a rekonstrukčních snah představuje čas. Objem nutně vykonané fyzické práce překračuje rovinu individuálního lidského života a v prostředí sdružení ochránců pevnosti se vytváří kontinuita předávaných a postupně rekonstruovaných lokací a úseků opevnění, na nichž skupina v součtu nejvíce 20-30 dobrovolníků pracuje po dobu delší, než 40 let. „Každý ví, že za svůj život nemáme šanci to stihnout ani zčásti opravit“, hodnotí věc Milan Libich.²²³ Pevnost je vnímána jako přirozeně nadosobní struktura a symbol.

Výraz pracuje je ale možná nepřesný. Již v jednoduchém přehledu záchranných a rekonstrukčních prací podle jednoho ze zachovaných stavebních deníků jsme viděli, že generace „staré gardy“ po mnoho měsíců v roce na pevnosti trávil většinu svého času. „...Já tady žiju... trávím tady většinu svého času, bydlím v Josefově... mám tu dům po rodičích... tam bydlím, ale tady žiju, a to je rozdíl“, charakterizuje Miroslav Vašata svůj vztah k pevnostnímu systému (konkrétně Bastionu IV, kde nyní působí).²²⁴ Skutečnost dlouhého trvání a působení na pevnosti je ochránci pevnosti zřetelně přijímána.²²⁵

Trvalost záchranných a rekonstrukčních prací v čase je základem pro jejich působení – a ta závisí na přítomnosti a aktivitě ochránců pevnosti. V retrospektivě je možné (viz obrazové přílohy) dnes nejlépe sledovat kontinuitu přítomnosti ochránců pevnosti na pasáži Ravelinu XIV, která se víceméně jako jediná další pasáž opevnění kromě již opravené partie u Shromaždiště XXX (tzv. Dolík) nesmírně pomalým, téměř znehybněným posunem v čase vrací alespoň do vnějšího stavu po dokončení pevnosti. První podmínkou při studiu záchranných a rekonstrukčních prací na pevnostním systému v Josefově je tak porozumět jeho specifickému dlouhému trvání.

Diskontinuita je schopna v relativně rychlém čase znovu daný objekt nebo pasáž opevnění vrátit o mnoho let nazpět. Ilustrativně je to patrné na situaci kolem objektu Retranchment XVIII, který stejnojmenné sdružení muselo po roce 2007 opustit z důvodu nakonec nerealizovaných revitalizačních plánů (viz obrazová příloha).

Záchrana a rekonstrukce pevnosti má buď charakter kontinuálního jevu dlouhého trvání, nebo v podstatě neexistuje.

²²² Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

²²³ Ochránci pevnosti tuto skutečnost reflektují, ale jako důležité pokládá stanovit jasné krátkodobé cíle, na které může navázat další generace. Rozhovor č. 1 s Milanem Libichem, archiv autora.

²²⁴ Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou, archiv autora.

²²⁵ Terénní poznámky 11. 6. 2011, archiv autora. Během rekonstrukčních prací na pravém nároží Ravelinu XIV jsem odpoledne po práci s jedním členů sdružení hodnotil z dlouhodobého hlediska nepatrný postup v práci, kterého bylo dosaženo oné soboty. „To tak nesmíme brát“, zněla lakonická odpověď. Záchranné a rekonstrukční práce na pevnosti jsou akceptovány takové jaké jsou – dlouhotrvající a kontinuální.

6) Pevnost Josefov jako heterotopie

Jedním z cílů výzkumu bylo nejen popsat a časově – tedy v rámci dlouhého trvání – uchopit záchranné a rekonstrukční aktivity na pevnostním systému, o což jsem usiloval v minulé kapitole, ale také se pokusit propojit nejrůznější jejich formy a způsoby v rámci nějakého pokud možno obecného, holistického konceptu. V tomto smyslu jsem si v rámci kvalitativního výzkumu položil otázky, zaměřené na zkoumání projevů Foucaultovy teorie heterotopických míst a toho, zdali chápání minulosti, vlastností i sociálně-symbolické kvality prostoru pevnosti jejími ochránci s touto teorií souvisí či nikoli. Nyní tedy přistoupím k této analýze ve snaze odpovědět, jaké a jak vzhledem k Foucaultovi zařaditelné jevy se objevují v souvislosti se záchrannými a rekonstrukčními aktivitami.

Tento přístup představuje snahu pojmut to, co by mohlo být událostní vojenskou historií, s důrazem na hlubší porozumění tomu, co se v Josefově odehrává.

Zde se ve výzkumu posouváme od přímých, fyzických záchranných a rekonstrukčních prací k druhému fenoménu – a to aktivitám, které lze konvenčně označit jako „living history“. V Josefově se již řadu let odehrává většinou pravidelný kalendář, naplněný rituály a slavnostmi, založenými na používání dobových symbolů a artefaktů jako uniforem, součástí výstroje, zbraní atd. Jejich klíčovými účastníky jsou příslušníci již zmíněných josefovských sdružení KVH Josefov, Retranchment XVIII a Ravelin XIV, kterým sekundují i další podobná sdružení, která ale v Josefově přímo nepůsobí.

Na počátku je ale podle mě nutné vyrovnat se s jednou možnou a dosti závažnou námitkou. Mnoho pozorování a analýzy se týká rituálů a slavností charakteru „living history“²²⁶ - a bylo to vlastně jedno z téžisť výzkumu. Mohli bychom velmi prozaicky namítnout, že tyto aktivity jsou nejméně v několika posledních letech podporovány a projektovány místními a regionálními orgány státní správy a samosprávy s podporou různých rozvojových fondů a prostě a jednoduše se jedná o činnost, zacílenou na „revitalizaci“ území na základě stávajícího potenciálu – tedy – vojenské historie, která se v tržním systému může přetavit na zisk přinášející turistický ruch.

Na tuto námitku by se dalo ale ihned odpovědět ve smyslu, že taková námitka by byla nepřesná, protože by nerespektovala právě nutnost širšího pohledu z hlediska dlouhého trvání. Téměř identicky strukturované rituály a slavnosti „living history“ se v Josefově objevují už od samých počátků záchranných a rekonstrukčních prací. Karel Kulhavý vzpomíná: *„Blížil se rok osmdesát... velké výročí pevnosti, tak jsme se... domluvili, že na výročí by se tady na svazarmovské střelnici tehdejší, dnes vojenské... udělaly střelby ze starých pušek... to všechno dopadlo dobře... a tak, no a kdo měl, tak si na sebe oblékl starou vojenskou uniformu a při té příležitosti jsme udělali i průvod městem. Poprvé. Což se setkalo v osmdesátém roce s ohromným ohlasem...“* a již předtím se sdružení pravidelně účastnilo podobných akcí na lokalitě Chlum v souvislosti s prusko-rakouskou válkou z roku 1866.²²⁷

V této slavnosti vidíme prakticky všechny formy dnes probíhajících akcí „living history“, slavnostní střelby a průvod z roku 1980 byly v Josefově prvním formálně prezentovaným a zaznamenaným projevem toho, co se v téměř identické podobě děje dodnes. Konaly by se i bez „publika“ a často tomu tam bylo i je (viz další analýza).

²²⁶ Pojem „living history“ je pro mě problematický a tato kapitola představuje přeneseně vlastně pracovní pokus o jeho dekonstrukci minimálně co se Josefova týče. To, co se odehrává v Josefově podle mé interpretace není pouhé znovuzpřítomnění minulosti divadelní formou, která pracuje s vědomou imaginárností a inscenuje události s ohledem na publikum.

²²⁷ Rozhovor s Karlem Kulhavým č. 1, archiv autora.

Rozvojový a ekonomický zájem přichází externě až v souvislosti s hlubokými společenskými změnami po roce 1989, které v případě Josefova měly za následek odchod vojenské posádky, sociální propad a až vytvoření sociálně-vyloučené lokality. Vrstva „living history“ aktivit je původnější.

Jedná se tedy o cosi hlubšího, překračujícího v čase možnou „soudobou“ námitku. Systematické aktivity typu „living history“ se dají snadno začlenit do chápání snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti, ale samy o sobě nepředstavují základní rovinu, od které by se mělo zkoumání ubírat. Tou je pevnostní časoprostor, od kterého tedy vycházím.

6.1 Anomálie pevnostního časoprostoru

Jak už jsem naznačil v druhé kapitole, pokud začneme časoprostor bastionové pevnosti analyzovat z hlediska Foucaultova konceptu, mohou se nám ozřejmit hlubší souvislosti. Obecně jsem uvedl, že pevnost je „*imploze sociálního časoprostoru*“²²⁸, že principem pevnosti je zastavení, až téměř znehybnění času, který je co nejdražším způsobem pomocí válečného umění „prodáván“ za prostor. Toto chápání Foucault dává do souvislosti se změnou chápání časoprostoru společně s Galileem na počátku 17. století, kdy se poprvé objevily teoretické koncepce nekonečného prostoru. Právě s tímto odkazem je třeba podle mě chápat pojem nedobytnosti pevnosti, který dále rozebírám. Nedobytnost v této souvislosti znamená, že raně novověká bastionová pevnost tak již nebyla jako dříve jen lokalitou, místem „*středověkého prostoru – prostoru lokalizace*“²²⁹, její nedobytnost je třeba chápat jako takto koncepční potencialitu nekonečna, byla chápána jako prostor galileovský, byla „*nekonečným, nekonečně otevřeným*“²³⁰, prostorem, schopným odolávat v čase. I když většina tehdejších vojenských inženýrů nekonečnost – nedobytnost zpochybňovala, našlo se mnoho těch, kteří se ji snažili vědecky podložit.

Mnoho koncepčních vojensko-inženýrských úvah zejména od druhé poloviny 16. století, se soustřeďovalo na tyto abstraktní koncepce nedobytnosti na základě dokonalého geometrického plánu pevnosti – a odsouvalo ze zřetele praktické, vojensko-technologické úvahy. Pevnostní stavitelství bylo chápáno jako věda, odvozující svoji jistotu od matematiky. Správně geometricky navržená pevnost byla nedobytná stejně jistě, jako správně provedený matematický důkaz byl jistý svoji platností.²³¹ „*O několik let později se Giacomo Lanteri zabýval téměř výlučně jen geometrií pevnostní dispozice. Svoji obecnou koncepci naznačuje v práci z roku 1557 Delle Fortezze Secondo Euclide. Trval na tom, že se nemáme vůbec spoléhat na praxi a naprostá jistota v opevňování stejně jako kdekoli jinde, pramenila obecně z matematiky a zvláště z geometrie*“.²³²

Vojenská historie fakticky neprokázala teoretickou možnost vytvoření nedobytné pevnosti. Jak jsem již popsal, tak v druhé polovině 17. století maršál Sébastien le Prestre de Vauban vytvořil a popsal systematickou metodu obléhání, v jejímž rámci dokonce stanovil s tolerancí pouhých několika dnů čas, za který je možné dobýt v podstatě libovolnou pevnost. V 17. století na něj navázal Fourcroy de Ramecourt, který do francouzského inženýrského sboru dokonce uvedl metodiku matematického zjišťování „momentu“ určité pevnosti, udávajícího její odolnost v počtu dnů pravidelného obléhání.

Rezidua tohoto koncepčního přístupu ale byla velmi silná až do konce bastionového způsobu opevňování a ve francouzském prostředí je koneckonců můžeme nalézt až do počátku II. světové války v souvislosti s výrazně nadhodnocovanou

²²⁸ Strana 14 této práce.

²²⁹ Foucault, „Different spaces“, 176.

²³⁰ Tamtéž.

²³¹ Zejména Langins, *Conserving the Enlightenment*, 26-28.

²³² Tamtéž, 26

Maginotovou linií, ale to již překračuje rámec této práce. „Vědecky zaručená bezpečnost“ byla ideou, kterou „osvícenské vojenské inženýrství zdědilo z renesance“, píše Langins s jasnými odkazy na Tartagliu, Lanteriho, Maggiho, di Marchiho a řadu dalších autorů.²³³

Koncepce prostorově nedobytné a přeneseně časově nekonečné pevnosti byly velmi vlivné i kvůli tomu, že je dobově zastávaly jedny z největších autorit. Již zmíněný Nicolo Tartaglia, matematik a zakladatel moderní balistiky, otevřeně ve svých pracích tvrdil, že „opevňování je racionální archimedovská věda stejného typu, jaký se Galileo snažil vytvořit v případě mechaniky. Věda, založená na matematice, snažící se dosáhnout eukleidovského modelu formální dedukce z axiomatických principů... stoupenci opevňování jako vědy zašli do krajnosti, ještě dále, než tam, kde se vážnost opevňování snoubí s vážností matematiky. Existovalo něco více, než pouhé náznaky, že z opevňování může být vytvořena věda absolutní bezpečnosti.“²³⁴

I soudobé autority v oblasti pevnostního stavitelství často výrazně nadhodnocují odolnost pevností. „Konstrukce vlastního tělesa hradeb byla natolik odolná, že by sama o sobě vydržela jakékoli nepřátelské ostřelování. K vytvoření průlomu do pražského opevnění, který byl potřebný pro úspěšný útok pěchoty, by proto bylo nutné podniknout náročné a zdoluhavé minérské práce...“ uvádí Vladimír Kupka o pevnosti Praha, jejíž ve své době zcela zastaralá koncepce, sledující novoitalskou školu, byla všechno, jen ne odolná nebo přímo nedobytná.²³⁵ V další publikaci ale již autor své tvrzení poopravuje.²³⁶

Tendence reflektovat ideu nekonečnosti / nedobytnosti je na místě velmi častá. Obecně spíše intuitivně chápaná vysoká vojenská hodnota pevnosti Josefov na podkladě vyspělého Querlondova projektu, má za následek chápání a vnímání pevnosti Josefov jako nedobytného a „jistého“ prostoru.

Jedno z vojensko-historických sdružení, udržujících a renovujících pevnost Josefov, na svých internetových stránkách uvádí, že „pevnost Josefov byla v době po svém vzniku tehdejšími prostředky nezničitelná“²³⁷ (Společnost Retranchement No. XVIII).

Během Josefských slavností v roce 2010, kdy se na náměstí před kostelem konala inscenace „Rekonstrukce položení základního kamene pevnosti Josefov“, v jejím rámci postava generála Querlonda²³⁸ ve svém projevu k postavě císaře Josefa II. vyjadřovala naději, že vojákům hájícím Josefov bude přát štěstěna a pevnost bude „skutečně nedobytná“.²³⁹ Stejně přesvědčení o reálné nedobytnosti pevnosti je vyjádřeno i na mnoha dalších místech²⁴⁰, přičemž je většinou používána mírně parafrázovaná verze

²³³ Tamtéž, 10.

²³⁴ Tamtéž, 30-31.

²³⁵ Vladimír Kupka, *Pevnost Praha* (Fortprint, Dvůr Králové nad Labem: 1996), 62-63.

²³⁶ Vladimír Kupka, *Pražská opevnění* (Libri, Praha: 2004), 240.

²³⁷ „Historie pevnosti Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/historie/historie.htm>

²³⁸ Roli generála Querlonda typicky ztvárnil jeden z předních aktérů záchranných a rekonstrukčních snah Miroslav Vašata. Terénní poznámky, 17. 7. 2010, archiv autora a dále viz obrazová příloha.

²³⁹ Terénní poznámky, 17. 7. 2010, archiv autora.

²⁴⁰ „Bastion IV“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.bastion4.cz> a mírně upravená verze textu se nachází mj. na „Brutal Assault“ (web každoročního hudebního festivalu, konaného v Josefově), navštíveno 1. 6. 2011, <http://brutalassault.cz/cs/josefov/> nebo „Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.hrad.cz/?OID=1665> nebo „Pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.mavlast.cz/top-turisticke-cile/vojenska-pamatka-josefov-pevnost>. Tato figura „nedobytné“ pevnosti pronikla i do odborných textů, např. diplomové práce Bc. Aleny Cejnarové *Aspekty komerčního využití kulturních památek v ČR, sekce 4.1.1. Podzemní obranný systém*. Viz Alena Cejnarová „Aspekty komerčního využití kulturních památek v ČR“ (diplomová práce Masarykovy univerzity, Ekonomicko-správní fakulta: 2009). Opakuje se zde neustále jedna a ta samá koncepce: „Za nedobytnou byla totiž považována každá pevnost, jejíž dobývání by trvalo déle než tři měsíce (a jejíž posádka by po tu dobu přestála obléhání). Bylo spočítáno, že při nasazení reálného počtu vojáků na straně útočníka (ten počet souvisel například se zásobovacími možnostmi obléhatelů - dosažitelný okruh dodavatelů se totiž s přibývajícím počtem mužů daleko dříve vyčerpá) by

textu o historii pevnosti Josefov ze zmíněných stránek společnosti Retranchment No. XVIII.

Pro naše zkoumání je důležité, že se tak o prostoru pevnosti hovoří v absolutizovaných pojmech. Pevnost Josefov je chápána nejen odborně vojensko-historicky jako projev importu nejpokročilejších idejí francouzského vojenského inženýrství. Všichni zmínění aktéři chápou pevnost Josefov jako svého druhu vrchol vývoje bastionového opevňování, jako to kvalitativně nejlepší, co tato fáze vojenské historie přinesla. „*Jsem přesvědčen, že se ukáže, že Querlonde byl nejlepší vojenský inženýr*“ (bastionových pevností), překračující i Vaubana, hodnotí vojensko-historický význam pevnosti Josefov Miroslav Vašata.²⁴¹ „*Zachraňujeme památku světového významu*“, hodnotí věc Milan Libich.²⁴²

Josefov je jimi chápán přeneseně jako jako projektovaný prostor nedobytný, nehybný, absolutizovaný, poskytující jistotu. „*Jistota, racionalita a kvantitativní podstata opevňování mohla údajně zaručit nedobytnost, tento atavistický sen lidského pokolení a prvořadý zájem válčících států raně novověké Evropy.*“²⁴³

Idea nedobytnosti je určitým dobovým importem, který ale v principu dlouhého trvání představuje význam, nesený symboly pevnosti Josefov a projevuje se prakticky neustále. Jako klíčovou sociálně-symbolickou kvalitu ho zmiňuje například materiál neuskutečněného revitalizačního projektu, který budu diskutovat níže, projektu velké věznice „Ostrov naděje“, kde se uvádí, že „*Josefovská pevnost je dominantou seskupení budov s nedobytnými hradbami, které budí respekt, řád a disciplínu*“²⁴⁴. Je obtížné popisovat tuto vlastnost odděleně od následujících již jasně konceptuálních prvků heterotopie, ale zde přímo vidíme jasný odkaz na později probíraný princip heterochronie.

6.2 Třetí a čtvrtý princip – scéna, čas a skutečnost

V tuto chvíli je podle mého soudu možné navázat postupným zapojením třetího a čtvrtého Foucaultova principu. „*Třetí princip: heterotopie má schopnost postavit proti sobě na jednotlivém skutečném místě několik navzájem neslučitelných umístění. Divadlo tak podobně na půdorys jeviště vnáší celou posloupnost vzájemně nevztážených míst...*“²⁴⁵ V případě Josefova a dominantních aktivit „living history“ tuto vlastnost heterotopického prostoru, kde se Foucault soustřeďuje na současnou neslučitelnost, interpretuji jako stírání hranic imaginárního a skutečného, kdy nastává situace, kdy se nedá analyticky vyjádřit, jaký akt a jaká prostorová (a následně i časová) rovina je onou pravou skutečností, kterou bychom očekávali v našem pravidelně lineárně ubíhajícím čase.

Tento heterotopický rys je vhodným úvodem pro seznámení s rituály a slavnostmi „living history“ odehrávajícími se v Josefově – a pro lepší ilustraci – i v sesterské pevnosti Terezín, kde probíhají podobné aktivity.

Josefovské rituály a slavnosti jsou nedílnou součástí dlouhého trvání pevnosti a snahy o její záchranu a rekonstrukci. Jejich popis přináším rovněž v komentářích k

dobyty pevnosti Josefov trvalo pravděpodobně déle“ (zjevně převzato z výše citovaného materiálu „Historie pevnosti Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/historie/historie.htm>, jako jehož autor je uveden Miloš Knetl, text je datován 2001. Miloš Knetl (1950-2006) byl jaroměřský rodák a zájemce o pevnost Josefov, bohemista a pedagog.

²⁴¹ Rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1, archiv autora. Terénní poznámky 7. 12. 2010, archiv autora.

²⁴² Terénní poznámky 11. 4. 2011, archiv autora.

²⁴³ Langins, *Conserving the Enlightenment*, 31.

²⁴⁴ Ostrov naděje. *Ostrov naděje, revitalizace pevnosti Josefov, projekt nového tisíciletí* (Ostrov Naděje, Jaroměř: 2009). Jedná se o malou šestistránkovou brožuru, vysvětlující hlavní záměry projektu.

²⁴⁵ Foucault, „Different spaces“, 181.

obrazové příloze a na tomto místě se spíše soustředím na jejich interpretaci a analýzu.²⁴⁶

Rituály a slavnosti, odehrávající se v Terezíně a Josefově, nesou na první pohled rysy pomyslné divadelní scénické produkce, překračující hranice času a prostoru a svádějící na jedno místo různorodé aktéry a scény – tak by mohla znít konvenční a víceméně pouze popisná interpretace. V životě obou pevností ale zejí podle následně Foucaultem vykládaného čtvrtého heterotopického principu „časové diskontinuity [*découpages du temps*]“, způsobující existenci a střet nestejných proudů času, „*znamená to, že se otevírají do toho, co můžeme analogicky označit jako heterochronie*“.²⁴⁷

Foucaultem postulovanou protikladnost a neslučitelnost interpretuji jako stírání hranice skutečného a imaginárního. Realita heterochronie je tak umocněna skutečností, že některé rituály a slavnosti nejsou „pouze“ z etické perspektivy hrané. Jsou pouze částečně imaginární. V jejich inscenování se nachází trhliny, z nichž prosvítá nepochybná vážnost, připisování jasných významů a opravdový úmysl, v němž se mísí staré se současným v rámci jednoho smysluplného aktu.

Příkladem je rituál svěcení nového pevnostního praporu pro Josefov, které se odehrálo 27. března 2010 u příležitosti zahájení turistické sezóny. Sdružení Ravelin XIV zajistilo výrobu repliky pevnostního praporu z roku 1878, který byl po 132 letech umístěn na stejné místo, tedy do salientu Bastionu I.²⁴⁸ Rituál probíhal tak, že po předchozím nácviku v prostoru areálu Ravelinu XIV se skupina příslušníků Klubu vojenské historie, uniformovaná v dobových stejnokrojích²⁴⁹, seřadí a v organizovaném útvaru nese nový prapor směrem k Masarykovu náměstí k farnímu kostelu Nanebevstoupení Páně. Zde zaujme postavení na schodech společně s historickou jednotkou Klubu vojenské historie Josefov a dalšími vojenskými historickými jednotkami. Pokud bychom zůstali v „událostní“ historii, mohli bychom všem těmto předmětům přidat přívlastek „imaginární“ - imaginární vojenská jednotka, prapor imaginární, již neexistující pevnosti atd. To by ovšem porozumění předmětu nepomohlo.

Před josefovským kostelem se otevírá kostelní brána a na scénu vstupuje místní římskokatolický kněz, který je ovšem naprosto skutečný. Josefovský farář Mgr. Petr

²⁴⁶ Základní markanty místního „kalendáře“ jsou slavnosti při zahájení turistické sezóny na pevnosti – březen/duben a Josefovské slavnosti – červen/červenec. Sdružení Ravelin XIV pořádá pravidelné Silvestrovské střelby. Každý rok se koná několik dalších neperiodických slavností a rituálů, souvisejících například s dokončením určité fáze rekonstrukce apod. Více viz obrazová příloha.

²⁴⁷ Foucault, „Different spaces“, 182.

²⁴⁸ Poněkud zmenšená replika praporu byla zhotovena sdružením Ravelin XIV a je umístěna v josefovské pobočce Městského muzea Jaroměř a během turistické sezóny také na stožáru na Bastionu I, Viz „Žehnání nového pevnostního praporu“, navštíveno 1. 6. 2011, http://www.josefov.com/2010_zehnanipraporu.html.

²⁴⁹ Řadu uniforem i výstrojních součástek a zbraní si příslušníci různých sdružení i KVH pořizují sami. Některé pořizuje město Jaroměř (a tyto zůstávají v městském majetku). Největším projektem v tomto smyslu byla účast města na projektu „Historické rekonstrukce“, financovaného z Operačního programu přeshraniční spolupráce Česká republika – Polská republika pro období 2007-2013. Tento projekt zahrnoval 9 partnerů, jako Klodzko, Nysa, Swidnica, Stosowice, Kedzierzyn-Kozle, Jaroměř, Králíky, Zlaté Hory a Komitét pro udržování památek z válek 1866. Projekt se skládal z podpory právě pro věrohodné provádění rekonstrukcí historických bitev s pomocí nové výzbroje, výstroje a dalších potřeb v letech 2008-2010, město Jaroměř obdrželo rozpočet asi 196.000 Eur a na jeho území se do projektu zapojily všechny pro nás relevantní skupiny – Klub vojenské historie, Ravelin No. XIV a Retranchement XVIII. Město z projektu financovalo všechny zkoumané iluzivní heterotopické a heterochronické jevy jako Boj o pevnost v letech 2008, 2009 a 2010, Historickou rekonstrukci položení základního kamene pevnosti Josefov 2010, byly podpořeny rovněž v textu diskutované repliky pevnostních děl a pevnostního praporu, historické jednotky obdržely uniformy, materiál pro „válečný tábor“ během vojensko-historických akcí a byly „vyzbrojeny“ mj. novými křesadlovými puškami. Např. „Výzva k podání nabídky – křesadlové pušky“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=298&iClanek=4781> nebo „Operační program Přeshraniční spolupráce Česká republika - Polská republika 2007–2013“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.strukturalni-fondy.cz/getdoc/3b41b560-6b6c-4a29-bf1b-4a6e3c0be20e/OP-Preshranicni-spoluprace-Ceska-republika---Polsk>

Boháč, po boku se dvěma ministranty, pronáší řeč a následně praporu žehná, v intencích římskokatolické věrouky zcela opravdově.²⁵⁰ „*Já, když dělám takové věci, tak to nikdy nedělám jako divadlo.... máme v církvi život svátostní, máme svátostiny, mezi které patří i žehnání. Kněz a dokonce i jáhen mohou vysluhovat svátostiny a může se použít Benedikcionál pro žehnání praporů, znaků, nebo nových domů... Mnozí to podle mě viděli jako vzpomínku, jak to bylo, ale u lidí, kde byl rozvinutý pohled víry, viděl jsem, že to vzali i duchovně... oživení nejen praporu, ale i toho, proč město a pevnost zde vznikala*“.²⁵¹

Prapor pevnosti Josefov je pak v průvodu několika dalších historických vojenských jednotek vynesena na Bastion I, kde je slavnostně vztyčen na připravený stožár. Tomuto aktu posléze přihlíží a vzdává čest nastoupená jednotka členů sdružení Ravelin XIV, nyní již zcela bez jakéhokoli obecenstva, pro sebe. Čest je vzdávána pevnostnímu praporu jako takovému, nikoli replice. Pevnostní prapor nese živý, pro aktéry reálný význam.

Kde jsou zde hranice imaginárního a skutečného? Právě tento rituální akt je podle mého názoru nejlepším argumentem, že v Josefově (a následně jak uvidíme i v Terezíně) se odehrávající aktivity „living history“ není v žádném případě možné interpretovat pouze jako „stafáž“ revitalizačních aktivit, ale že jejich symbolická a významová rovina je výrazně hlubší. Pokud bychom se na rituál svěcení (repliky) pevnostní podívali z hlediska „událostní historie“ (Braudel), řetězíci události v lineárním konvenčním čase, tak bychom nebyli podle mého soudu vůbec schopni poskytnout takový popis, který by přinesl porozumění. Událostní historie by totiž nebyla například schopna odpovědět, v jakém čase se aktéři nacházejí – musela by nutně odpovědět rozporem, že v několika časech zároveň, analýza podle Foucaultovy koncepce by dodala, že co se týče místa, nacházejí se nutně v heterotopii/heterochronii. Porozumění tomuto fenoménu se zde znovu může odvinout pouze od Braudelovy koncepce dlouhého trvání. Aktéři události, rituálu svěcení pevnostního praporu, se nacházejí v čase dlouhého trvání pevnosti Josefov, nevzdávají čest (pouhé) replice, prapor je pro ně symbol, nesoucí význam, který odkazuje mimo aktuální „událostní“ čas, ale přesto je živý, působí. Co se týče badatele, tak bez uchopení emické perspektivy celé události je nemožné ji porozumět.

Konvenční interpretace akcí „living history“ předpokládá jejich účelovost a zásadní vliv na turistický ruch a následné ekonomické zhodnocení, tudíž předpokládá *publikum*. Zde v podstatě téměř žádné publikum nebylo a počet zúčastněných členů historických vojenských jednotek řádově převyšoval počet přihlížejících (viz obrazová

²⁵⁰ Josefovská farnost náleží do královéhradeckého kraje, vikariát Náchod. Duchovní správu farnosti administruje kněz Mgr. Petr Boháč. Do farnosti náleží dále Dolní Ples, Jasenná (kostel sv. Jiří Mučedníka), Nový Ples, Rasošky a Starý Ples (obec Jaroměř – kostel sv. Huberta). <http://www.diecezehk.cz/dieceze/josefov/>, staženo 7. 7. 2010. Petr Boháč se již dříve setkal se Stanislavem Grofem, jedním ze starší generace ochránců pevnosti. Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora. Josefovská farnost je aktivní a kostel navštěvuje i množství věřících z okolí. Petr Boháč měl předchozí zkušenost s vojenskou historií, vzpomíná, že přicházel z Trutnova a tam se na vzpomínkových akcích na bojištích z roku 1866 „setkával i s těmi obřady“ a účastnil se i na památníků bojů na Chlumu „žehnání křížů, neboť ten spolek je opravoval a vždy mě pozvali“. Po jeho příchodu do Josefova „postupně vznikla domluva, že bychom se mohl i já zapojit“, přičemž iniciativa vzešla ze strany místního KVH.

²⁵¹ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora. Je zajímavé, že v roce 1994 byl Petr Boháč zapojen i do programu ministerstva obrany pro výcvik vojenských kaplanů. „Tehdy teologické fakultě řekli, že chtějí bohoslovce seznámit s tím, že je zde nějaká služba a nevíte o někom, kdo prošel válkou v Československu? Já pocházím z Hlinska... odkud pochází hodně bohoslovců kněží a kolega řekl, že zná nějakého Boháče, který je v Trutnově.“ Následně byl Petr Boháč kontaktován ministerstvem obrany a zúčastnil se pobytového programu v USA pro vojenské kaplany, „zúčastnil jsem se této mise... a získal jsem určitou představu, jak křesťané žijí v americké armádě a otevřel jsem si mysl, jak tedy feldkurát dříve mohl působit“. Tamtéž.

příloha).

...

Dalším analogickým případem Foucaultova heterochronického „découpages tu temps“ je rituál, který se podle stejné struktury odehrál nyní v pevnosti Terezín, znovu během akcí „living history“. Dne 10. dubna 2010 se zde odehrála „rekonstrukce“ dobývání rakousko-uherské pevnosti Przemysl, zorganizovaná místní historickou vojenskou jednotkou THJ Infanterie-Regiment 42, KPVH Pardubicko a KVH Pevnost Terezín.²⁵²

Průběh slavnosti zahrnoval i rituál kladení věnců na pevnostním hřbitově v Terezíně u památníku vojenských zajatců z I. světové války, které se odehrávalo podobně jako v Josefově. Vojensko-historické jednotky utvořily útvar kolem pomníku a vzdaly čest. Publikum na místě nebylo přítomno téměř žádné, ale věnce nesou a společně s příslušníky uniformované vojensko-historické jednotky kladou - „civilně“ oblečení představitelé města – tajemník radnice a starostka. Znovu zde vidíme situaci, kdy je nutné uvažovat o Foucaultově situaci současné existence neslučitelného, stírání reálného a imaginárního a doplnit tuto interpretaci nutností setrvat v emické perspektivě, neboť v této je celý akt zcela reálný.²⁵³

Třetí příklad stejného foucaultovského jevu pochází rovněž z Josefova. Během již zmíněných Josefovských slavností 17. 7. 2010 byla „inscenována“ rekonstrukce kladení základního kamene pevnosti. Během ní došlo ke stejnému jevu, kdy součástí scény byla i „postava“ faráře, který žehná z bendikcionálu základnímu kameni. V tento moment se sice nejednalo o josefovského faráře Petra Boháče, ale přesto zde existovaly nejméně dva momenty, stírající „imaginárno“ a „reálno“. *„Na Josefovských slavnostech to ale byl historický kněz... převlečený a byl to můj bývalý ministrant... z Pardubic... který působil poté ještě u nás na biskupství jako právník. Pamatuji si ho ještě jako studenta z gymnázia, kde byl přestrojen za faráře v Trutnově“* (na vojensko-historické slavnosti).²⁵⁴ Aktér v „roli“ kněze tedy sám měl s liturgií zkušenosti a navíc se takové praxi věnoval delší dobu.²⁵⁵

Z hlediska pozorování bylo druhým momentem stírání hranice mezi účinkujícími a publikem – je v takovém případě znovu legitimní hovořit o „divadelním“ představení? Během celé „inscenace“ po příjezdu postavy císaře Josefa II. začala část diváků spontánně volat „Sláva!“²⁵⁶ Znovu zde tedy nastává těžko hodnotitelná hranice mezi skutečností a (vědomě reflektovanou) imaginárností. Během Josefovských slavností je navíc poměrně běžným jevem, že jejich „kostýmovaní“ účastníci se v dobových uniformách a oděvech po městě pohybují celý den, až do večerních hodin, a to nejen v prostoru slavností, který je vymezen vstupem pro diváky.²⁵⁷

Čtvrtý a zatím poslední pozorovaný příklad heterochronického rituálu bylo svěcení třech nových replik pevnostních kanónů, které provedl znovu josefovský farář Mgr. Petr Boháč dne 2. 4. v rámci slavnosti zahájení turistické sezóny na pevnosti. Struktura rituálu byla přitom zcela stejná, jako v předchozích případech²⁵⁸ a žehnání kanónům zdůrazňovalo jejich významnou roli pro pevnost.

²⁵² Akce se zúčastnili ale i příslušníci KVH Josefov. Viz obrazová příloha.

²⁵³ „Osud pevnosti Przemysl 1914-1915/2010“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.terezin.cz>. Také Terénní poznámky 10. 4. 2010, archiv autora.

²⁵⁴ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

²⁵⁵ V obrazové příloze jako analogický příklad přináším také ikonografický materiál k podobnému, rozsáhlému rituálu, který se konal v Terezíně u příležitosti Josefovských slavností 2010. Akce se znovu zúčastnili i příslušníci KVH Josefov. Zde byl celebrantem dokonce biskup litoměřický, mons. Jan Baxant.

²⁵⁶ Terénní poznámky 17. 7. 2010, archiv autora.

²⁵⁷ Tamtéž.

²⁵⁸ Terénní poznámky 2. 4. 2011, archiv autora. Další popis přináším v obrazové příloze.

6.3 Druhý princip heterotopie - disciplinace

„Byli lidé, kteří říkali, že to je zde takové těžší. Můj předchůdce... mi říkal, abych si hlídal psychickou rovinu, abych neskončil jakoby uzavřen v té pevnosti, ale mohl i něco přinášet. A s tím jsem do Josefova jel“,²⁵⁹ vzpomíná Josefovský farář Petr Boháč na počátky svého působení v Josefově. Jedním z častých heterotopických symbolů Josefova je i sociální disciplinace a vyloučení. „Panuje zde určitá uzavřenost, jakoby klec... Bylo by nutné otevřít Josefov komunikaci s okolním světem“.²⁶⁰

Raně novověké bastionové pevnostní soustavy od počátku působily jako vojensko-správní pilíře státu, stabilizující, vymezující a symbolizující centralizující a absolutizující se moc panovníka. Výmluvnou ilustrací byl pevnostní prvek zvaný citadela, svého druhu pevnost v pevnosti. Jejím účelem bylo jak zesilovat obrannou frontu, tak vytvářet linii, obrácenou směrem do města, od kterého byla často oddělena esplanádou, prázdným prostorem, který nesměl být zastavěn. Citadela ve městě byla chápána jako symbol nesvobody již od své modelové podoby, kterou vystavěl Francesco Paciotto z Urbina roku 1567 v Antverpách a kterou místní obyvatelstvo odstranilo při první příležitosti v roce 1576.²⁶¹

Pevnostní město je tak disciplinačním prostorem již ze své podstaty. Klíčová je přítomnost všeprostupující moci a disciplinující autority, fungující už jen svoji potencialitou. Josefov vznikl v době již po vojenské revoluci 17. a počátku 18. století²⁶², která měla za následek výrazné zmohutnění stálých armád, které bylo náhle třeba mnohem náročněji strukturovat, uspořádávat, ubytovat, organizovat – a disciplinovat. Právě v tomto období vznikají instituce kasáren, uniformy nebo pořadového kroku.

Nový rekrut byl nucen „se nadobro zbavit svých nízkých rolnických zvyků a nectností“ a pro vojenství 18. století je typický značný šok „nostalgie neboli *maladie du pays*“, při přechodu z civilního do nyní systematicky organizovaného vojenského života.²⁶³ Nejen v josefovských kasárnách i celém pevnostním městě se nyní člověk – voják, ocitá pod nepřetržitým disciplinujícím dohledem, který působí už jen díky své potenciální přítomnosti a odvíjí se například od jinak stěží vysvětlitelné a z praktického hlediska až absurdně detailní péče o uniformu a součástky výstroje, neboť vojáci byli chápáni jako reprezentace moci. „Byli jsme k smrti unavení, když jsme se vrátili na ubikace, ale přesto jsme se museli střemhlav vrhnout do práce, aby naše uniforma byla čistá a nebyla na ní jediná skvrnka, protože byla celá bílá, kromě modrého kabátu. Mušketa, patrонтаška... a každý knoflík na uniformě musely být vyleštěny do zářivého lesku“.²⁶⁴

...
Podle Foucaulta může mít heterotopie „jednu nebo druhou funkci v závislosti na synchronicitě s kulturou, v níže se nalézá“.²⁶⁵ Zde se tedy projevuje druhý Foucaultův princip heterotopie, to jest skutečnost, že je při svém vzniku obdařena určitou strukturou, která se může jednoduše synchronizovat se společenskou změnou. Foucault jak podrobněji rozebírám v druhé kapitole, používá metaforu hřbitova²⁶⁶. „... V průběhu

²⁵⁹ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

²⁶⁰ Tamtéž.

²⁶¹ Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660*, 69.

²⁶² Viz Geoffrey Parker, *The military revolution: Military innovation and the rise of the West 1500-1800* (Cambridge University Press, Cambridge: 2010).

²⁶³ Christopher Duffy, *The military experience in the age of reason* (Wordsworth Editions, Hertfordshire: 1998), 71 – 72.

²⁶⁴ Tamtéž, 72.

²⁶⁵ Foucault, „Different spaces“, 182.

²⁶⁶ Chtěl bych ještě učinit kratší poznámku o všudypřítomnosti smrti jako výsostně „jiného času“ pro „jiné místo“. Bastionová pevnost se při obléhání měnila na Foucaultovu „heterotopii hřbitova“ jako „najisto jiného místa ve srovnání s jakýmkoli dalšími kulturními prostory“ (Foucault, „Different spaces“, 180.)

*historie může společnost vytvořit heterotopii, která stále existuje ... ve skutečnosti má každá heterotopie přesnou a specifickou funkci v rámci společnosti...*²⁶⁷

Druhým tématem jsou tedy pevnosti obecně a Josefov zvláště, jako sociálně-disciplinační heterotopie. Co bylo pevnostnímu město vloženo jeho první funkcí, překročilo samo sebe. Stalo se jakýmsi příznakem, který v Terezíně a Josefově stále přechází. Zde se dostáváme pod pevnostní krunýř, za něj, do vlastního „města“, které je na první pohled „normální“, má náměstí, ulice, domy, kostel, nemocnici i vězení. Jeho jedinou funkcí je ovšem sociální disciplinace.

Vnitřní město bylo nejprve zázemím pevnosti, bylo obrovskou vojenskou posádkou, která musela v normalizovaných kasárnách disciplinovat lidi, vytržené z kontextu lokality a normality svých předešlých životů.

Dobrým paralelním příkladem je znovu Terezín, kde po zrušení pevnostní funkce Terezína v roce 1882²⁶⁸ se z něj stalo vojenské vězení a posléze zajatecký tábor v I. světové válce. Nelze si zřejmě představit ideálnější prostor pro židovské ghetto, ve které Terezín proměnili nacisté na konci roku 1941.

Je tak sledován precedent, naplno viditelný na primárním zkoumaném „jiném místě“, Josefově. Ten se heterotopicky synchronizuje s požadavky panujícího režimu postupně z vojenské posádky, přes zajatecký tábor v letech 1914-1921 a vězení, znovu vojenskou posádku až do roku 1996 – v letech 1968 – 1991 zde také v Bastionu I., části kasáren v Korunních hradbách, bývalém důstojnickém kasinu a vojenské nemocnici sídlily sovětské jednotky.

6.4 Návaznost na první heterotopický princip.

Zde budu pokračovat v interpretaci konceptu heterotopie, i když se již přímo netýká skupin ochránců pevnosti – ale velmi podstatně se týká prostředí, v němž působí a na které reagují.

Sociální disciplinace se v Josefově začíná propojovat se sociálním vyloučením – prvním Foucaultovým principem heterotopie, kdy po prvotních krizových heterotopických se začínají systematicky objevovat „heterotopie deviace, ty, do nichž jsou umísťováni jednotlivci, jejichž chování je odchylné od průměru nebo vzhledem k vyžadovaným normám. Jsou to léčebny, psychiatrická zařízení a samozřejmě vězení a k čemuž bychom pravděpodobně měli dodat domovy důchodců...“²⁶⁹

Prvním zjevným heterotopickým rysem v tomto smyslu je současná sociálně vyloučená lokalita, místními aktéry běžně nazývaná romské ghetto²⁷⁰. Jeho geneze překračuje hranice této práce, ale zmíním se alespoň o základních informacích, že Josefov se již nachází na oficiálním seznamu sociálně vyloučených lokalit²⁷¹ a situace na místě, hlavně jihovýchodní straně zástavby, je řadu let setrvalá.

Výraznějšími projekty a heterotopickými projevy jsou však dva velké „rozvojové“ projekty, které i místní aktéři nejvíce reflektují.

Vnější a vnitřní obléhací linie – cirkumvalanční a kontrvalanční – se měnily na velké hřbitovy, obsahující mnoho tisíců těl obléhatelů a v podobný hřbitov se měnila i pevnost samotná.. „Na všech stranách leželi zničení muži, někteří polomrtví... všude se nacházela velká pohřebiště“, tak se dobovému svědkovi jevily následky obléhání francouzské pevnosti Mety říšskými jednotkami z roku 1553. (Duffy, *Siege Warfare*, 53). Vzhledem k tomu, že pevnosti Josefov a Terezín nebyly nikdy obléhány, není tato analýza v jejich případě příliš přínosná, ale je důležité uvědomit si i tuto rovinu.

²⁶⁷ Foucault, „Different spaces“, 180.

²⁶⁸ Romaňák, *Pevnost Terezín*, 83.

²⁶⁹ Foucault, „Different spaces“, 180.

²⁷⁰ Například Rozhovor č. 1 s Miroslavem Vašatou nebo Rozhovor č. 1 s Lukášem Hudákem, archiv autora.

²⁷¹ Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR, Odbor řízení pomoci z ESF. „Mapa sociálně vyloučených a sociálním vyloučením ohrožených romských lokalit v České republice“. Staženo 5. 3. 2011. http://www.esfcr.cz/mapa/int_kh8_6_2.html.

Poprvé v roce 2009 vstoupilo do komunikace s městem Jaroměř sdružení Ostrov naděje²⁷². To nabídlo velmi rozsáhlý projekt nové soukromě operované věznice, postavené s účastí státu v rámci takzvaného typu PPP partnerství, spolupráce veřejné a soukromé sféry. Projekt by měl zabrat v podstatě veškeré volné budovy ve městě, ale nevstoupil ani do přípravné fáze uskutečnění a město Jaroměř se subjektem nakonec nenavázalo žádnou spoluprací, ale pro tuto práci je významné, jak autoři projektu chápou Josefov a jak na tuto skutečnost reagovali aktéři na místě.

Projekt nazvaný Ostrov naděje počítal s přeměnou ústřední a nevyužité kasárenské budovy takzvaných Čtvercových kasáren na vězeňský objekt a v další fázi ve využití sousedící druhé největší nevyužité budovy vojenské nemocnice a dalších objektů ve městě s celkovou kapacitou asi 4000 vězňů.²⁷³ Vzhledem k vágnosti a nerozpracovanosti celého projektu²⁷⁴ je pro účel této práce ale mnohem přínosnější analyzovat jeho symbolickou rovinu a význam.

Z hlediska konceptu heterotopie se jedná o úplnou shodu. Vybudování na regionální poměry gigantické věznice v celkem šesti etapách, je označováno jako „revitalizace“ celého území a jak jsem již zmínil, pevnosti samotné, je přičítána vysoká sociálně-symbolická hodnota ve smyslu automatické vhodnosti pro sociální disciplinaci.²⁷⁵ Josefov je zde pojímán jednoznačně jako prostor nesoucí diskutované heterotopické významy. Projekt je prezentován jako revitalizace ve smyslu navrácení k původní funkci. Zvolit jiné použití, než věznici – autoři materiálu zmiňují konkurenční projekty, by znamenalo „zničit historii a účel, pro kterou naši předci (myslitelé) tuto dominantu zhotovili“ (sic).²⁷⁶ Objevuje se tu nereflektovaná koncepce, že přísně strukturovaný prostor vytváří řád, který je prostřednictvím symbolů jako jsou kasárenské stavby nebo přísně geometrický pevnostní systém, člověk schopen vnímat a absorbovat.

Projekt se v místě nesetkal s žádným zaznamenaným odporem, naopak, řada aktérů se k němu stavěla pozitivně. „Byl zde i nový projekt jisté skupiny, které říkala: uděláme zde domovy duchodců... já jsem byl naladěný na to, že by ten projekt věznice nebyl úplně špatný. Co s těmi budovami? Jednorázové akce v létě jako hudební festivaly, to je vše pomíjející. Věznice se mi nezdála špatná... nebo nějaké muzeum. Z politického hlediska se mi ale nabídka onoho vězeňství jevila jako nejlepší... Pokud by zde byla věznice, zdálo by se mi, že se Josefov otevře novému fenoménu, který by tady byl“²⁷⁷ a neuzavíral by se jen pomocí vojenské historie, vzpomíná josefovský farář Petr Boháč. Znovu zde vidíme reflexi smyslu místa jako „vrozeného“ prostoru sociální disciplinace. V rozhovorech s aktéry se projekt Ostrov naděje také jevil jako pozitivně přijímaný.²⁷⁸

Stejněho objektu se týkal i další projekt, jehož realizace nebyla zahájena. Čtvercové kasárny se měly stát velkým centralizovaným domovem duchodců, dalším projevem heterotopického sociálního vyloučení. V první fázi by zde mělo být ubytováno 500 osob. O objekt mělo zájem několik společností²⁷⁹, ale stejně jako v případě Ostrova

²⁷² Sdružení nemá právní subjektivitu a vzhledem k současnému stavu je jeho osud nejistý. Aktéry sdružení jsou společnosti Realsant s.r.o. dceřinné společnosti developerského subjektu PKS holding a.s., která se obrátila přímo na radnici. Téma je zpracované také v: Jiří Král, Výzkum privatizace vězeňství v České republice (Bakalářská práce Masarykovy univerzity, fakulty sociálních studií: 2010).

²⁷³ „Ostrov naděje“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.ostrovnadeje.eu>.

²⁷⁴ K projektu v podstatě není dostupná jakákoli dokumentace, kromě obecných informací na internetu.

²⁷⁵ Ostrov naděje. *Ostrov naděje, revitalizace pevnosti Josefov, projekt nového tisíciletí* (Ostrov Naděje, Jaroměř: 2009). Tento text na pomezí brožury a letáku jen opakuje základní informace z webové stránky.

²⁷⁶ Tamtéž, str. 2

²⁷⁷ Rozhovor s Petrem Boháčem č. 1, archiv autora.

²⁷⁸ Rozhovor s Lukášem Hudákem č. 1, rozhovor s Miroslavem Vašatou č. 1 i rozhovor s Milanem Libichem č. 1.

²⁷⁹ Na několika zasedáních rady města Jaroměř, například 22. 7. 2010 byly prezentovány nabídky

naděje nebylo v Josefově zatím nic realizováno, i když snahy vybudovat v Josefově takovou instituci pokračují.

Na místo Josefova se tak neustále soustřeďují projekty heterotopického charakteru. Nezávisle na aktérech je místo hodnoceno jako nesoucí heterotopické významy. Významnou analogií je skutečnost, že totožné procesy, tentokrát již v rovině skutečně vytvořené pevnostní heterotopie sociálního vyloučení, můžeme vidět i v sesterské pevnosti Terezín. Zde již existuje instituce hlavního města Prahy, „Domov se zvláštním režimem Terezín“, smíšená instituce, která podle vlastní prezentace „... poskytuje služby starým občanům, občanům s mentálním postižením, dementním občanům, psychotikům a psychopatům“ (sic).²⁸⁰ V rámci této práce by patrně nebylo možné lépe pomocí vlastní interpretace vyjádřit to, co je heterotopická disciplinační instituce, než to udělala tato vlastní definice terezínského ústavu, který v jiné prezentaci ještě doplňuje spektrum svých sociálně vyloučených klientů o „osoby s chronickým duševním onemocněním a ohrožené závislostí a závislé na návykových látkách a osoby s kombinovaným postižením“.²⁸¹ Je patrně zbytečné dodávat, jak přesná je v tomto případě Foucaultova koncepce „heterotopie deviace“, v níž se mohou octnout téměř všichni ti, „jejichž chování je odchylné od průměru nebo vzhledem k vyžadovaným normám“.²⁸²

Poslední poznámka v této kapitole je spíše pouhou indicií a naznačením možnosti dalšího výzkumu. Vidíme, že sociálně-disciplinační, heterotopické projekty, jsou analogicky přítomny v pevnostních městech Josefova a Terezína. Terénní průzkum zachovaných zbytků bastionové pevnosti Olomouc, která byla dokončena podstatně dříve, v roce 1757, ale náleží ke stejnému typu stavby, odhalil zajímavou skutečnost, že prostor bývalého Ravelinu XXVII, chránícího pevnostní stavidla, tedy, celý jeho terreplein, se stal miniaturním útočištěm – ghetttem – lidí bez domova, kteří jsou tak jeho hradbami odděleni od okolního světa (a podle níže rozebíraného pátého principu procházejí jasným vchodem). Naskýtá se tedy možnost zkoumat i toto místo.²⁸³

Stejně by bylo možné komentovat i skutečnost, že dochovaná habsburská bastionová pevnost Leopoldov (nyní Slovenská republika), rovněž slouží jako rozsáhlá věznice.

6.5 Pátý princip heterotopie a závěr

Je zcela zřejmé, že pevnostnímu městu Josefov nebude činit problém vyhovět Foucaultovu pátému heterotopickému principu, to jest, že „*Heterotopie vždy předpokládají systém vstupů a výstupů, který je izoluje a zároveň činí prostupnými. Obecně můžeme říci, že do heterotopického umístění nemůžeme jen tak libovolně vejít*“.²⁸⁴ Vstup do obou pevností znamená možnost vnímat odlišně proudící čas a prostor.

společnosti Rehabilitace – Věra Smékalové, s.r.o. ze Smiřic. Město Jaroměř navázalo vztahy i se společností Coreso spol. s.r.o., které se v současné době zdlouhavě snažilo provést projekt revitalizace bývalých kasáren ve Vysokém Mýtě. „Coreso spol. s.r.o.“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.coreso.cz/>. Projekt ve Vysokém Mýtě, zařazený do Regionálního operačního programu NUTS II Severovýchod EU, byl v září 2010 pozastaven. Do června 2011 firma Coreso v Josefově žádné aktivity nezačala, přestože již 22. 7. 2010 rada města schválila smlouvu o pronájmu objektu Čtvercových kasáren, ve kterých se ale neodehrává žádná aktivita. „Usnesení RM ze dne 22. 7. 2010“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.jaromer-josefov.cz/clanky.php?iSekce=2&iSub=30&iClanek=5542>.

²⁸⁰ „Domov se zvláštním určením Terezín“ (prezentační materiál Hl. Města Prahy), navštíveno 1. 6. 2011, http://www.praha.eu/public/fb/67/a9/486974_62687_DZR_TEREZIN.pdf. Dále „Domov Terezín“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.domovterezin.cz/>.

²⁸¹ „Domov Terezín“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.domovterezin.cz/Poslani.html>.

²⁸² Foucault, „Different spaces“, 180.

²⁸³ Terénní poznámky 28. 8. 2010, archiv autora.

²⁸⁴ Foucault, „Different spaces“, 185.

Na podkladě analýzy Foucaultových principů heterotopie tedy můžeme nejprve říci, že v podstatě všechny sledované fenomény, které jsou obvykle poněkud obecně shrnovány pod pojem „living history“, je možné teoreticky spojit pomocí konceptu heterotopických a heterochronických míst. Toto propojení následně problematizuje i pojem „living history“, který se ukazuje být nedostatečný. Místní aktéři akceptují a akcentují nejen historii dlouhého trvání s důrazem na kontinuitu, ale reflektují i skutečnost, kterou Foucault teoreticky popisuje jako jakousi základní kvalitu, vloženou do heterotopického prostoru, která je poté následně synchronizována s dalšími společenskými zřízeními, které heterotopický prostor zdědí a uchopí. Pomocí tohoto konceptu je tak možné propojit ve výkladu množství jevů, které by jinak zůstaly jen nespojitými událostmi, které by bylo možné snad jen časově seřadit a vyprávět. Místní emická perspektiva se v principu heterotopie zrcadlí po celou dobu trvání soudobých snah o záchranu a rekonstrukci pevnosti.

Jako možnost dalšího výzkumu se nabízí komparace s podobným výzkumem, který je možné podniknout v sesterské pevnosti Josefova, Terezínu. Vzhledem ke skutečnosti, že záchranné a rekonstrukční akce a na ně navázané heterotopické aktivity, jsou v Terezíně významově totožné s Josefovem, jsem řadu odkazů a příkladů zařadil i do této práce.

Prameny, literatura a další zdroje

Prameny

Státní okresní archiv Náchod, Archiv Města Josefov, Sbíрка plánů pevnosti Josefov.

Vojenský historický archiv Praha, Sbíрка plánů pevnosti Josefov a jiných vojenských objektů v Josefově a okolí 1780-1937.

Riksarkivet Švédsko, Sbíрка Utländska stads- och fästningsplaner, sekce Frankrike, Belgien.

Městské muzeum Jaroměř, Stavební deníky opravy pevnosti Josefov.

Rozhovory

Smutný, Jiří (2010): Polostrukturovaný rozhovor, Terezín, 10. 7. 2010.

Hudák, Lukáš (2010): Polostrukturovaný rozhovor, Praha, 23. 7. 2010

Vašata, Miroslav (2010): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 6. 12. 2010

Mertlík, Pavel (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Hradec Králové, 4. 2. 2011.

Libich, Milan (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 7. 2. 2011

Boháč, Petr (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 4. 3. 2011.

Hudák, Lukáš (2010): Polostrukturovaný rozhovor, Praha, 12. 4. 2011

Kulhavý, Karel (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 28. 5. 2011

Jirouš, Vladimír (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 10. 6. 2011

Vašata, Miroslav (2011): Polostrukturovaný rozhovor, Josefov, 11. 6. 2011

Všechny rozhovory jsou uloženy v archivu autora této práce.

Terénní poznámky

Terénní poznámky, 4. 4. 2010, Josefov: Opevnění.

Terénní poznámky, 10. 4. 2010, Terezín: Osud pevnosti Przemysl.

Terénní poznámky, 10. 7. 2010, Terezín: Zrekonstruované partie opevnění.

Terénní poznámky 17. 7. 2010, Josefov: Josefovské slavnosti, muzeum, opevnění.

Terénní poznámky 28. 8. 2010, Olomouc: Ravelin XXVII.

Terénní poznámky 23. 7. 2010, Josefov: Bastion IV, opevnění.

Terénní poznámky 9. 10. 2010, Terezín: Josefinské slavnosti, opevnění.

Terénní poznámky 6. 12. 2010, Josefov: Bastion I, Bastion IV a další pasáže.

Terénní poznámky 4. 3. 2011, Josefov: Fara, kostel, opevnění.

Terénní poznámky 2. 4. 2011, Josefov: Zahájení turistické sezóny.

Terénní poznámky 11. 4. 2011, Josefov: Ravelin XIV a okolní pasáže.

Terénní poznámky 7. 5. 2011, Josefov: Ravelin XIV a okolní pasáže.

Terénní poznámky 21. 5. 2011, Josefov: Ravelin XIV a jiné prvky opevnění.

Terénní poznámky, 28. 5. 2011, Josefov: Dolík, Bastion I. a další pasáže.

Terénní poznámky 11. 6. 2011, Josefov: Ravelin XIV, Bastion IV, Dolík.

Terénní poznámky 17. 6. 2011, Josefov: Opevnění.

Všechny terénní poznámky jsou uloženy v archivu autora této práce.

Literatura

Bisset, Charles. 1751. *The theory and construction of fortification. Illustrated with several new designs. By Lieutenant Charles Bisset, Late an Engineer Extraordinary in the Brigade of Engineers which served in the Netherlands in the last War.* London, MDCCLI. [1751]. Eighteenth Century Collections Online. Gale. Cengage Learning EMEA Trial. 27. 9. 2010. <http://find.galegroup.com/ecco/infomark.do?&contentSet=ECCOArticles&type=multipage&tabID=T001&prodId=ECCO&docId=CW3308498042&source=gale&userGroupName=tlemea_eccoi&version=1.0&docLevel=FASCIMILE>. Gale Document Number: CW3308498042

Braudel, Fernand, „Dlouhé trvání“. In: *Cahiers du CEFRES N° 8 – Antologie francouzských společenských věd: Antropologie, sociologie, historie.* CEFRES: Praha, 1995.

Duffy, Christopher. *Fire and Stone: The Science of Fortress Warfare 1660-1860.* Edison (NJ): Castle Books, 2006.

Duffy, Christopher. *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660.* London a New York: Routledge, 1996.

Duffy, Christopher. *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789: Siege Warfare Volume II.* London, Boston, Melbourne a Henley: Routledge a Kegan Paul, 1985.

Foucault, Michel. „Different Spaces“. In: *Aesthetics, Method and Epistemology, Essential Works of Foucault 1954-1984 Volume II*, ed. James B. Faubion, 175-185. New York: The New York Press, 1998.

Johnson, Peter. „Unravelling Foucault's 'different spaces'“. *History of the Human Sciences* 19 (2006): 75-90.

Kuch-Breburda, Miloslav a Kupka, Vladimír. *Pevnost Olomouc.* Dvůr Králové nad Labem: Fortprint, 2003.

Kupka, Vladimír. *Pevnost Praha.* Dvůr Králové nad Labem: Fortprint, 2006.

Kupka, Vladimír. *Pražská opevnění.* Praha: Libri, 1996.

Kupka, Vladimír. *Stavitelé, obránci a dobyvatelé pevností.* Praha: Libri, 2005.

Kupka, Vladimír a Čtverák, Vladimír a Durdík, Tomáš a Lutovský, Michal a Stehlík, Eduard. *Pevnosti a opevnění v Čechách, na Moravě a ve Slezsku.* Praha: Libri, 2006.

Kupka, Vladimír. „Přehledná bibliografie článků a literatury o opevněních, vydaných v ČSR, Protektorátu Čechy a Morava, ČSSR, ČSFR a ČR od roku 1918“. Staženo 5. 3. 2011. <http://www.pevnosti.cz/bibliografie.html>.

Langins, Janis. *Conserving the Enlightenment: French Military Engineering from Vauban to the Revolution.* Cambridge, Massachusetts a London: The MIT Press, 2004.

Líbalová, Jarmila. *Asanační plán Jaroměře II – Josefova – Rozbor fortifikačního systému pevnosti Josefov.* Praha, Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů v Praze, 1960. Strojopis uložený v Městském muzeu Jaroměř.

Mertlík, Pavel. „Generál Querlonde – stavitel Josefova“. In: *Ročenka knihovny a muzea v Jaroměři I.*, 40-46.: Jaroměř, 1996.

Mertlíková, Olga a Mertlík, Pavel. „Obranný systém pevnosti Josefov“. In: *Jaroměřský zpravodaj*, 10-29: Jaroměř, 1981.

Mertlíková, Olga. „Příspěvek k historii minových chodeb v Josefově“. In: *Ročenka knihovny a muzea v Jaroměři I.*, 54-59: Jaroměř, 1996.

Muller, John. *The attack and defence of fortified places. In three parts. Containing I. The operations of an attack, from the beginning to the end. II. The defence of every part of a fortification. III. A treatise on mines. For the use of the Royal Military*

Academy, at Woolwich. By John Muller, professor of fortification and artillery, and Military preceptor to His Royal Highness William, Duke of Gloucester. The fourth edition; corrected, and very much enlarged, by Issac Landmann, F.A.S. professor of fortification and artillery of the Royal Military Academy. To which are added, Belidor's new method of mining and De la Valliere's treatise on countermines. London, MDCCXCI. [1791]. Eighteenth Century Collections Online. Gale. Cengage Learning EMEA Trial. 9 Oct. 2010

<<http://find.galegroup.com/ecco/infomark.do?>

&contentSet=ECCOArticles&type=multipage&tabID=T001&prodId=ECCO&docId=CB3330354738&source=gale&userGroupName=tlemea_eccoi&version=1.0&docLevel=FASCI MILE>.

Gale Document Number: CB3330354738.

Muller, John. *A treatise containing the elementary part of fortification, regular and irregular. With remarks on the constructions of the most celebrated authors, particularly of Marshal De Vauban and Baron Coehorn, in which the perfection and imperfection of their several works are considered. For the use of the Royal Academy of Artillery at Woolwich. Illustrated with thirty-four copper plates. The fifth edition.* By John Muller, professor of artillery and fortification. London, M,DCC,XCIX. [1799]. Eighteenth Century Collections Online. Gale. Cengage Learning EMEA Trial. 9 Oct. 2010

<<http://find.galegroup.com/ecco/infomark.do?>

&contentSet=ECCOArticles&type=multipage&tabID=T001&prodId=ECCO&docId=CB3327159223&source=gale&userGroupName=tlemea_eccoi&version=1.0&docLevel=FASCI MILE>.

Gale Document Number: CB3327159223.

Ostwald, Jamel. *Vauban Under Siege: Engineering Efficiency and Martial Vigor in the War of the Spanish Succession.* Leiden a Boston: Brill, 2007.

Romaňák, Andrej. *Pevnost Terežín a její místo v dějinách fortifikačního stavitelství.* Ústí nad Labem: Severočeské nakladatelství, 1972.

Romaňák, Andrej. *Pevnost Terežín.* Dvůr Králové nad Labem: Fortprint, 1994.

Internetové zdroje

Bastion 4 – pevnost Josefov (<http://www.bastion4.cz/>)

Biskupství královehradecké (<http://www.diecezchk.cz>)

Coreso, spol. s.r.o. (<http://www.coreso.cz>)

Domov Terežín (<http://www.domovterezin.cz>)

Evropský sociální fond v ČR (<http://www.esfcr.cz>)

Fondy Evropské Unie (<http://www.strukturalni-fondy.cz>)

Informační portál města Jaroměře (<http://www.jaromer-josefov.cz/>)

Klub vojenské historie Josefov – pevnostní dělostřelecká rota (<http://josefov.1866.cz/>)

Město Terežín (<http://www.terezin.cz>)

Ministerstvo kultury ČR (<http://www.mkcr.cz>)

Muzeum pevnosti Olomouc (<http://www.pevnostolomouc.cz>)

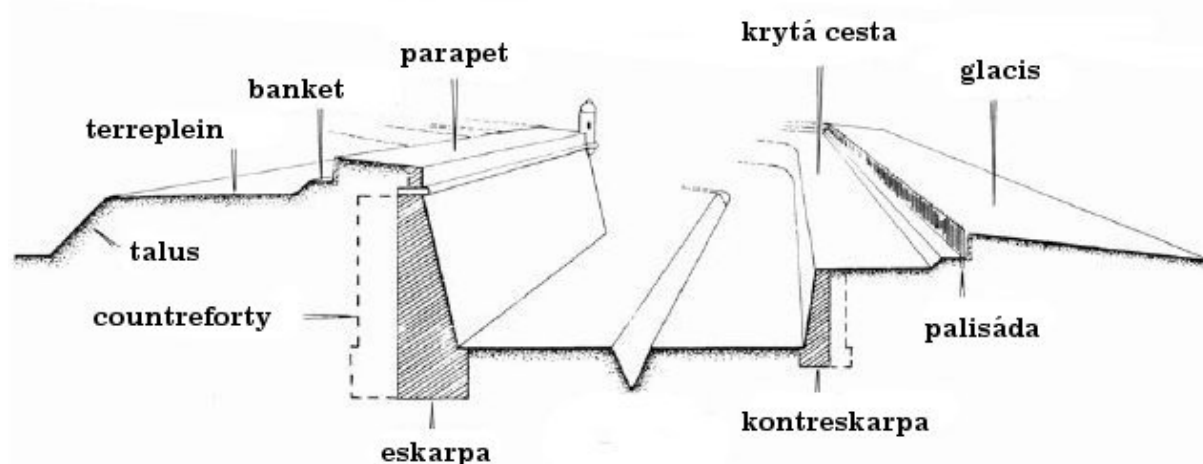
Ochránci památek pevnosti Josefov - Ravelin No. XIV (<http://www.josefov.com>)

Onderzoeksgroep Stedelijkheid en Architectuur, Katholieke Universiteit Leuven (<http://www.asro.kuleuven.be>)

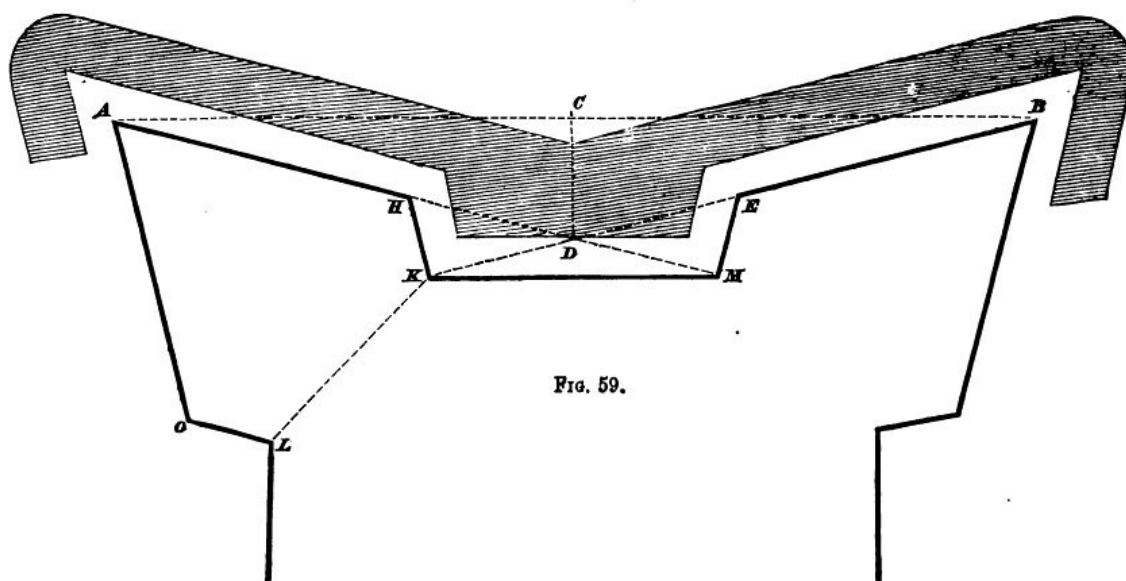
Ostrov naděje (<http://www.ostrovnadeje.eu>)

Pevnost Josefov (<http://pevnost.josefov.sweb.cz/>)
Pevnosti (<http://www.pevnosti.cz>)
Portál hlavního města Prahy (<http://www.praha.eu>)
Ústecký kraj (<http://www.kr-ustecky.cz>)

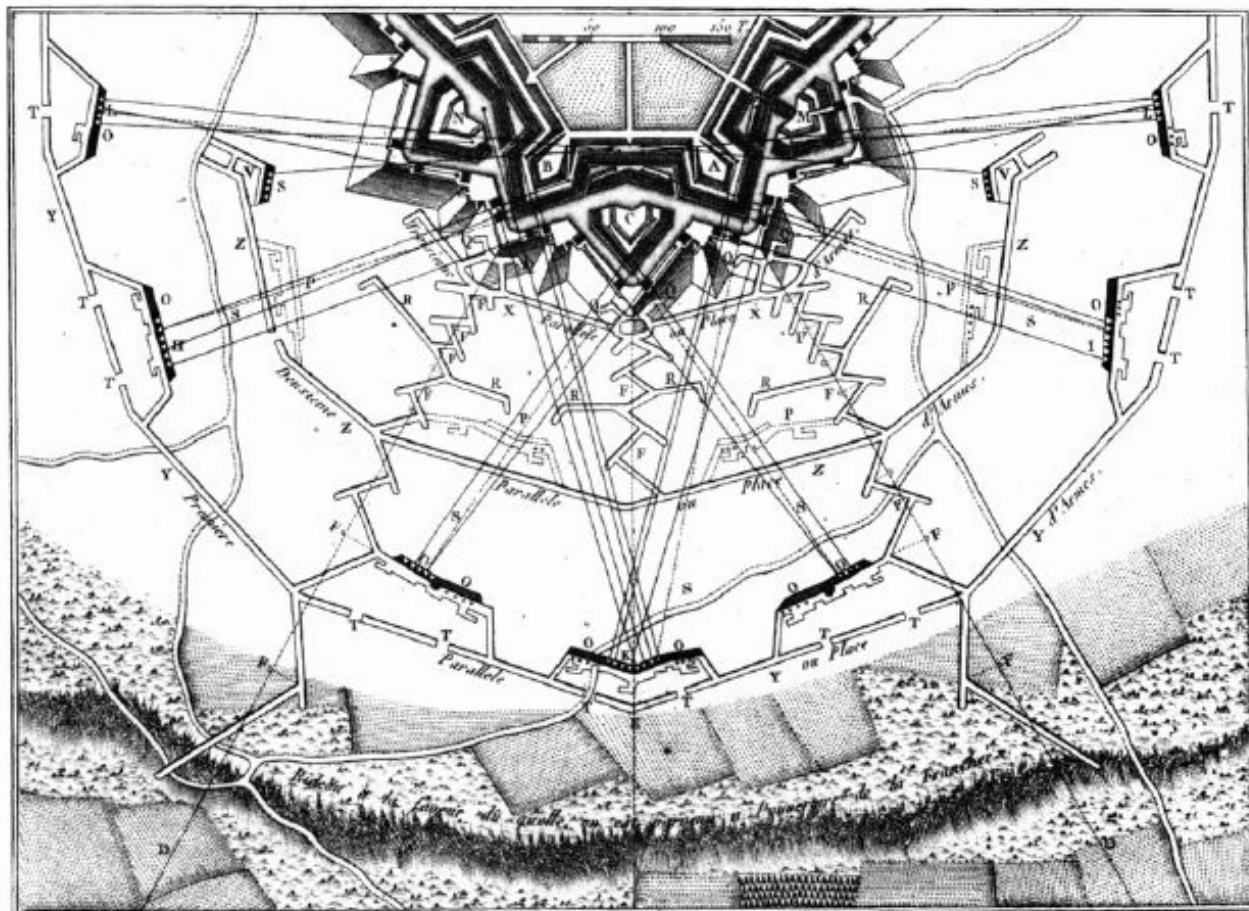
Mapová a plánová příloha 1

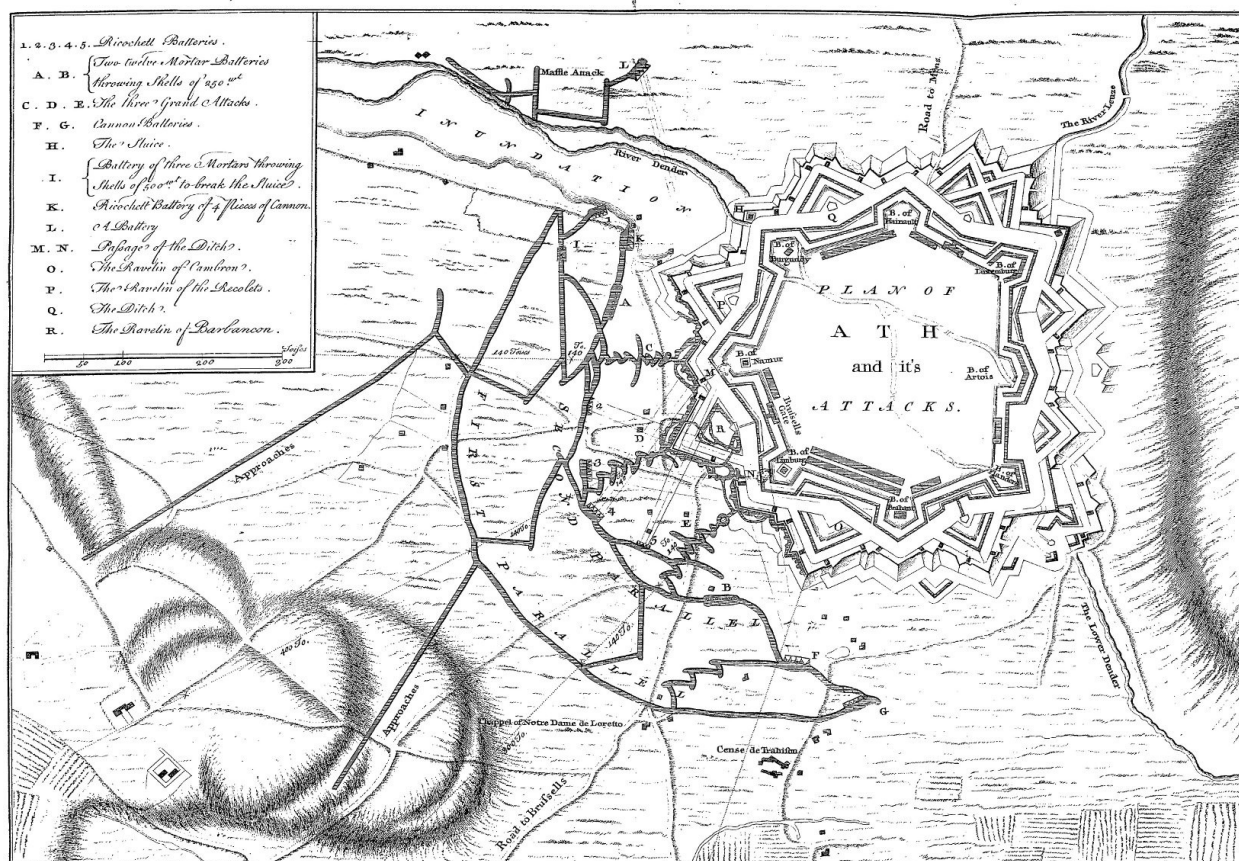
Nahoře: základní názvosloví a řez bastionovou frontou, osvětlující tento způsobem opevňování. Zdroj: Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great 1660-1789: Siege Warfare Volume II*, 2. Dole: základní geometrický půdorys bastionové fronty, vidíme dva bastiony spojené kurtinou, s hlavním příkopem. Zdroj: Auguste Frédéric Lendy, *Elements of Fortification* (John Parker & Sons, Londýn: 1857), 148.

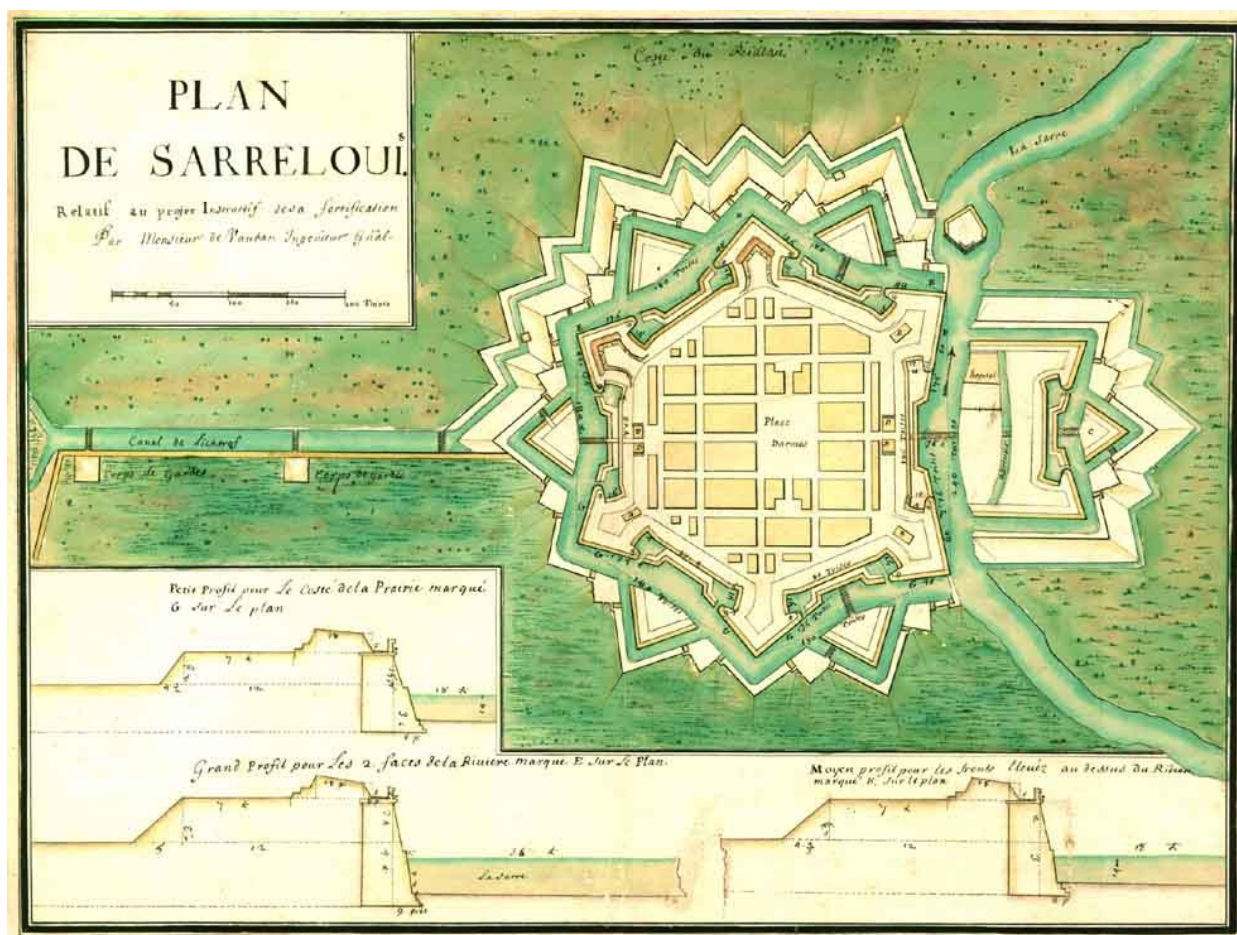

Mapová a plánová příloha 2

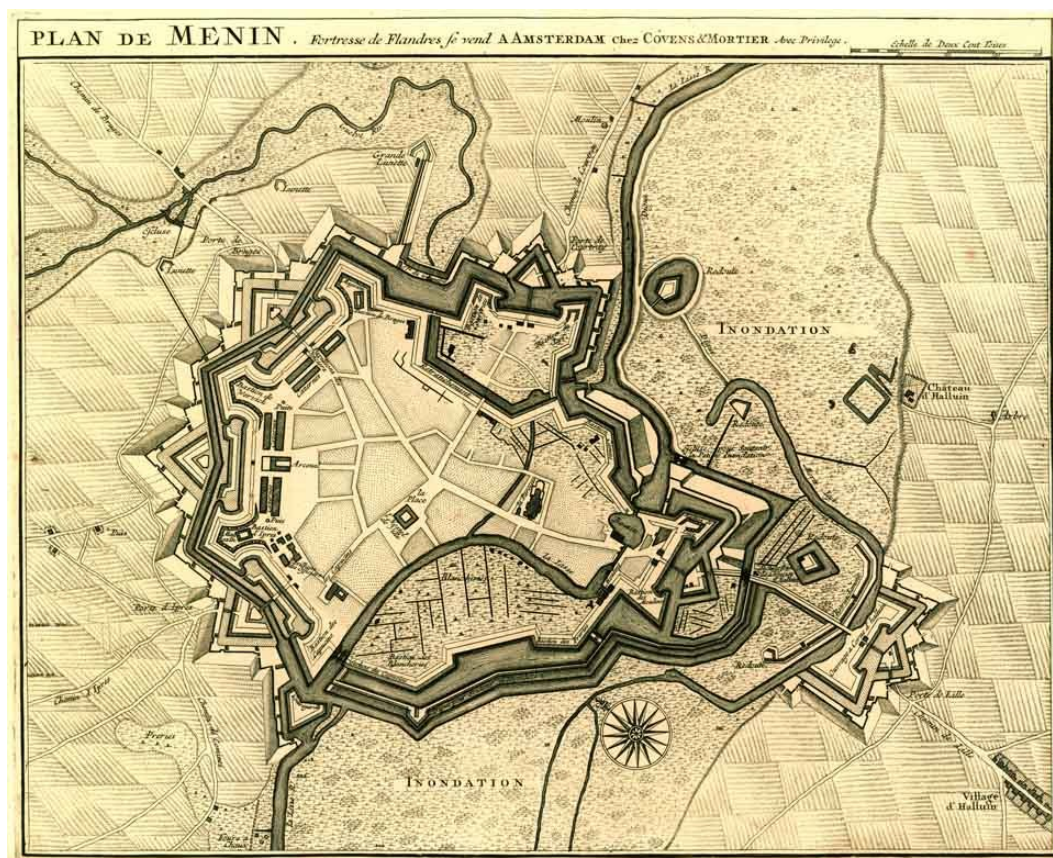

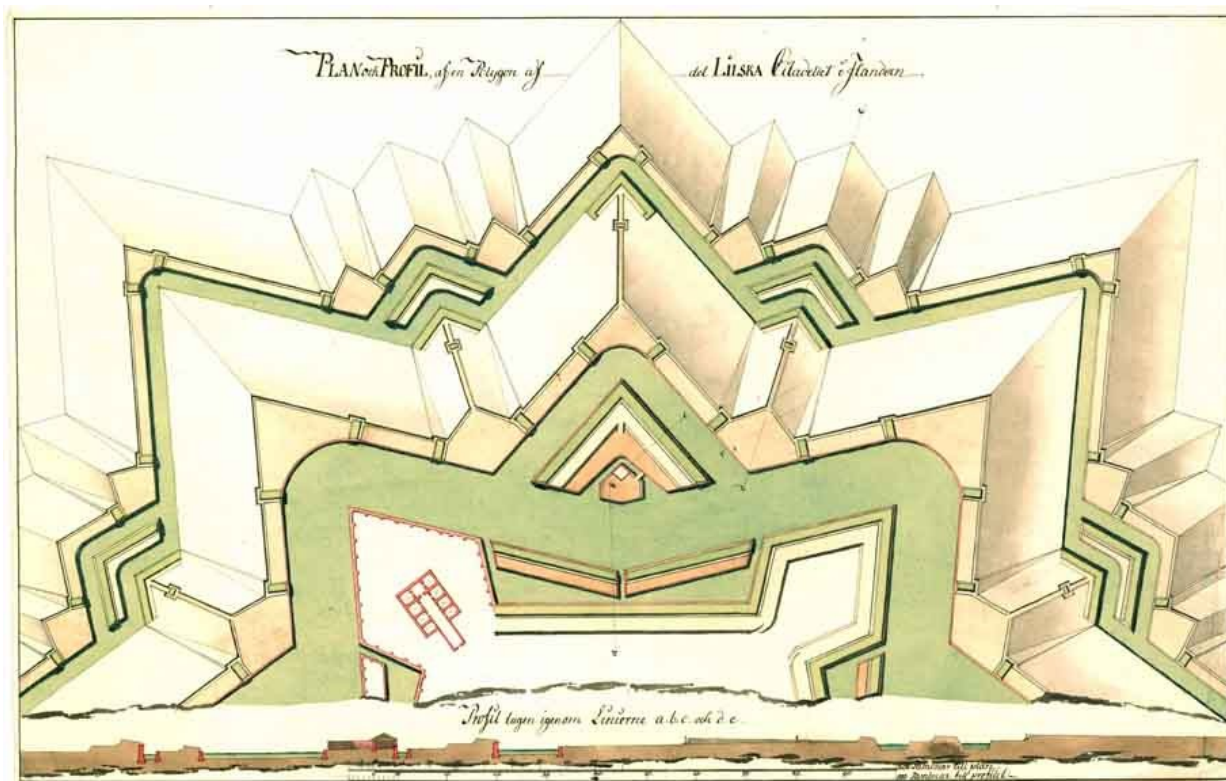
Vaubanův pravidelný útok v teorii a praxi. Nahore: schéma útoku, opírajícího se o tři paralely, zákopy, obklopující útočnou frontu, spojené klikatými útočnými zákopy – sapami. Na několika místech jsou zřízeny baterie, zacílené na jednotlivé pevnostní prvky. Za třetí paralelou jsou zbudovány zákopové kavalíry, s jejichž pomocí jsou obránci vytlačeni z kryté cesty a následně je možné začít útok na hlavní obranné pásmo. Zdroj: Duffy, *The Fortress in the Age of Vauban and Frederick the Great*, 11. Dole: schéma Vaubanova útoku na pevnost Ath, který byl tak efektivní, že jak je patrné, nebylo potřeba ani zřídit třetí paralelu. Zdroj: Goulon, *Memoirs of monsieur Goulon being a Treatise on the Attack and Defence of a Place, To which is added a Journal of the Siege of Ath in the Year 1697* (C. Bathurst a A. Millan, Londýn: 1745), 145.

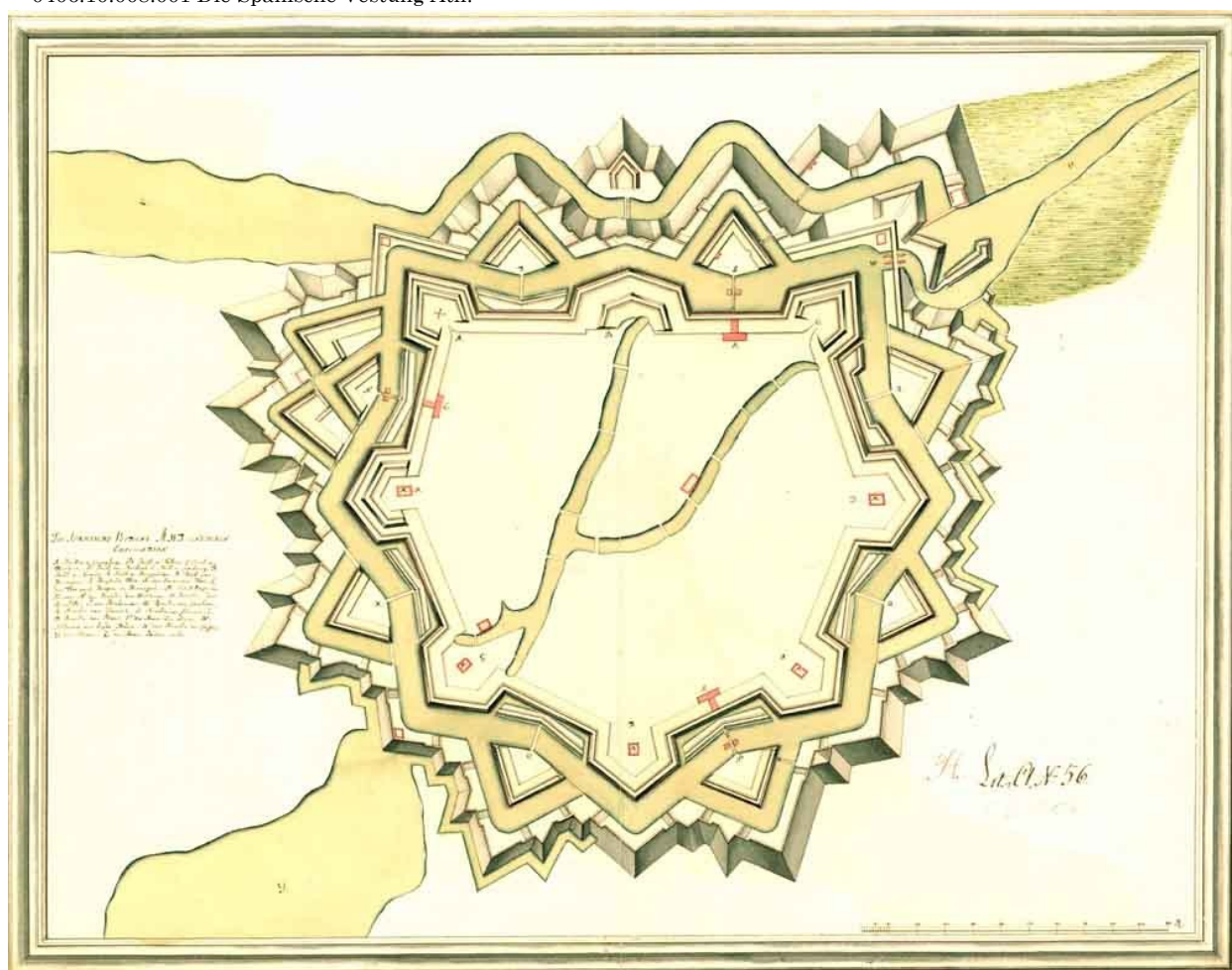

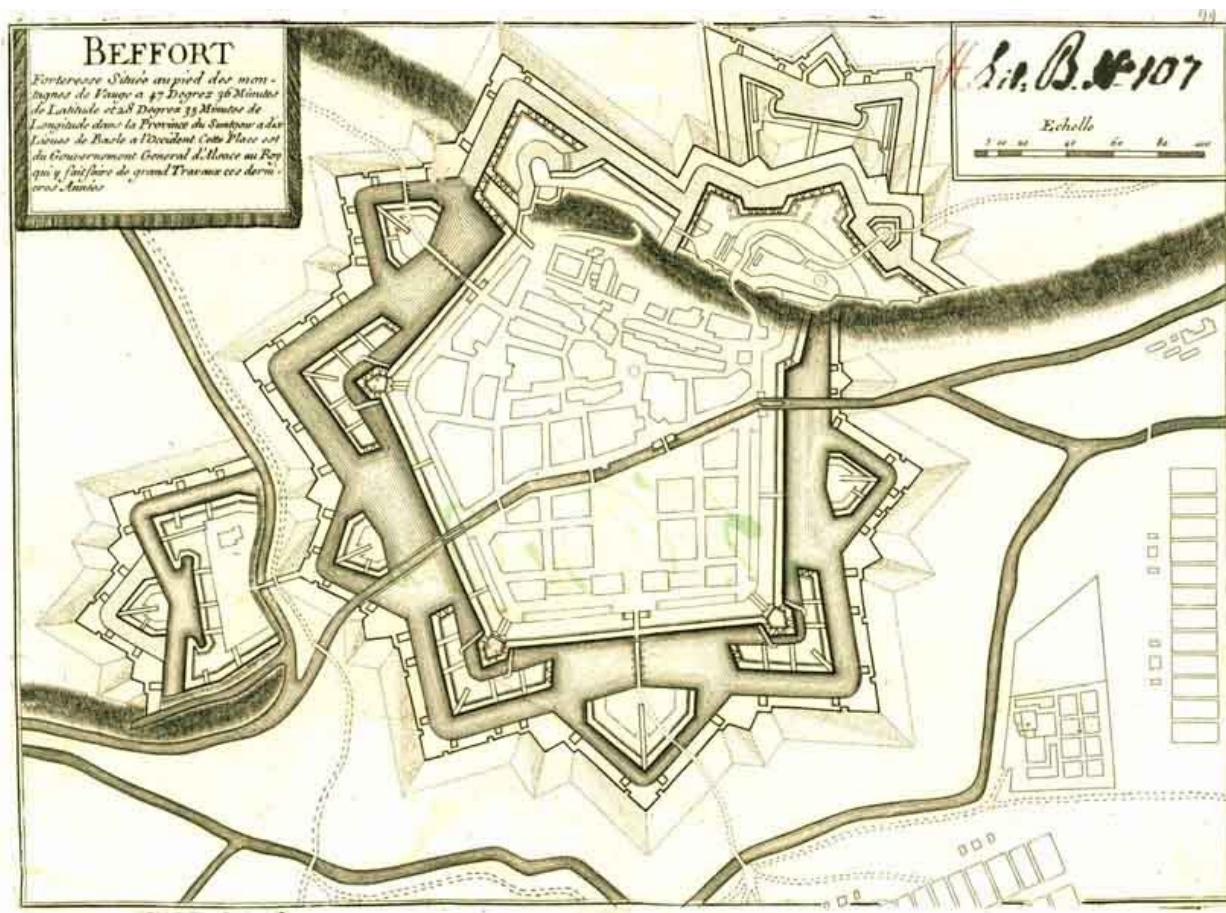
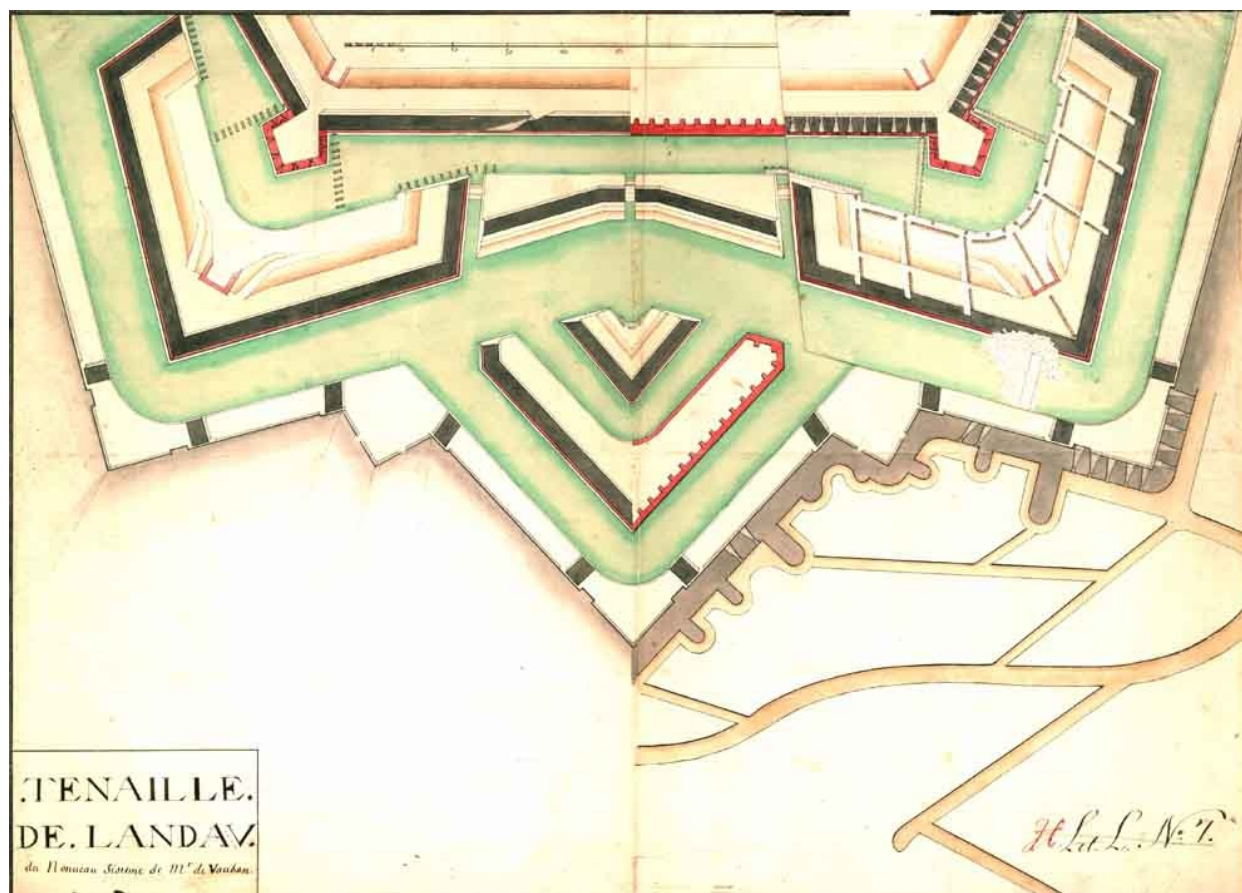
Vaubanův První systém – **Nahore:** pevnost Sarrelouis, příklad Vaubanova Prvního systému. Bastiony s orillony, některé vybaveny kavalírem, před kurtinu předsazené kleště a menší raveliny bez reduitu nebo retranchementu, krytá cesta opatřená jednoduchými shromaždišti bez lunet nebo blockhausů a traverzami. Na pravém břehu řeky je vysunuta rohová hradba s kleštěmi, ravelinem a krytou cestou. **Dole:** profil. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:082:001 1 Saarlouis Plan de Sarrelouis Relatif au project Instructif de sa fortification Par Monsieur de Vauban Ingenieur Général. **Dole:** Pevnost Menin, jeden z příkladů, jak Vauban respektoval a vylepšoval stávající dispozice a přizpůsoboval se terénu. Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Belgien, 0406:10:055:005 1708 Plan de Menin.

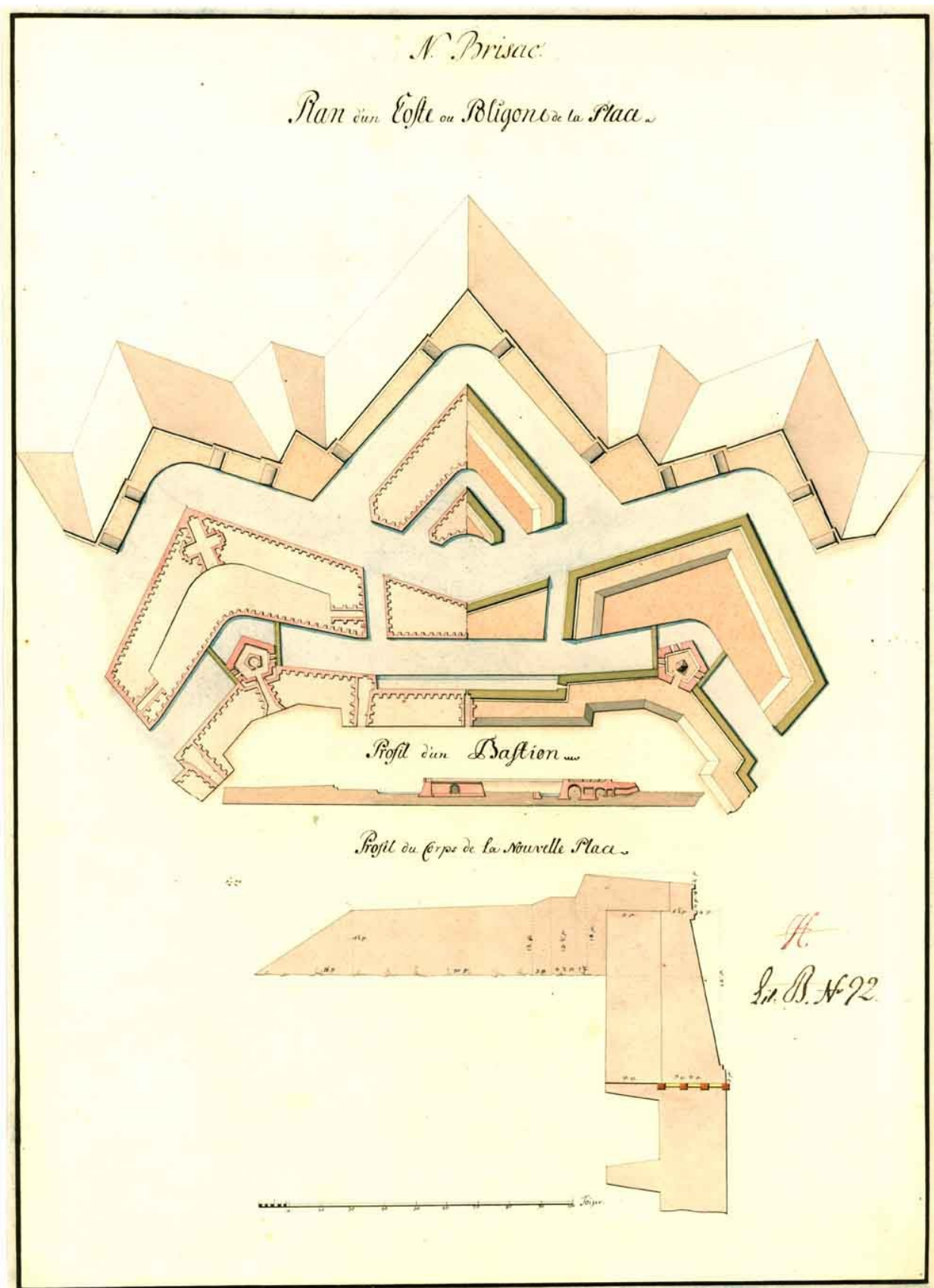

Vaubanův První systém – Nahore: příklad jedné z netypických a velmi silných dispozic podle Vaubanova prvního systému, citadela pevnosti Lille. Vidíme zde atypické zesilující prvky jako dvojitou krytou cestu s dvěma glacisy a lunety, vysunuté v příkopu druhé kryté cesty ve směru kapitál shromaždišť na první kryté cestě. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Belgien, 0406:10:049:008 Plan och Profil af en Polygon af det Lilska Citadellet i Flandern. (Lille). Dole: v textu diskutovaná pevnost Ath, další příklad toho, jak Vauban své pevnostní dispozice důsledně přizpůsoboval terénu. Vidíme zde mnoho různých prvků, mezi méně typické patří ravelin s tenaillony, nebo kontrgarda, včleněná do kryté cesty. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Belgien, 0406:10:008:001 Die Spanische Vestung Ath.

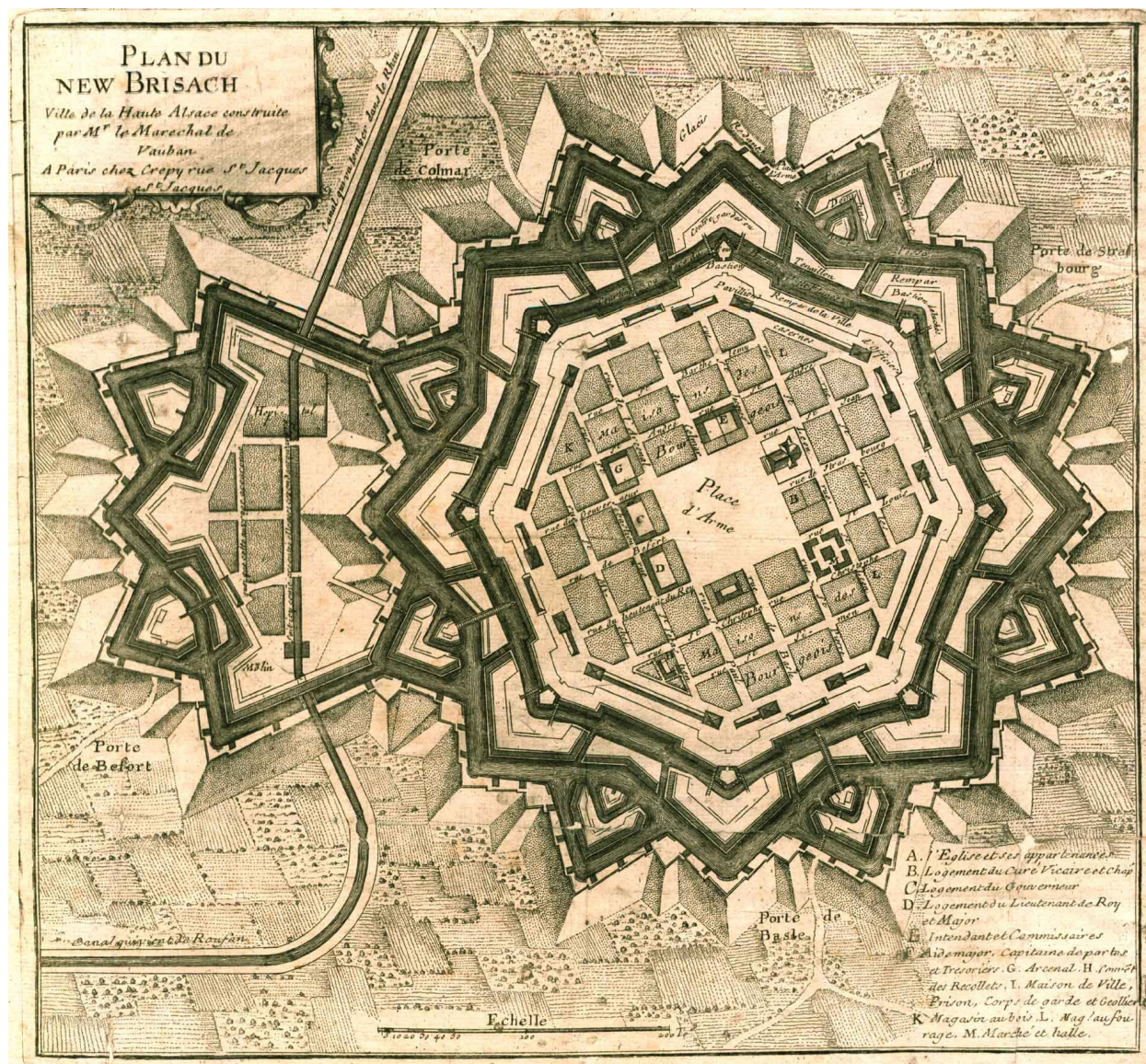

Vaubanův Druhý systém - nahore: Dispoziční plán bastionové fronty Vaubanova pevnosti Landau, kde jsou viditelné markanty Vaubanova Třetího systému. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:25:142:013 a Landau Tenaille de Landau du Nouveau Système de Mr de Vauban. Dole: Plán Vaubanem upravené pevnosti Belfort. Jižní a jihozápadní partie pevnosti byly Vaubanem upraveny podle jeho Druhého systému. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:009:002 Belfort Beffort Forteresse Située au pied des Montagnes de Vauze.

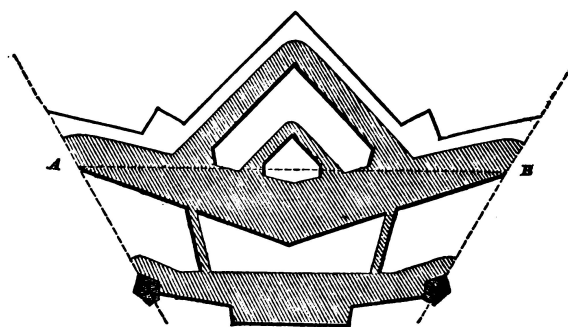

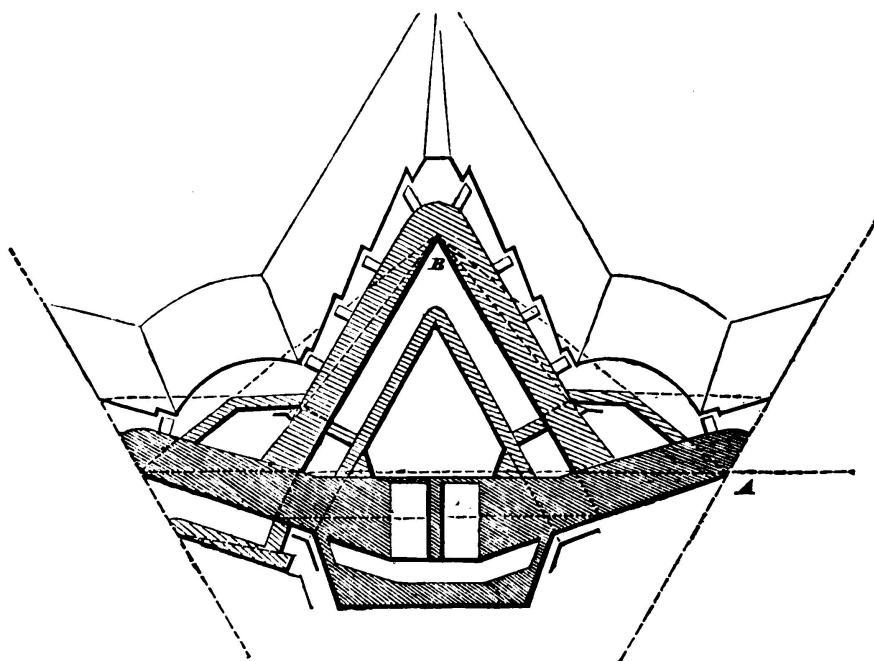
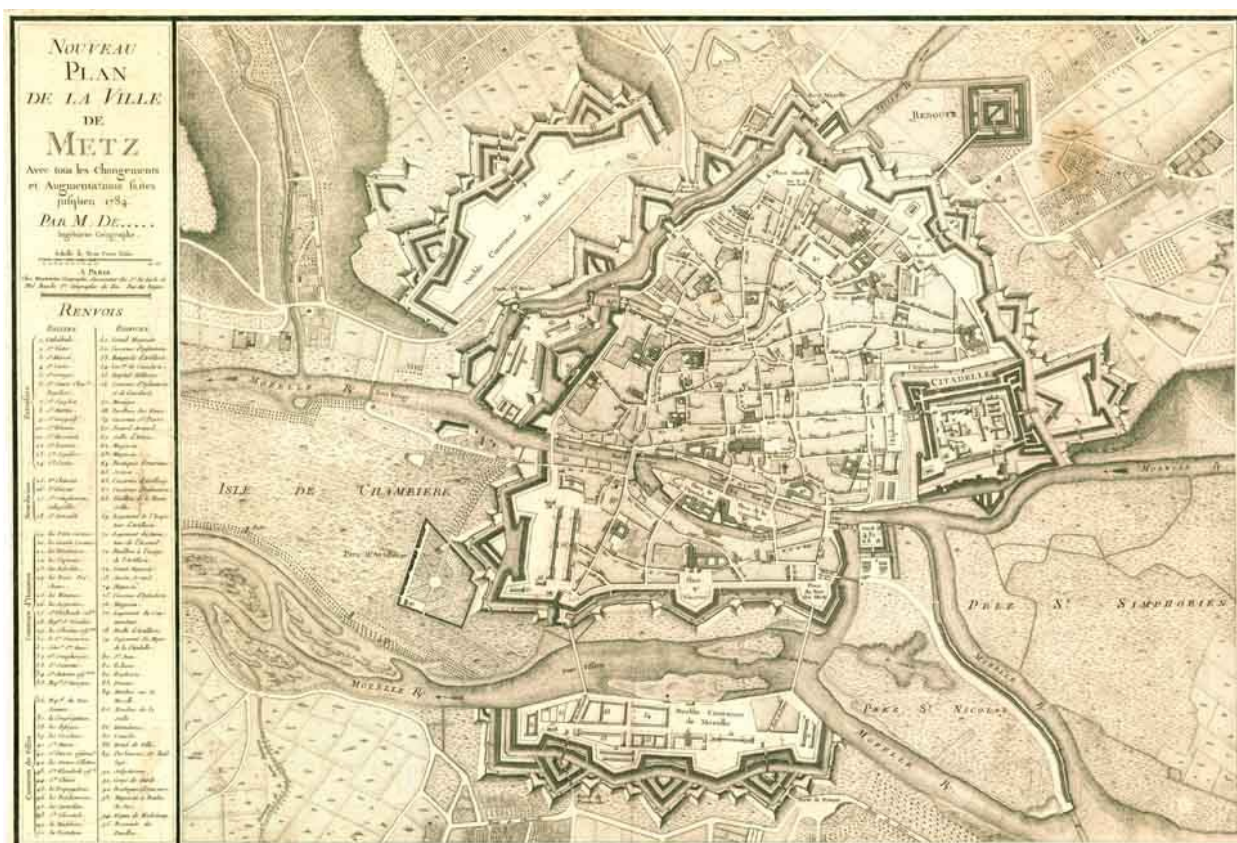
Vaubanův Třetí systém - dispoziční plán fronty v Neuf Brisach, nejpokročilejší z Vaubanových pevností. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:065:015:01 Neufbrisach N. Brisac, Plan d'un Cohte ou Bligone de la Place.

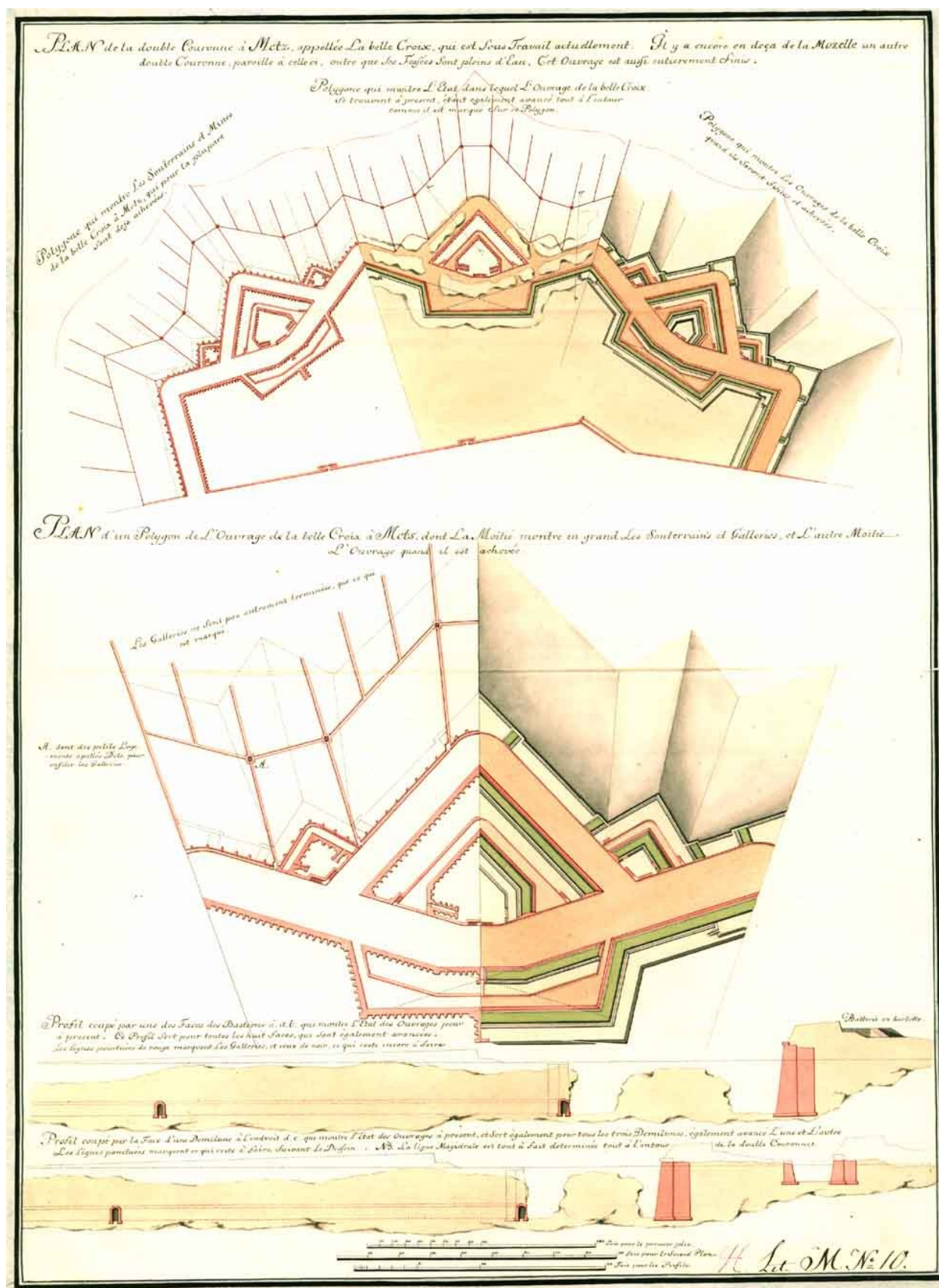
Vaubanův Třetí systém – nahore: dispozice Vaubanova pozdního díla, jediného příkladu jeho Třetího systému, pevnosti Neuf Brisach. Poté, co byla v roce 1697 podle ujednání Ríjswijcké smlouvy Francie přišla o rýnskou pevnost Breisach, Ludvík XIV nařídil Vaubanovi vyprojektovat v dosahu Rýna nové opevněné město. Je zde jasně viditelná dispozice Vaubanova Třetího systému s hlavní enceinte lomené kurtiny s bastionovou věží, středním pásmem s detašovanými bastiony a kleštemi a raveliny s reduity. Korunní hradba, která nebyla vybudována měla sloužit na ochranu kanálu, přivádějící vodu z Rýna do hlavního příkopu. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:065:003 Neufbrisach Plan du new Brisach, Ville de la Haute Alsace construite par Mr Le Marechal de Vauban.

Vpravo: schematický půdorys bastionové fronty podle Vaubanova Třetího systému. Zdroj: Auguste Frédéric Lendy, *Elements of Fortification* (John Parker & Sons, Londýn: 1857), 146.

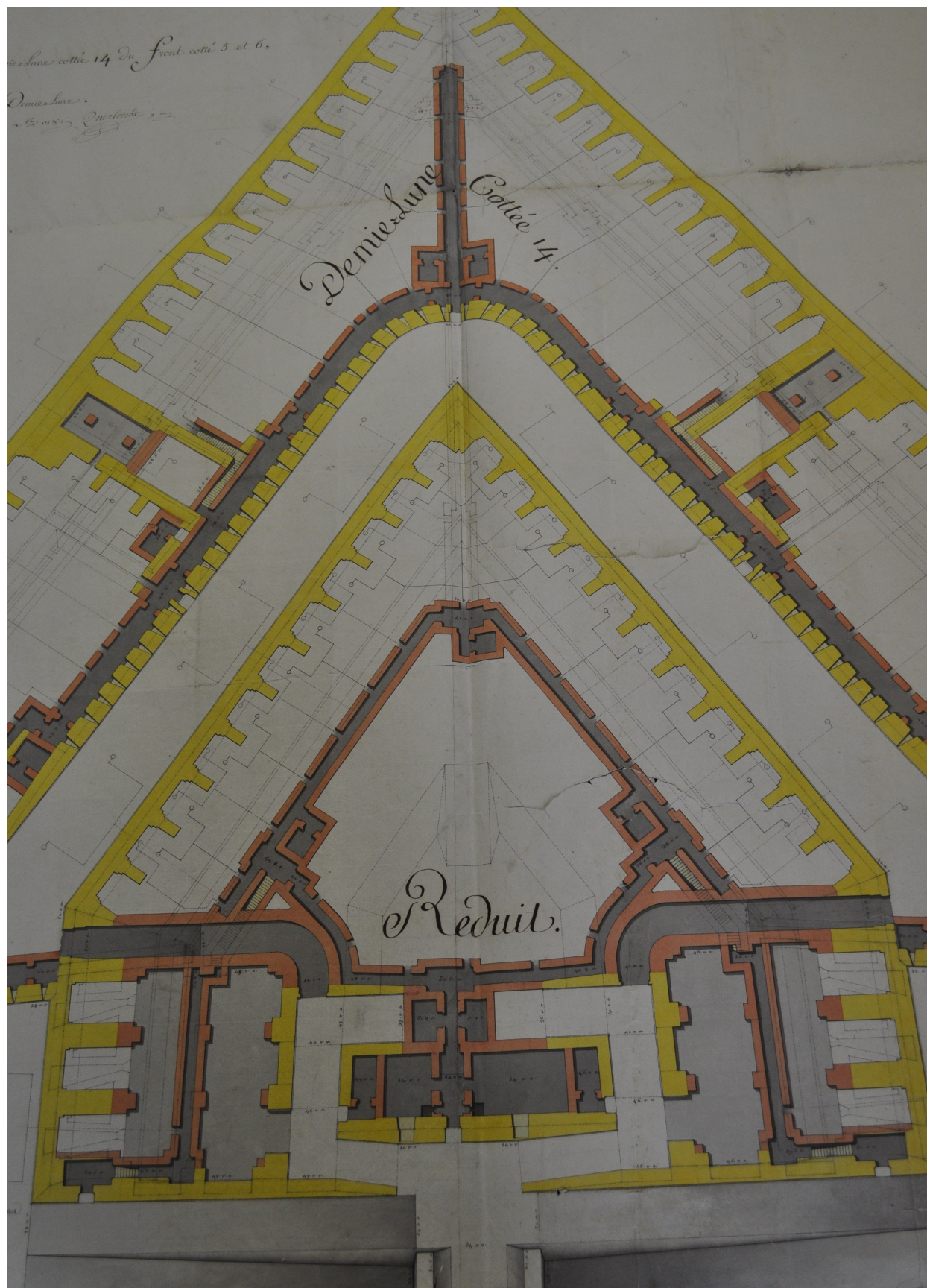

Louis de Cormontaigne - nahore: plán pevnosti Mety, s viditelnými Cormontaigneovými dvojítymi korunními hradbami Moselle (dole) a Bellecroix (nahore), z nichž se dá jasně dovodit jeho koncepce. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:055:007 1784 Metz Nouveau Plan de la Ville de Metz Avec tous les Changements et Augmentations faitesjusq_uen 1784. Dole: Schematické zázornění bastionové fronty podle Louise de Cormontaigne. Zřetelně vidíme hlavní markanty jeho systému, viz text. Zdroj: Auguste Frédéric Lendy, *Elements of Fortification* (John Parker & Sons, Londýn: 1857), 148.

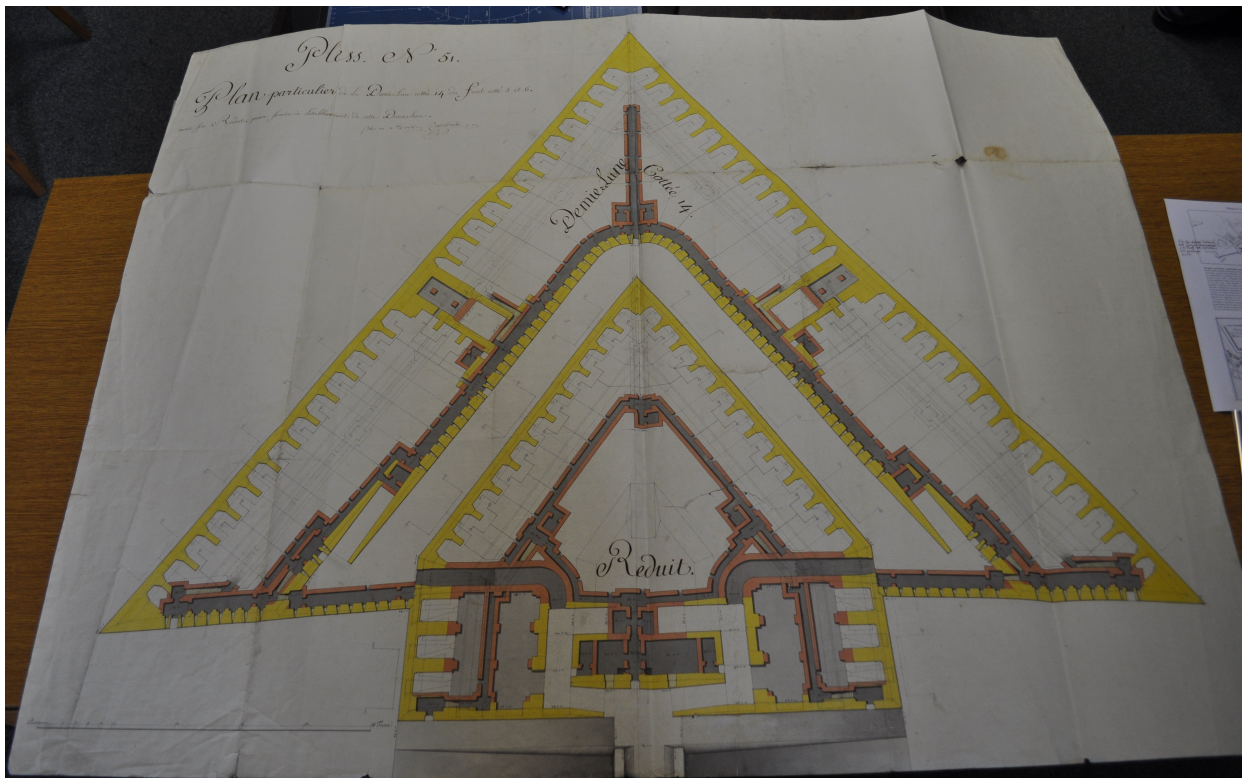
Louis de Cormontaigne - podrobný pracovní dispoziční plán koncepce Cormontaigneovy dvojité korunní hradby Bellecroix v pevnosti Mety společně se schematickým nákresem bastionové fronty podle Cormontaigneova systému. Za povšimnutí stojí například velmi omezený protiminový systém ve srovnání s Querlondovou koncepcí. Cormontaigneova koncepce je jedna ze tří přímých inspirací koncepce pevnosti Josefov. Zdroj: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Frankrike, 0406:13:055:009 Metz Plan de la double Couronne á Metz, appellée La belle Croix, qui est sous Travailactuellement.

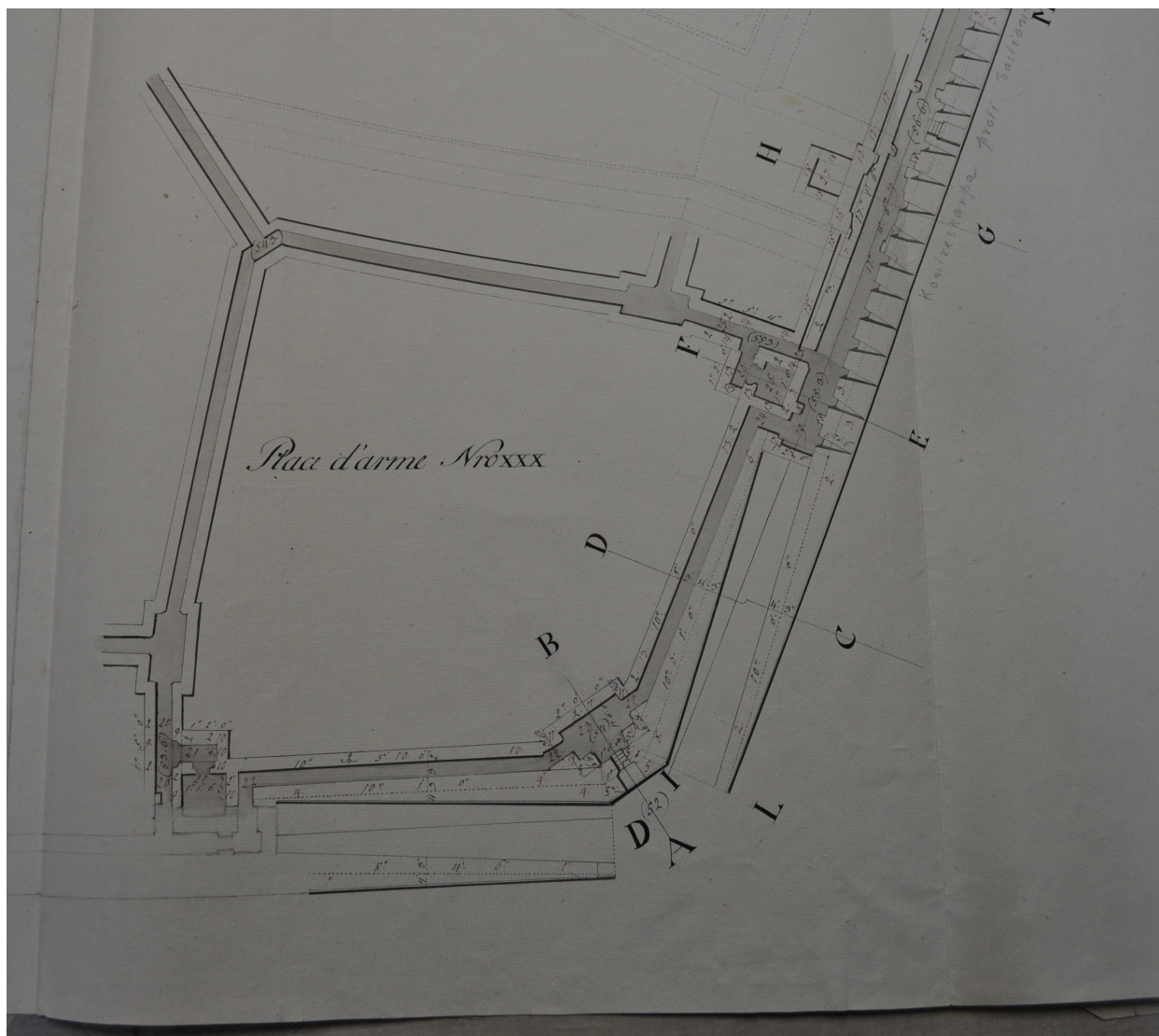
VHÚ, Sběrka plánů pevnosti Josefov a jiných vojenských objektů v Josefově a okolí 1780-1937, I-B-12, Ravelin 14 – Demie Lune Cotee 14 – půdorys. Kvalitní původní plán prostoru partie Ravelinu XIV s reduitem, kde se v Josefově odehrávají záchranné a rekonstrukční práce. Vidíme zřetelně například výrazné z odolnění objektu pomocí coupure v lících, nebo připravenou galerii pro demoliční minu ve špičce. Tento plán je jeden z nemnoha, týkajících se ravelinů, signovaný přímo generálem Querlondem.

De cette Demie Lune.
Plan n. 12. 1787. Querlonde g. m.

Mapová a plánová příloha 12

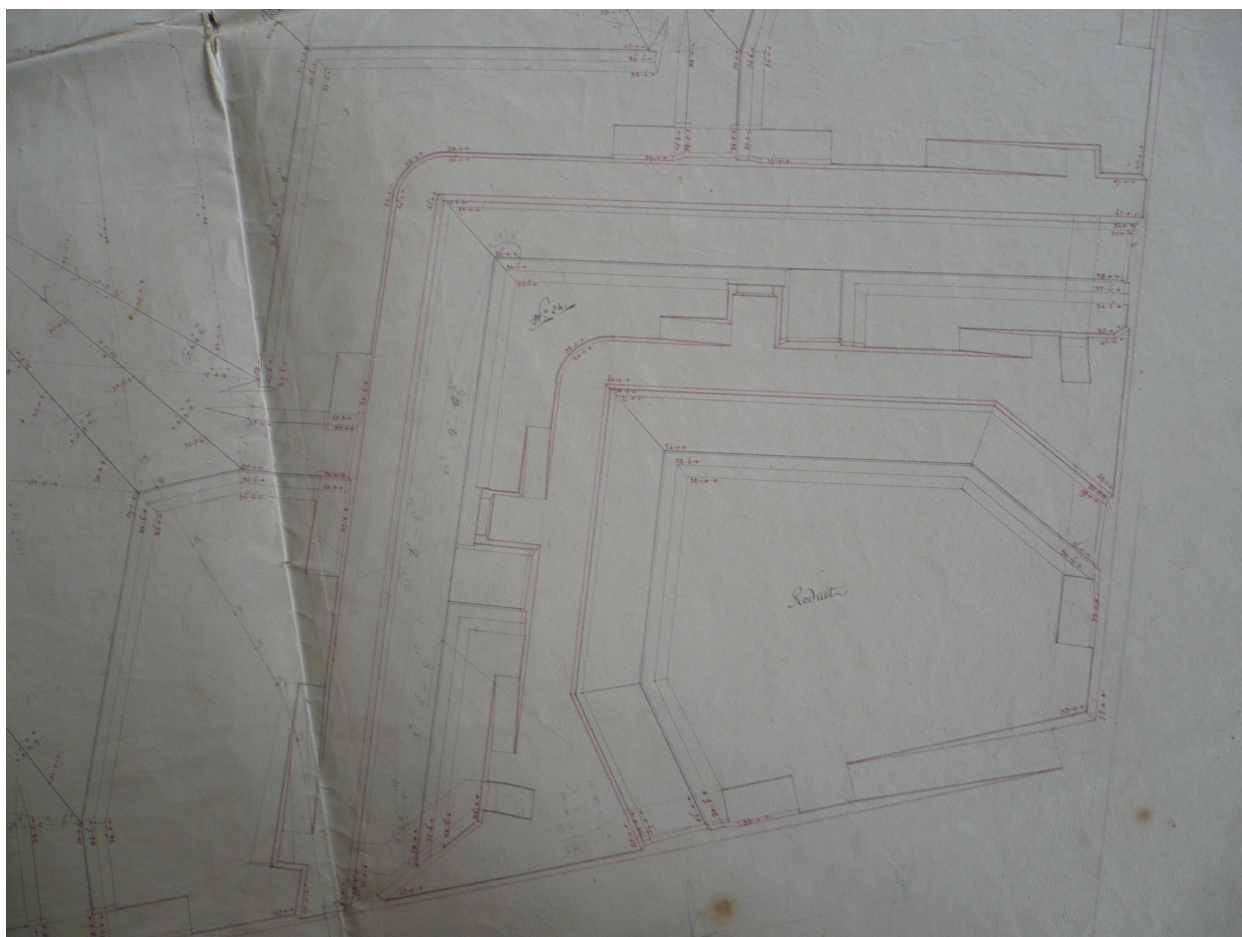
VHÚ Praha, Sběrka plánů pevnosti Josefov a jiných vojenských objektů v Josefově a okolí 1780-1937, I-B-12, Ravelin 14 (Demie Lune Cotée 14) – půdorys, celkový pohled na plán. Dole tamtéž, I-D-7, Shromaždiště XXX, půdorys. Shromaždiště XXX je místo, kde začaly záchranné a rekonstrukční práce. Zde vidíme základní profil podzemních chodeb a vpravo začátek hlavní galerie před levým lícem Bastionu I.

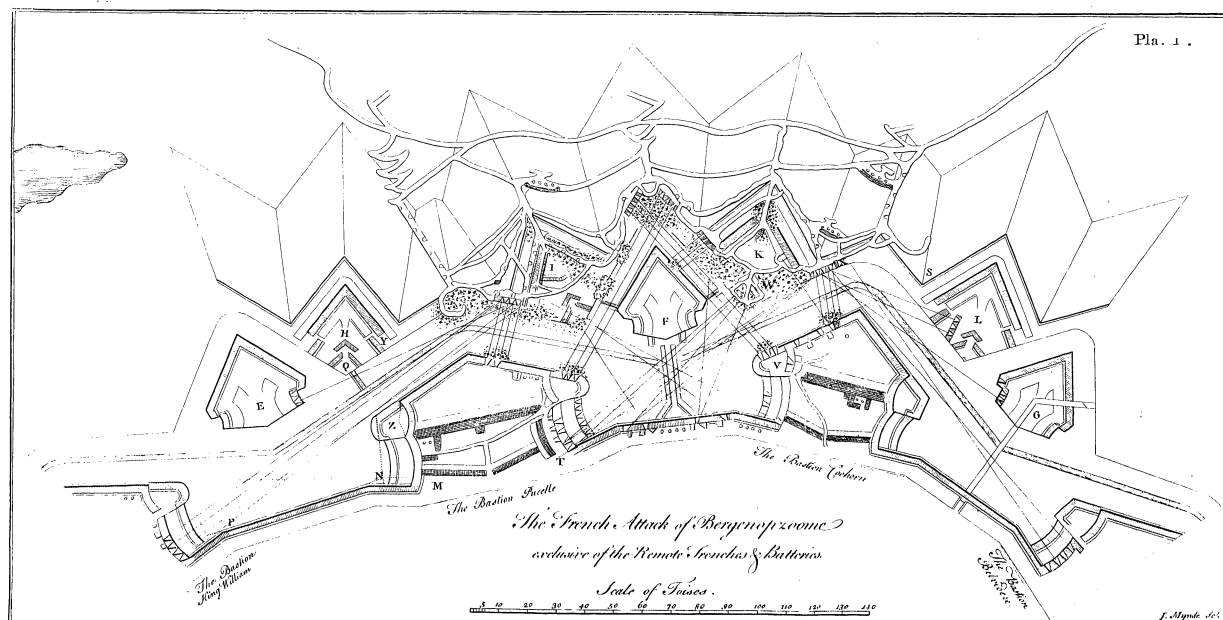
Mapová a plánová příloha 13

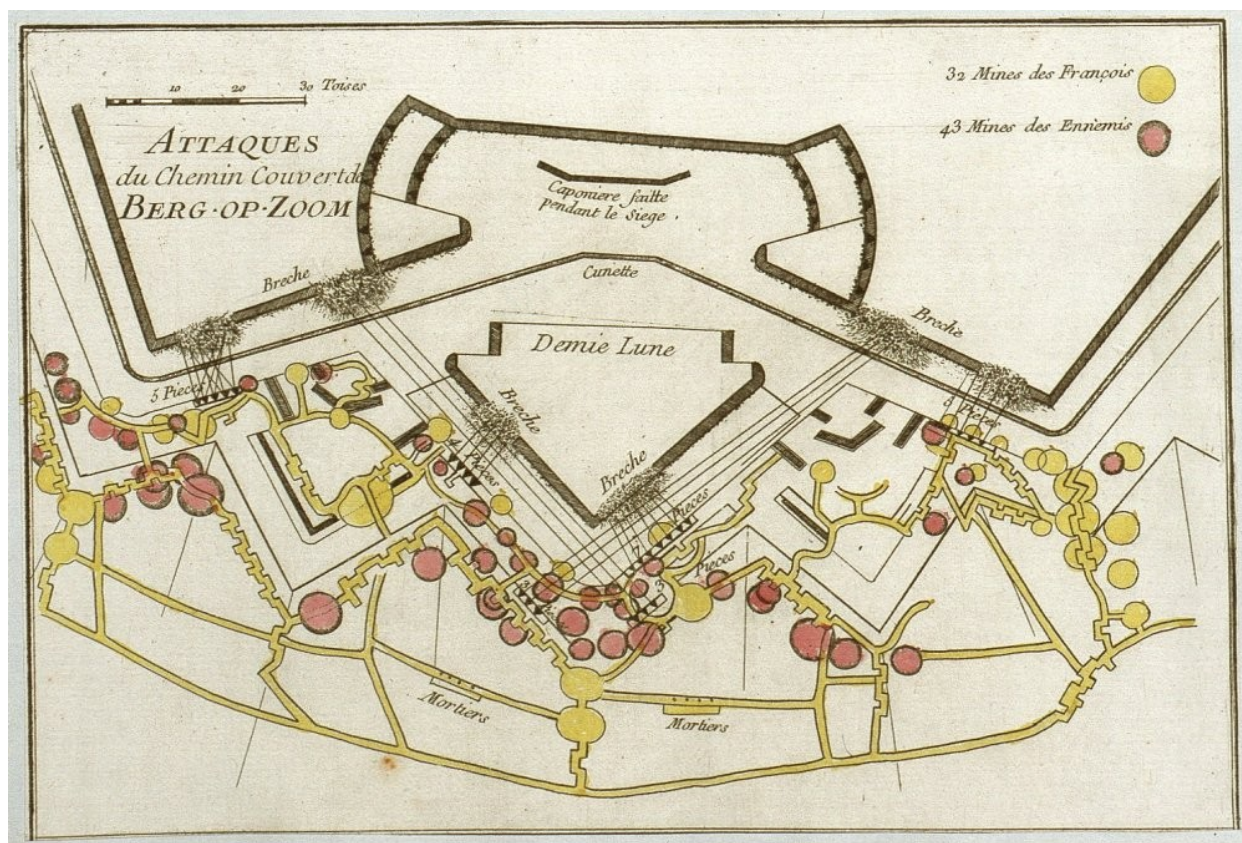
Nahore: VHÚ Praha, Sbírka plánů pevnosti Josefov a jiných vojenských objektů v Josefově a okolí 1780-1937, III-1-19, Celkové plány pevnosti Josefov a jejího nejbližšího okolí se zakreslením vojenských i civilních budov. Plán z roku 1851, zachycující znovu ve výzkumu podrobně zkoumanou pasáž kolem Ravelinu XIV. Obdržet kvalitní celkové inženýrské dispoziční plány pevnosti Josefov je vcelku dosti obtížné, velké plány III-1-30-33 jsou ve formě velkých rolí, s nimiž se velmi obtížně manipuluje při digitalizaci. Plány z vídeňského Kriegsarchivu nebyly opatřeny pro účely této práce kvůli ekonomickým důvodům. Dole: plán zachycující velké Shromaždiště XXIV s lunetou a retranchmentem, jeden z inovativních Querlondových prvků a těžiště obrany kryté cesty. SOKA Náchod, Archiv Města Josefov, Sbírka plánů pevnosti Josefov, III-1-75., cca 80. léta 18. století, nedatováno.

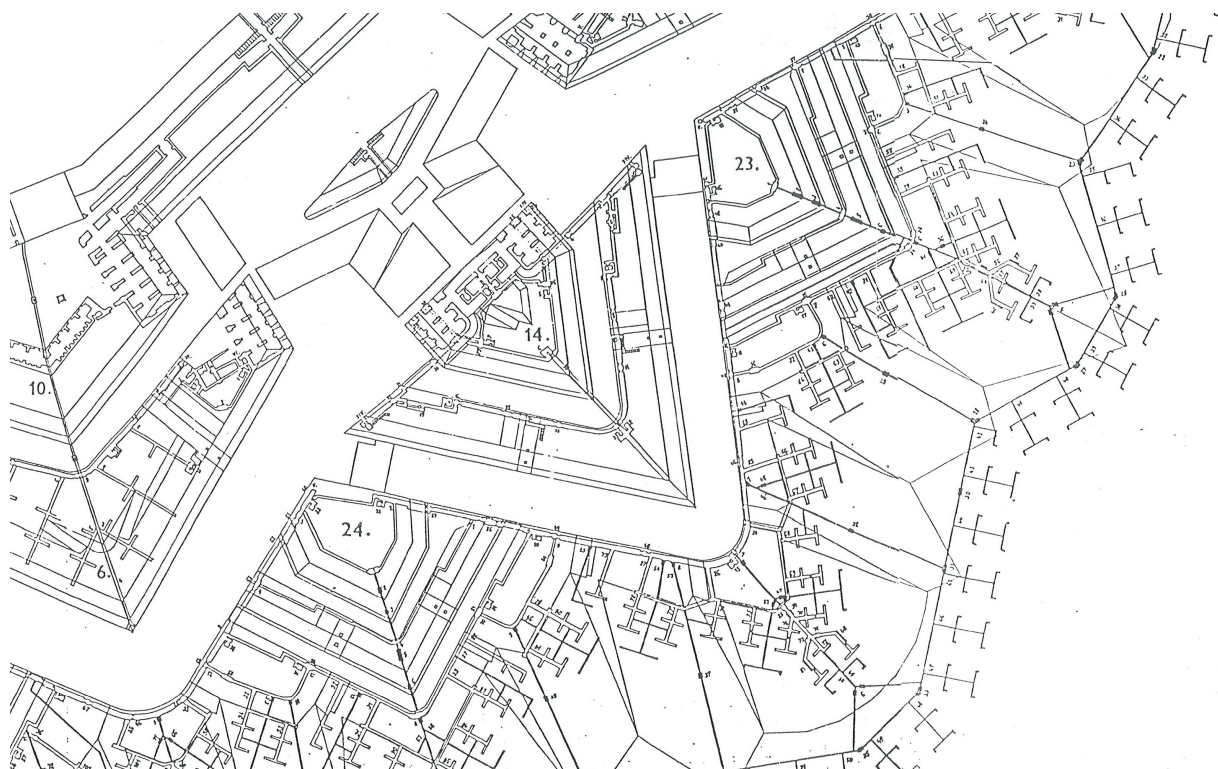
Mapová a plánová příloha 14

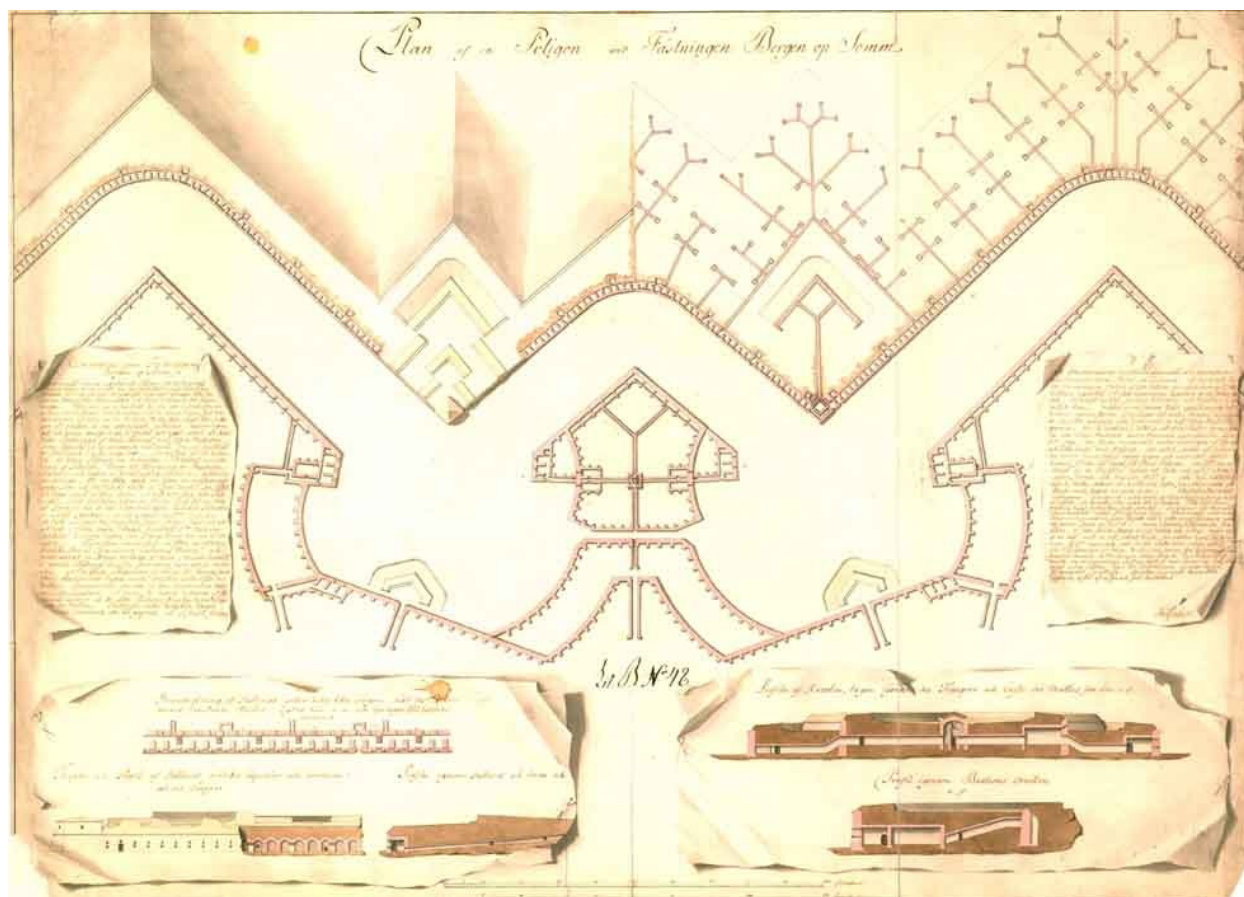
Bergen-op-Zoom - ojedinělá analogie obléhání pevnosti Josefov – pokus kriticky zhodnotit absolutizované pojmy, které místní aktéři přisuzují pevnosti, vnímané jako symbol nesoucí významy nedobytnosti, dokonalosti a nejpokročilejší koncepce, nutně musí zahrnout jejich posouzení. Problémem je, že v 18. století existuje snad jen jedno obléhání, které by se soustředilo na podobně silnou pevnost, disponující permanentním protiminovým systémem a mimořádně odolnou krytou cestou, jako v případě Josefova. Během Války o rakouské dědictví byla tato nizozemská pevnost obležena francouzskými vojsky pod velením Ulricha Frédéric Woldemara, hraběte de Lowendal. Obléhání trvalo od 14. července do 18. září, bylo velmi složité a frustrující a pevnost nakonec padla víceméně náhodou díky výrazné lehkomyšlnosti posádky. Můžeme zde vidět analogii, potvrzující zřejmě vysokou odolnost josefovské Querlondovy dispozice, která se opírala o stejné hlavní prvky jako Bergen-op-Zoom, projektovaný baronem Menno van Coehoornem (1641-1704), jedním z nejvýznamnějších vojenských inženýrů raného novověku. Těmito prvky jsou a) rozsáhlý permanentní protiminový systém a b) odolná dispozice kryté cesty, opatřené v zasunutých shromaždištích lunetami s retranchementem a blockhausem (kryjícím vstup do hlavní galerie). Dole: inženýrský plán boje o krytou cestu v Bergen-op-Zoomu, během něhož bylo odpáleno 75 min, z toho 43 protimin obránců – hlavně v boji o obě velké lunety. Zdroj: Duffy, *Siege Warfare Volume II – The fortress in the age of Vauban and Frederick the Great*, 109. Nahoře: náčrt stejného úseku, pořízený britským vojenským inženýrem Charlesem Bissotem, který se osobně účastnil obrany pevnosti. Coehoorn dále c) prostřednictvím dvojité terasovité baterie v konkávních bocích bastionů s orillonem zajistil silnou flankovací palbu do hlavního příkopu před lici bastionů – stejnou vysokou intenzitu obrany zajistil Querlonde pomocí kasematových baterií v bocích reduitů ravelinů a detašovaných bastionů. Zdroj: Bisset, *The theory and construction of fortification*, Plan I.

Mapová a plánová příloha 15

Bergen-op-Zoom - ojedinělá analogie obléhání pevnosti Josefov – Srovnání protiminového systému v Josefově (nahore – pasáž u Ravelinu XIV) a Bergen-op-Zoomu, jednoho z nemnoha srovnatelných příkladů. Vidíme, že Querlondův protiminový systém je výrazně složitější a je opatřen mj. envelopou, podzemní chodbou, probíhající po celém obvodu pevnosti, ze které dále vyřázejí další protiminové naslouchací galerie. Během historie raně novověkého vojenství v 18. století nedošlo kromě Bergen-op-Zoomu k žádnému obléhání bastionové pevnosti, která by byla vybavená takto složitým protiminovým systémem. Na základě vojensko-historického srovnání tedy můžeme absolutizovaným pojmům, se kterými pracují místní aktéři, přisoudit poměrně značnou váhu. Zdroj – nahore: Josefov, plán hlavních min a podzemí pevnosti, nedatovaná kopie vycházející ze zmíněného plánu, zpracovaného Miroslavem Vašatou. Dole: Riksarkivet, Utländska stads- och fästningsplaner, Holland, 0406:14:008:009 Bergen op Zoom Plan af en Polygon wid Fästningen Bergen op Somm.

Obrazová příloha 1

Snímek z léta 1990 zachycuje práce na klenbách průchodu traverzou na Shromaždišti XXX. Jedná se o původní, prvotní úsek opevnění, který začal být rekonstruován.
Zdroj: „Společnost Retranchment No. XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Dokončená stavba klenutého průchodu pravou traverzou na Shromaždišti XXX. Srpen 1991.
Zdroj: „Společnost Retranchment No. XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Stav šíjové strany Retranchmentu XVIII v březnu 1991, vstup do strážnice objektu. Stav před zahájením rekonstrukčních prací druhou generací ochránců pevnosti.
Zdroj: „Společnost Retranchment No. XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Obrazová příloha 2

Květen 1991, opravy
vnitřního prostoru
strážnice v
Retranchmentu XVIII.
Zdroj: „Společnost
Retranchment No. XVIII“,
navštíveno 1. 6. 2011,
<http://pevnost.josefov.sweb.b.cz/>.

Červen 1991, zdění komínu
strážnice na
Retranchmentu XVIII.
Vlevo Milan Libich, vpravo
Miroslav Vašata.
Zdroj: „Společnost
Retranchment No. XVIII“,
navštíveno 1. 6. 2011,
<http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Březen 1991, stav rampy
na val Retranchmentu
XVIII.
Zdroj: „Společnost
Retranchment No. XVIII“,
navštíveno 1. 6. 2011,
<http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Obrazová příloha 3

Březen 1991, destruktivní působení náletových dřevin na parapetu levého líce, kdy je přímo narušován kordon.
Zdroj: „Společnost Retranchment No. XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Březen 1991, kordon levé kontreskarpy na stejném místě, znovu vidíme závažná narušení náletovými dřevinami.
Zdroj: „Společnost Retranchment No. XVIII“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://pevnost.josefov.sweb.cz/>.

Duben 2010, stav levého nároží boku a líce Retranchmentu XVIII. Působení náletových dřevin bylo výrazně omezeno, je viditelná pokračující destrukce cihlového opláštění levého líce.
Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 4

Dokumentace stavu levého a pravého líce Retranchmentu XVIII (nahore vlevo a vpravo – duben 2010) a mnohem výrazněji poškozeného levého boku (uprostřed vlevo – duben 2010). Na levém boku vidíme postupné odpadávání cihlového opláštění a téměř úplnou destrukci kordonu. Uprostřed vpravo vidíme stejnou pasáž v červnu 2011, přičemž destrukce zdiva pokročila. Dole vlevo srovnání stavu příkopu u pravého líce Retranchmentu XVIII v červnu 2011 a dole vpravo detail nejvážnějšího poškození eskarpového zdiva pravého boku pevnostního prvku. Na objektu po roce 2007 už sdružení Retranchment XVIII nemůže působit a ukazuje se zřetelně, jak klíčová je kontinuální péče o pevnostní prvky. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 5

Červen 2011, polozasypaný a náletovými dřevinami pokrytý klenutý průchod traverzou kryté cesty u Retranchmentu XVIII. V takovém podobném původním stavu nalézala první generace ochránců pevnosti oba traverzy na Shromaždišti XXX. Zdroj: archiv autora.

Duben 2010, stejná traverza, tentokrát zabraná z druhé strany- V porovnání s předchozím snímkem vidíme znovu celkový nárůst náletů. Zdroj: archiv autora.

Duben 2010, stav následující traverzy a průchodu na kryté cestě před Bastionem II. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 6

Červen 2011, Pohled na areál „Dolík“, první místo záchranných a rekonstrukčních prací na pevnosti Josefov. Vpravo levý bok a líc Bastionu I, vlevo viditelná šijová část a pravé nároží Ravelinu XVII a vzadu vchod do systému protiminových galerií pod Shromaždištěm XXX a dále probíhající hlavní příkop. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, levý klenutý průchod a traverza na Shromaždiště XXX, konkrétní místo, kde podle vzpomínek pamětníků začaly záchranné a rekonstrukční práce. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, vchod do systému protiminových galerií pod Shromaždištěm XXX, kde se konaly první záchranné práce v podzemním systému. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 7

Červen 2011, pohled na obnovený pevnostní most do Ravelinu XVII, který se nalézá v příkopu podél jeho pravé líce. Most byl ochránci pevnosti vykopán a obnoven v letech 1998-1999. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pravý klenutý průchod a traverza na Shromaždiště XXX, druhé místo na povrchu pevnostního systému, kde pokračovaly záchranné a rekonstrukční práce po dokončení levého průchodu. Vpravo levý líc Bastionu I, hlavní příkop a viditelná hlavní galerie v kontreskarpě se vstupem. Zdroj: archiv autora.

Vlevo rekonstruovaný Ravelin XVII a jeho pravé nároží, na levém lici viditelné poškození eskarpového zdiva, v pozadí pevnostní most (červen 2011). Vpravo rekonstruovaný objekt strážnice a prachárny v šíjové straně ravelinu (duben 2010). Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 8

Duben 2010. Špička Bastionu III představuje jedno z míst, kde náletové a jiné dřeviny a rostliny postupně ničí opevnění, zde hlavně eskarpové zdivo, armování a kordon. Uprostřed pro srovnání stejná pasáž z června 2011. Dole vpravo pasáž z pravého líce Bastionu III, ilustrující stejný problém v ještě závažnějším provedení.

Vlevo dole – na cestě k druhé pasáži, kde dochází k záchraně a rekonstrukci pevnostního systému – bývalé Shromaždiště XXII s velkou lunetou (retranchementem) a reduitem bylo zcela rozebráno na stavební materiál a jediné, co z něj zbylo, jsou terénní náznaky valů, hustě porostlých dřevinami a křovinami. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 9

Letecký pohled na areál Ravelinu XIV s reduitem. Vedle pravého líce ravelinu jsou viditelné zbytky Shromaždiště XXIV, vpravo Detašovaný bastion VI a levý bok a levá líce Bastionu X. Na levém líci Detašovaného bastionu VI je vidět hluboký zářez coupure s traversou. Dlouhá hala podél stejného levého líce, náležející Armádě ČR, již neexistuje, byla odstraněna a celý prostor hlavního příkopu uvolněn. Obě coupure v lících Ravelinu XIV jsou patrné pouze jako zářezy ve valech. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefův“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Rok 1992. Pohled na šířkovou část reduitu Ravelinu XIV. Viditelná výrazná destrukce zdiva cihelného i kamenného. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefův“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

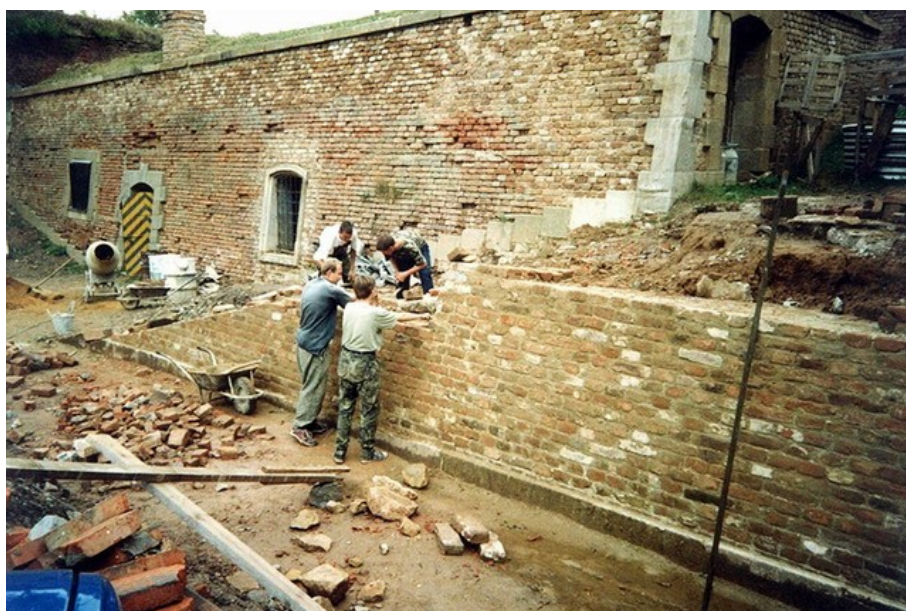

Rok 1995. První opravy na stejném místě, viditelné odstranění náletových dřevin a rostlin a opravy cihlového zdiva. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefův“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 10

Rok 1995, pokračující oprava pravé prachárny reduitu. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Rok 1997, oprava a zdění pravého nájezdu, který byl původně zničen a proveden z betonu. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Rok 2000, kompletně opravená pravá prachárna a pravý nájezd do reduitu. „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 11

Nahore a vlevo - období 2000-2001, bourání dostavěného zdiva do kasemat a oprava zdi nad kasematou a osazování kordonu.

Uprostřed vlevo a vpravo oprava armování pravého nároží boku reduitu z let 2001-2002. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 12

Rok 2002, dokončování opravy pravého boku reduitu. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Opravy z roku 2003 se soustředily znovu na pravý bok reduitu a související kasematy. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 13

Rok 2003, počátek dosud nejrozsáhlejšího rekonstrukčního projektu – spojovací střelecká galerie mezi pravým bokem reduitu a pravým lícem Ravelinu XIV, která byla zcela zdestruována (nahore vlevo). Uprostřed vlevo i vpravo přípravné výkopové práce. Dole vpravo i vlevo odkryté zbytky střelecké galerie a zahájení vyzdívacích rekonstrukčních prací. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 14

Nahoře vlevo – rok 2004, práce na zdění střelecké galerie. Uprostřed vlevo: bednění použité během zdicích prací, uprostřed vpravo pohled do částečně vyzdžené galerie a dole vlevo i vpravo postup prací v roce 2005. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 15

Pohled z roku 2007 na celou rekonstruovanou partii reduitu a pravého nároží líce ravelinu s již dokončenou střeleckou galerií. Dále se práce soustředily na navazující úsek kontreskarpového zdiva příkopu ravelinu. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Práce z roku 2009 v areálu Ravelinu XIV. K přesouvání těžkých pískovcových bloků je nutně potřeba stavební technika. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Rok 2010, počátek navazujících rekonstrukčních prací na pravém nároží líce Ravelinu XIV. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 16

Červen 2011, pohled ze šíjové strany na zrekonstruovanou pasáž Ravelinu XIV – pravý bok reduitu. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled na šíjovou část, zrekonstruovaná strážnice a prachárny. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, levá pasáž (bok a nároží) reduitu Ravelinu XIV, kde zatím neproběhly úplné rekonstrukční a záchranné práce. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 17

Červen 2011, špička reduitu Ravelinu XIV. Během destrukce pevnostních prvků a rozebírání cihlového a kamenného zdiva na stavební materiál zmizelo kompletně armování. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, nároží levého boku a líce reduitu Ravelinu XIV. Zde je zřetelně vidět, kam až dospěly záchranné a rekonstrukční práce – za nárožím již nepokračuje kordon. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, zcela zrekonstruovaná střelecká galerie, spojující pravý bok reduitu s pravou lící ravelinu. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 18

Červen 2011, Zdroj: archiv autora. Pohled doleva směrem k sousedícímu Detašovanému bastionu V, jehož pravý bok je většinou rozvalen. Dále za ním Bastion IX a před ním a před Kurtinou IX-X se nachází budovy po Armádě ČR.

Červen 2011, muzeum rekonstrukce a záchrany pevnosti, umístěné sdružením Ravelin IX do pravé dělostřelecké kasematy reduitu. Vzadu replika šestiliberního polního děla na kasematní lafetě Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, replika šestiliberního polního děla na kasematní lafetě v muzeu. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 19

Červen 2011, postup prací na rekonstrukci pravého nároží Ravelinu XIV. Je zřetelně vidět rozsah původní destrukce a nového zdiva. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled od rekonstruovaného pravého nároží Ravelinu XIV k pravému boku reduitu a zrekonstruované střelecké galerii, spojující oba prvky. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 20

Červen 2011, postup prací na rekonstrukci pravého nároží Ravelinu XIV a shromážděný stavební materiál, cihly a kameny připravené pro dozdivání armování špičky nároží. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 21

Vnitřní prostor Bastionu IV během předávání od Armády ČR. Zdroj: www.bastion4.cz

Vnitřní prostor Bastionu IV během předávání od Armády ČR. Poničené kasematy v pravé části. Zdroj: www.bastion4.cz

Vnitřní prostor Bastionu IV během předávání od Armády ČR. Rampa směrem na valy na terrepleinu pravého boku bastionu, zarostlá náletovými dřevinami. Zdroj: www.bastion4.cz

Obrazová příloha 22

Červen 2011, pohled na vnitřní kasematy pravého boku Bastionu IV a částečně zdemolované cihlové opláštění, které prochází rekonstrukcí.
Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled na vnitřní část Bastionu IV.
Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled z pravého boku Bastionu IV směrem na Kurtinu IV-IX, v popředí levý bok Detašovaného bastionu V.
Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 23

Červen 2011, pohled z pravého líce Bastionu IV na šijovou stranu Ravelinu XIII, který byl vyprojektován v prostém plném provedení, bez reduitu, retranchmentu, nebo v něm umístěné prachárny. Důvodem byla skutečnost, že v tomto úseku nebyl útok nepřítele předpokládán. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled z pravé líce Bastionu IV na pasáž levé líce a boku, která byla z většiny zbavena náletových dřevin a rostlin a komíny vedoucí z kasemat opraveny. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, pohled na zachovanou prachárnu, nalézající se v prostoru dutého Bastionu IV. V jejím patře bude umístěn vypracováváný model pevnosti. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 24

Červen 2011, rozpracovaný model pevnosti Josefov, který bude po svém dohotovení umístěn v prvním patře prachárny. Sledujeme partii kolem Ravelinu XIV. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, rozpracovaný model pevnosti Josefov, který bude po svém dohotovení umístěn v prvním patře prachárny. Detailní pohled na pasáž napravo od pravého líce Detašovaného bastionu VI, na kleště ve tvaru tenaillonu a dvoukaponiéru, před kterou bude umístěn model Ravelinu XV. Zdroj: archiv autora.

Červen 2011, rozpracovaný model pevnosti Josefov, který bude po svém dohotovení umístěn v prvním patře prachárny. Detailní pohled na připravené raveliny a retranchment. Zdroj: archiv autora.

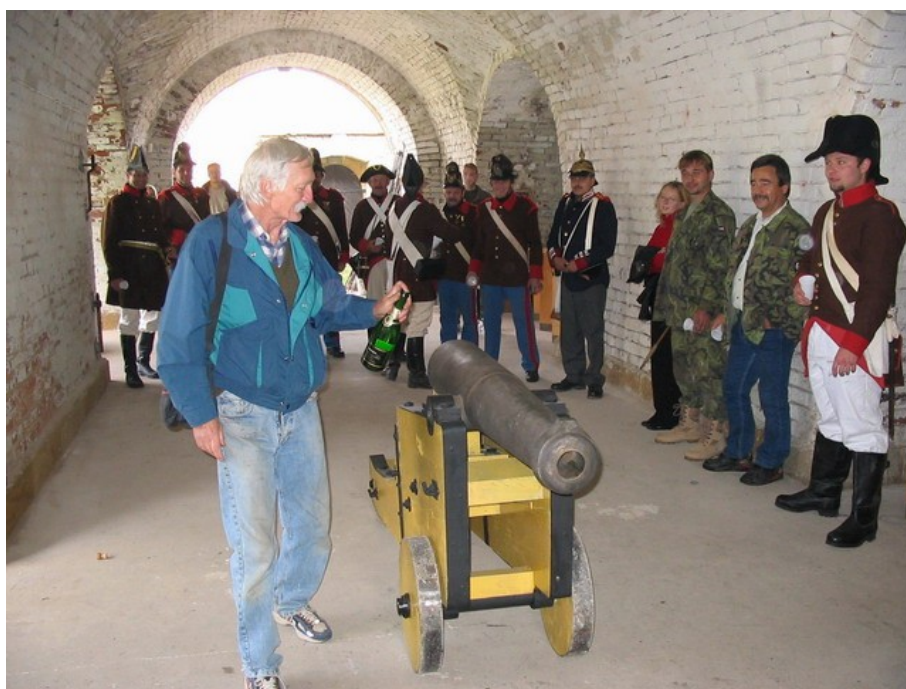
Obrazová příloha 25

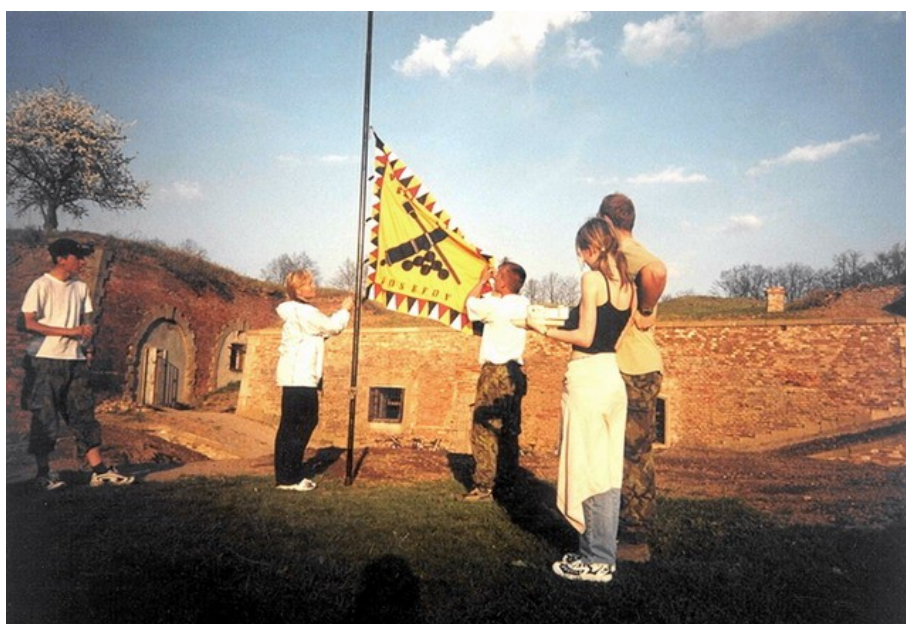
Červen 2011, rozpracovaný model pevnosti Josefov, který bude po svém dohotovení umístěn v prvním patře prachárny. Nahore vlevo zpracovaný Ravelin XV, nahore vlevo partie Bastionu X a před ním se nacházejícího Detašovaného bastionu VI. Dole další rozpracované pevnostní prvky v dílně.. Zdroj: archiv autora.

Obrazová příloha 26

Nahoře vlevo: akce na Ravelinu XIV, křtění repliky pevnostního děla. Akt provádí Jiří Schwab, jeden z členů první generace, která zahájila záchranné a rekonstrukční práce v oblasti Shromaždiště XXX. Replika je střelbyschopná. Uprostřed: Rituál „Podzimní střelení a udělování medailí 2005“, vidíme členy sdružení Ravelin XIV a KVH Josefov. Na fotografii uprostřed vpravo připravené medaile drží Karel Kulhavý, další z členů první generace. Dále averz a revers udělované medaile, typicky obsahující podobiznu císaře Josefa II. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Dole: Nedatovaný snímek, podle stavu šijové části reduitu (dohotověn pravý nájezd, zrekonstruované obě prachárny a na povrchu ravelinu se stále nachází stromy, je možné odhadnout dobu pořízení na rok 2003 – členové sdružení ještě nemají dobové uniformy. Snímek zachycuje rituál „křtění“ praporu Ravelinu XIV. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 27

Nahoře vlevo: Rituál Silvestrovského střelení se koná každoročně od roku 2005 v prostorách Ravelinu XIV. Nahoře vlevo – rok 2005, uprostřed vlevo rok 2006, uprostřed vpravo slavnost otevření zrekonstruované střelecké galerie spojující reduit s ravelinem, 7. 10. 2006. Dole vlevo: upříležitosti 225 let založení pevnosti byla na budově Městského muzea Jaroměř v Josefově odhalena pamětní deska projektantovi pevnosti, generálu Querlondovi. Zdroj: „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Nahoře vlevo: Rituál žehnění pevnostního praporu ze 14. března 2010, analyzovaný v textu práce. Uprostřed: Na Bastionu I. byl umístěn stožár, na kterém prapor o rozměrech 2x2 metru vlaje po celou dobu turistické sezóny v pevnosti. Dole: Totožný rituál, tentokrát se týkající replik pevnostních děl, se konal v Josefově 2. 4. 2011. Zdroj: archiv autora a „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Josefovské slavnosti

2010 – slavnosti se ve městě konají od roku 2003. Nahoře a uprostřed „rekonstrukce“ pokládání základního kamene pevnosti Josefov, analyzovaná v textu, provedená 17. 7. 2010. Světící kněz je pouze „napůl“ zdánlivý, podle vzpomínek josefovského faráře Petra Boháče se jedná o jeho bývalého ministranta, který později pracoval pro královohradecké biskupství a do podobných vojensko – historických aktivit se zapojoval i posléze v souvislosti se vzpomínkovými akcemi na prusko-rakouskou válku z roku 1866. I po ukončení rituálu s postava kněze pohybovala během slavností po celém areálu Josefova. Postavu generála Querlonda ztvárnil Miroslav Vašata, člen sdružení Retranchment XVIII. (Terénní poznámky 17. 7. 2010, archiv autora). Dole: součástí slavností je vždy simulovaná „bitevní ukázka“. Zdroj: archiv autora a „Ravelin No. XIV – pevnost Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Terezín – akce Osud pevnosti Przemysl 1914/1915, konané 10. 4. 2010 na místě, kde se objevuje stejný heterotopický / heterochronický fenomén jako diskutovaný v případě josefovských rituálů svěcení pevnostního praporu, základního kamene nebo replik pevnostních děl. Čest vzdávají starostka Terezína Růžena Čechová a Miloslav Kubíček, tajemník městského úřadu. Vidíme, že kromě nich na místě jsou přítomni téměř jen příslušníci vojenských historických jednotek, chybí jakékoli „publikum“, jakékoli rysy inscenování, událost je v rámci dlouhého trvání pevnosti skutečná a symboly jako uniformy, prapory nebo pomníky nejsou jasné a respektované významy. Mezi čest vzdávajícími příslušníky jednotek vidíme také představitele Klubu vojenské historie Josefov. Zdroj „Město Terezín“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.terezin.cz>.

Terezín – Josefinské slavnosti – v pátek 8. 10. 2010 v Terezíně v předvečer hlavního programu proběhl v místním kostele Vzkříšení Páně analogický rituál jako svěcení josefovského pevnostního praporu, nyní v podobě svěcení praporů všech přítomných vojenských historických jednotek. Rituál provedl litoměřický biskup Mons. Jan Baxant (nahore). Stejně jako v případě vzpomínkové akce na boj o pevnost Przemysl zde vidíme stejnou strukturu heterotopické / heterochronické události - „publikum“ je smíšeně „imaginární“ reálné, včetně znovu terezínských starostky (občanský oděv, vlevo uprostřed) a tajemníka městského úřadu (dobově historický oděv, dole vpravo) a celý rituál je z hlediska celebranta zcela reálný. Mezi zúčastněnými vidíme také zachyceného Karla Kulhavého, člena první generace ochránců pevnosti Josefov (vlevo dole). Zdroj „Město Terezín“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.terezin.cz>.

Josefov – nahore: korunní hradba u Ravelinu XXXVIII. V takovém stavu se nachází poměrně rozsáhlé pasáže josefovského podzemí a protiminových galerií. Pasáž u výpadové branky do příkopu je zatopená, vlevo vidíme zával do spojovací chodby v envelopě. Dole: stav envelopy, zanesené odpady. „Ravelin XIV“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>. Koncepční záchrana narušeného josefovského podzemního systému zatím nebyla zahájena.

Josefov – nahoře vlevo – Miroslav Vašata, zakladatel a členů sdružení Retranchment XVIII, na povrchu levého boku Bastionu IV, nahoře vpravo – Vladimír Jirouš v dílně, kde zpracovává model pevnosti. Dole: Miroslav Vašata ztvárňující postavu generála Querlonda během Josefovských slavností 2010 (vpravo). Zdroj: KVH Josefov – pevnostní dělostřelecká rota, navštíveno 1. 6. 2011, <http://josefov.1866.cz>, archiv autora.

Josefov – nahore: Zmíněný rituál žehnání a vztyčování pevnostního praporu. Vepředu vpravo Milan Libich, zakladatel a člen sdružení Ravelin XIV. Dole: skupina členů sdružení Ravelin XIV během práce na rekonstrukci armování špičky Detašovaného bastionu VI, červen 2011, Milan Libich vpravo. Zdroj: archiv autora a „Ravelin XIV – ochránci památek pevnosti Josefov“, navštíveno 1. 6. 2011, <http://www.josefov.com>.

Obrazová příloha 35

Josefov – Karel Kulhavý, jeden z prvních členů „staré gardy“, který se záchraně a rekonstrukci pevnosti Josefov věnuje již od počátku 70. let, podílel se významně na první fázi rekonstrukčních prací v areálu Shromaždiště XXX a následně na dalších pracích. Zakládající člen Klubu vojenské historie Josefov – pevnostní dělostřelecká rota. Zde zachycen během Josefovských slavností 2010. Zdroj: archiv autora, Náchodský deník, navštíveno 1. 6. 2011, <http://nachodsky.denik.cz>.

